

**Ege Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dünyası Araştırmaları
Ana Bilim Dalı
Türk Halk Bilimi Bilim Dalı**

**‘İngiliz Kadın Seyyahlarından Lucy Mary Jane Garnett’in
Seyahatnamesi İle Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey’in Hatıralarına
Göre XIX. Yüzyılın Sonunda Türk Gelenekleri ve Görenekleri**

(Batılı ve Yerli Gözüyle Bazı Gelenek ve Göreneklerin Karşılaşması)’

Yüksek Lisans Tezi

746488

Hazırlayan: Zofie Yükselova

Danışman: Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

746488

İzmir
2004

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum 'İngiliz Kadın Seyyahlarından Lucy Mary Jane Garnett'in Seyahatnamesi İle Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in Hatıralarına Göre XIX. Yüzyılın Sonunda Türk Gelenekleri ve Görenekleri (Batılı ve Yerli Gözüyle Gelenek ve Görenekleri Karşılaştırılması)' adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlâk ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

10.06.2004

Zofie Yükselova

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 16/06/2004 tarih ve 21/4 sayılı kararı ile oluşturulan jüri TDAE (Türk Halk Bilimi) anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Zofie Yükselova'nın İngiliz Kadın Seyyahlarından Lucy Mary Jane Garrett'in Seyahatnamesi ile Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in Hatıralarına Göre XIX. Yüzyılın Sonunda Türk Gelenek ve Göreneklere başlıklı tezini incelemiş ve aday 14/07/2004 günü saat 10.00'da 1.5 süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız olduğuna oybirliğiyle / oylarla karar vermiştir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Başarılı

Başarısız

ÜYE
Doç. Dr. Metin EKİCİ

Başarılı

Başarısız

ÜYE
Doç. Dr. Mustafa ÖNER

Başarılı

Başarısız

Not: Yüksek Lisans Tezi Savunma Süresi asgari 45 dakika - azami 90 dakikada

İçindekiler

Önsöz	5
Giriş	
Kapsam ve Amaç	8
Kullanılan Metot ve Çalışmanın Yapısı	12
Konumuz Üzerinde Çalışmalar	13
Kaynaklar	
Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Eserleri	19
Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı Gezinler	22
19. Yüzyıla Kadar Önemli Avrupalı Gezinler	23
19. Yüzyılın Avrupalı Gezinleri	28
Kadın Gezinler	30

I. Bölüm: Ali Rıza Bey ve Mary Lucy Jane Garnett ve Ondokuzuncu Yüzyıldaki Siyasî, İktisadî, Toplumsal ve Kültürel Durumu

I. 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ondokuzuncu Yüzyıldaki Siyasî, İktisadî, Toplumsal ve Kültürel Durumu

I. 1.1. Osmanlı Toplumunda İlk Reformlar	33
I. 1.2. Tanzimat Dönemi	35
I. 1.3. Yeni Sosyal Sınıf ve Yeni Osmanlılar	36
I. 1.4. Abdülhamit Dönemi – Gerileme Zamanı	
Veya Reformların Son Aşaması	38
I. 1.5. Jön Türkler ve Yeni Türkçülük Akımı	40
I. 1.6. Modernleşme ve Batılılaşma	42
I. 2. Ali Rıza Bey'in Hayatı	46
I. 3. Mary Lucy Jane Garnett ve Viktorya Dönemi	
I. 3.1. Mary Lucy Jane Garnett'in Hayatı	50
I. 3.2. Viktorya Döneminin Bazı Toplumsal, Kültürel ve Dinî Özellikleri	51
I. 3.3. Viktoryan Kadınların Toplumdaki Pozisyonu – Haklar ve Kısıtlamalar	54
I. 3.4. Viktoryan Toplumda Eğitim ve Kadın Amatörler	58

I. 3.5.Ünlü Gezgin Mary Kingsley, Mary Lucy Jane Garnett ile Ortak Yönleri	62
I. 4.Oryantalizm	
I. 4.1.Oryantalizmin Tanımı ve Edward Said	67
I. 4.2.Edward Said'e Yönelik Eleştiriler	69
I. 4.3.Oryantalizm ve Gezginler	71
I. 4.4.Oryantalist Söylemde Cinsiyet ile İlgili Bazı İmgeler – Şehvetli Doğu ve Peçe	74
I. 4.5.Oryantalizm ve Kadın Gezginler	76
II. Bölüm: Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadınları ve Onların Gelenekleri	
II. 1. Ali Rıza Bey'in ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını	
II. 1.1.Mary Lucy Jane Garnett'in Gözüyle Kölelik	78
II. 1.2.Osmanlı Toplumunda Cinsiyete Göre Ayırım	80
II. 1.3.Aile İçinde İlişkiler, Osmanlı Kadınının Vazifeleri ve Hakları	81
II. 1.4.Osmanlı Kadınının Özgürlüğü	83
II. 1.5.Osmanlı Kadını Üzerinde Tartışmalar ve Ali Rıza Bey	84
II. 1.6.Ali Rıza Bey'in Osmanlı Kadınlarının Hayatlarına İlişkin Bazı Eleştiri	89
II. 1.7.Mary Lucy Jane Garnett ve Harem Tasvirleri, Önyargılardan İdealleştirmeye	91
II. 1.8.Osmanlı Kadınının Sosyal ve Meslekî Hayatı	96
II. 1.9.Reformlar ve Batılılaşma Karşısındaki Tavırları	98
II. 2.Doğum İle İlgili Gelenekler	
II. 2.1.Osmanlılarda Çocuk Sevgisi	104
II. 2.2.Ebeler	105
II. 2.3.Doğum	107
II. 2.4.Doğumdan Hemen Sonra Yapılan İşlemler ve Alınması Gereken Tedbirler	108
II. 2.5.Lohusalık Döneminde Ziyaretler ve Beşik Çıkartma Töreni	110

II. 2.6.Kırk Hamamı Töreni	112
II. 2.7.Çocuk Bakımı Hakkında Birkaç Not - Emzirme ve Çocuk Dili	114
II. 2.8.Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Görüşlerinin Bazı Özellikleri	115
II. 3.Evlenme İle ilgili Gelenekler	
II. 3.1.Osmanlılarda Evlenme Yaşı	120
II. 3.2.Çeyiz Hazırlaması	120
II. 3.3.Gelin Seçimi ve Görücü Ziyaretleri	121
II. 3.4.Ailelerin Karar Vermesi (Söz Kesmesi) ve Nişan	123
II. 3.5.Nikah	124
II. 3.6.Düğün	
II. 3.6.1.Düğün Hazırlıkları	125
II. 3.6.2.Çeyiz Alayı	126
II. 3.6.3.Hamam Ziyareti	127
II. 3.6.4.Kına Gecesi	127
II. 3.6.5.'Yüz Yazısı Günü' ve 'Paça Günü'	128
II. 3.6.6.İkinci Evlilikler ve Cariyelerin Düğünü	130
II. 3.7.Mary Lucy Jane Garnett'in Osmanlı Evliliklerine Bakış Açısı, Vurguladığı ve Göz Ardı Ettiği Unsurlar	131
II. 3.8.Ali Rıza Bey'in Görüşleri	133
II. 4. Hastalık ve Ölüm ile İlgili Gelenekler ve Değişik İnanışlar	
II. 4.1. Osmanlılarda Geleneksel ve Modern Tıp	135
II. 4.2. Hastalıkların Nedenleri	137
II. 4.3.Tedavi Yöntemleri	
II. 4.3.1.Aşılar	138
II. 4.3.2.Kan Aldırma	139
II. 4.3.3.Korku Damarlarını Basma	140
II. 4.3.4.Dalak Kesme ve 'Kırbacı' Kadınlar	140
II. 4.3.5.Türbe Ziyaretleri	140
II. 4.3.6.Kurşun Dökme	141

II. 4.3.7.Üfürükçü ve Muskacı Hocalar	142
II. 4.3.8.Sahte Hocalar	143
II. 4.4.Batıl İnançlar	
II. 4.4.1.Nazar	143
II. 4.4.2.Cinler ve Periler	145
II. 4.4.3.Vampirler ve 'Fişoti'	146
II. 4.5.Hayvanlarla İlgili İnançlar	147
II. 4.6.Ölüm ile İlgili Gelenekler	
II. 4.6.1.Ölüm Anı ve Cenaze Töreni	147
II. 4.6.2.Mezarlık ve Avrupalı Gezginlerin Osmanlı Mezarlıklarına Bakış Açıları	150
II. 4.7.Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Görüşleri	152
Sonuç	154
Bibliyografya	158
Ek	165
Resimler	

Önsöz

Osmanlı kadınlarının gelenekleri, oldukça ilginç bir konu olmasına rağmen, nispeten göz ardı edilen konular arasında yer almaktadır. Bunun nedenlerinden biri yeterli kaynakların bulunmaması veya öyle olduğunun zannedilmesi olabilir. Kadınlar, Osmanlı kadınları dahil, üzerinde yapılan çalışmalar son yirmi beş - otuz yılda büyük bir gelişme ve yaygınlaşma kaydetmesine rağmen, Osmanlı kadınlarının gelenekleri hakkındaki çalışmalar henüz istenen seviyeye ulaşamamıştır.

Prag'da Charles Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam, 19. Yüzyılda Eğlence' üzerinde yüksek lisans tezimi hazırlarken kaynak olarak Prag'da, Milli Kütüphane'de çok sayıda bulunan yabancı seyahatnameleri seçmişim. Onlarca seyahatname incelediğimde, diğer kaynaklarda bulunmayan bilgileri bu eserlerin bulabilme olanaklarını sunduğunu fark etmişim. Özellikle kadın gezginlerin eserleri Osmanlı kadınlarının hayatı hakkında zengin bilgilerle doluydu. Genel olarak bilinen ve her yerde yazılan bilgilerden farklı görüşler ve betimlemeler hep ilgimi çekmiştir. Osmanlılara giden ilk kadın halk bilimci, antropolog ve gezgin olan Lucy Mary Jane Garnett araştırmalarıyla ve yazdığı eserleriyle diğer kadın gezginler arasında oldukça önemli eşsiz bir yere sahiptir. Osmanlıların toplumsal yaşamı ve kadınların hayatıyla ilgili hemen hemen her alanına ilgi gösterdiği için yapacağım araştırmaya en uygun konu olduğunu düşünmüştüm.

Sarayda yaşayan veya saraya bağlı olan elit tabakanın mensubu olan kadınlar, her zaman Avrupalıların ilgisini çekmiştir. Diğer sosyal statüsü olan kadınlar göz ardı edilirdi. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de sonuna doğru kadın gezginlerin sosyal statüsü değişmesine paralel olarak orta ve yüksek orta sınıfın kadınları üzerinde de ilgi başlamıştır. Bu nedenlerden dolayı saray ve saray çevresinde yaşamış olan kadınların yeterince incelenmiş olduklarını düşündüğüm için, orta ve yüksek - orta sınıfın Osmanlı kadınlarını ve onların geleneklerini ele almaya karar vermişim.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı, Osmanlı tarihinin dinamik, hızlı değişen dönemlerinden biridir. Bu dönemde ortaya çıkan ve bugünkü toplumu hâlâ etkileyen bazı eğilimler, tutumlar, düşünceler ve kavramlar, ayrıntılı olarak araştırılmaya muhtaç durumdadır. Bu dönem, hızlı ve derin değişmeleriyle, birçok tarihçi, sosyolog, antropolog ve genel olarak sosyal bilimcinin ilgisini çekmiştir. Hayatın hemen hemen her alanını etkileyen

temel değişimler, çalışmamızın esas konu olmamakla birlikte, Osmanlı kadınların geleneklerinde de gözlemlendikleri için göz ardı edilmeyecektir.

Garnett'in ve diğer Avrupalı kadın gezginleri her ne kadar ayrıntılı bilgilere ulaşmış olsalar da, Osmanlı toplumunda doğmuş, büyümüş kişilerin yazıp sundukları bilgileri tam olarak elde edememişlerdir. Eksik veya yanlış, ve sadece bir yabancınn gözlemlerine dayanan bilgilerle yetinilmemesi, Osmanlı kaynaklarının göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Osmanlı kadınların geleneklerini ayrıntılı ve açık olarak gösterebilmek için, kıyaslama metodunun uygun olacağına karar vermiştim. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı için hatıraları yanında eski gündelik yaşam hakkında makale de yayınlanmış olan Ali Rıza Bey'in eserlerini bu kıyaslamaya uygun olarak görüp seçmiştim. Eskiden, Osmanlılarda bireyciliğin bulunmaması, hatıraların ve birinci tekil şahsın ağzından yazılmış anlatımların yazılmasının yaygın olmadığınn düşünülmesi sebebiyle, bu tarz eserleri aramaya pek çaba gösterilmemiştir. Ama son yıllarda bazı hatıraların, kişisel mektupların vb. ortaya çıkması ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayısında artış olduğunun gözlemlenmesi, bu görüşü değiştirmiş ve bu eserlere daha büyük ilgi gösterilmeye başlanmıştır.¹ Garnett ve Ali Rıza Bey, Osmanlıların gündelik yaşamının ve geleneklerinin hemen hemen aynı alanları üzerinde odaklanmalarına rağmen, farklı toplumlarda büyüyüp yaşadıkları için farklı değerlere, düşünce tarzlarına ve bakış açılarına sahip olmuşlardır. Bu nedenlerden dolayı aynı konular üzerinde farklı şekilde yazılmış eserler, karşılaştırılmaya uygun görülmektedir. Onların sundukları bilgileri, görüşleri, yorumları, vurguladıkları veya göz ardı ettikleri unsurları karşılaştırılarak Osmanlı kadınlarının gelenekleri ele alınacaktır.

Gelenekler ve görenekler, bir kültürün en önemli unsurları arasında bir sayılmaktadır. Osmanlı kadınlarının gelenekleri de istisna sayılmadığı için, Osmanlı kültürünün ve toplumunun öğrenilmesinde ve daha iyi tanınmasında önemli rol oynayacaktır. Sosyal tarihçiler, gelenekleri incelemeleri veya araştırmalarına katmayı yaygın olarak ihmal etmektedirler. Bu alışma Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki toplumun genel yapısı üzerine olmasına rağmen, konu sadece tarih açısından ele alınmayacaktır. Gelenek ve göreneklere sadece tarihî olaylar olarak değil, halk bilimi incelemeleri kadrosunda yer alan

---

¹ Hatıra ve birinci tekil şahsın ağzından yazılmış eserler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk.: Faroqi, Suraiya.: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, C. H. Beck Yay., 1995, s. 14, 289-290.; Faroqi, Suraiya: Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999, s. 229-233.

unsurlar olarak da büyük önem verilecektir.² Osmanlı kadınlarının hayatında etkili olan gelenek ve görenekleri, özellikle de hayatın geçiş noktaları olarak kabul edilen törenler, çalışmanın odak noktasını oluşturacaktır.

Türk kültürel değerlerinin daha iyi anlaşılması ve tanıtılması önemli ve sürekli yapılması gereken çalışmalarından biridir. Sayın hocamız Fikret Türkmen tarafından yıllardır bu konunun üzerinde durulmakta ve önemi anlatılmaktadır. Çalışma sırasında verdiği yararlı nasihatler ve gösterdiği sürekli destek ve ilgi için Prof. Dr. Fikret Türkmen'e minnetarım. Kaynaklarımı bulmaya ve araştırmaya yardım eden tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim. Özellikle de çalışma sırasında zorluk çektiğim alanlardan biri olan dil düzeltilmesinde, Yard. Doç. Dr. Metin Arıkan'a sürekli yardımı için minnetarım.

---

² Halk bilimi için esas olan gelenek ve görenek kavramlarının tanımını eklemek faydalı görünmektedir. Bilinen Türk halk bilimcisi olan Sedat Veyis Örnek'in kitabında bulunan tanımın kısa özeti şudur: 'Sosyal normların önemli ve güçlü bir bölümünü de gelenekler oluştururlar. ... gelenekler geniş anlamıyla 'bir kışaktan ötekine geçirilebilen bilgi, tasarım, boşinanç, yaşantı biçimi; daha geniş anlamıyla maddî olmayan kültürdür. ... Dar anlamda ise, kuşaklar boyunca bir toplumun örneğin kutsal ya da politik işleri gibi önemli konularındaki görüşleridir.' ...güçlü olarak toplumsal yaşamın düzenlenmesinde ve denetlenmesinde önemli rol oynarlar. Nitekim bakımından genellikle tutucu olan aile, hukuk, din ve politika gibi toplumsal kurumlar üzerinde daha etkilidirler; ...toplumun geleneklerine karşı çıkması, bu çıkışın derecesine göre bireyin toplulukça aforozundan saldırıya uğramasına, hor görülmesinden alaya alınmasına kadar genişleyen tepki türlerinde biçimlenir. ... Göreneklerin örf, âdete, geleneğe bakarak yaptırım gücü daha zayıftır. ...En yalıtılmış tanımıyla birşeyi görüldüğü gibi yapma alışkanlığı olan görenek, öteki sosyal alışkanlıklar gibi gerekli ve uygun görülenleri kapsar, ama bunların mutlaka yerine getirilmesini istemez.' Daha ayrıntılı tanımı için bk.: Örnek, Sedat Veyis: Türk Halkbilimi. Ankara, İş Bankası Kültür Yay., 1977, s. 126-127.

Giriş

Kapsam ve Amaç

Önsözde söylendiği gibi, çalışmanın konusu, yabancı ve yerli kaynaklara göre Osmanlı kadınlarının gelenekleri olarak belirtilmiştir. Bu konu ilk bakışta dar ve basit görülebilir; ama gerçekte oldukça geniş kapsamlı ve gündelik yaşamın birçok alanıyla ilgilidir. Çalışmamızın esas konuları, doğum, evlenme ve ölüm gibi geçiş törenlerine bağlıdır. Geçiş dönemleri sırasında yapılandırılan gelenek, görenek, tören vb. geleneksel kültürün ana unsurları olarak kabul edilmektedir.³ Bu tür geleneklerden bahsederken, Osmanlıların aile yapısına, Osmanlılarda kadınların yasal, toplumsal ve ekonomik durumuna, harem teşkilatına, kadınların iş ve eğlence imkanlarına, hatta Osmanlı toplumunda sağlık ve eğitim hizmetlerinin durumuna hiç değinmemek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden sadece geleneklerin tespitiyle yetinmemek ve geleneklerin gündelik hayattaki yerini ve olası değişimlerini de inceleme kapsamına almak gerekmektedir.

Osmanlı toplumu tekdüze sosyal yapıya sahip olan bir toplum değildi; özellikle Osmanlıların son döneminde, büyük şehirlerde toplumsallaşma oldukça ilerlemiştir. 19.yüzyılda birçok değişme meydana gelmiştir. Bu değişmelerin ve reformların sonucu olarak yeni sosyal sınıf, yani burjuva sınıfı oluşmuştur.⁴ Osmanlı toplumunda etkili olan esas tasnif, din topluluklarına göre yapılmıştır. Ama her topluluk da kendi içinde, zenginliğe ve sosyal pozisyona göre birçok sosyal tabakaya daha ayrılmıştır. Osmanlı toplumunun tüm sosyal tabakalarını ele almak, çalışmamızın kapsamını aşmaktadır. İncelenen kaynaklardan yola çıkılarak orta ve yüksek - orta sınıf kadınları ele alınacaktır.⁵ Saraya bağlı elit tabakaya mensup olanlar yanında, şehirli olup fakir olan ve kırsal kesimlerde yaşayan kadınların sahip oldukları farklı yaşam tarzlarını ve belli bir seviyede de farklı gelenek ve göreneklerini eklemek, bu çalışmanın olanaklarını ve sınırlarını aşmaktadır. Bu yüzden büyük şehirlerin,

---

³ Bk.: Örnek, S. V.: Türk..., s. 131. 'Bilindiği gibi insan yaşamının başlıca üç önemli 'geçiş dönemi' vardır; Doğum, evlenme ve ölüm. ...'geçiş' dönemlerinde kümelenen âdetler, gelenekler, töreler ve törenlerle bunların içerisinde yer alan işlemler ve uygulamalar bir ülkenin ya da belirli bir yörenin geleneksel kültürünün ana bölümlerinden birini oluştururlar. Geleneksel halk yaşamının başarılı bir bireşimine varabilmek için, birçok başka şeyin yanı sıra bu üç önemli 'geçiş' döneminin de sistemli bir şekilde araştırılması gerekmektedir.'

⁴ Osmanlıların son döneminde ortaya çıkmış yeni sosyal sınıflar hakkında bk.: Göçek, Fatma Müge: Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme. Ankara, Ayraç Yay., 1999, s. 23-29, 305-311.

⁵ Orta ve yüksek sınıfın tam olarak ne olduğunu belirtmek, görüldüğü kadar basit değildir. Ama araştırmacıların çoğu bu sınıftan bahsederken orta ve yüksek seviyede olan devlet memurlarını, zengin tüccarları, yüksek pozisyonda olan zengin din adamlarını ve burjuvaziye kastetmektedir. Sosyal sınıfların ayırt edilmesinde sık sık ekonomik göstergeler, örneğin mirasın büyüklüğü, kullanılmaktadır. Bk.: Kurt, Abdurrahman: Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876). Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 1998, s. 111-112.

çoğu kez İstanbul'un orta ve yüksek - orta sınıfının kadınlarına ait olmayan gelenekler incelemenin dışında kalacaktır.

Gündelik hayat ve buna bağlı olarak gelenek ve görenekler de, 19. yüzyıl boyunca değişim yaşamıştır. 19. yüzyılın tümü böyle bir inceleme için oldukça uzun bir süredir; bu sebeple kaynaklarda da sadece 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başları ele alındığı için, bu çalışmada da sadece bu kısa dönemden bahsedilecektir. 19. yüzyılın en göze çarpan özelliği, Avrupa'nın gittikçe artan etkisi altında yapılan sürekli reformlar ve değişimlerdir. Reform ve değişim hayatın hemen hemen her alanında, örneğin sağlık ve eğitimde, iktisatta, ticaretle, ithal ve ihracatta, dış ve iç politikasında, kültürel ve toplumsal yaşamda, etkili olmuştur. Eski – (geleneksel) ve yeni – (modern) unsurların karışımı, bizim incelememiz için de önemlidir. Gündelik yaşamın tüm alanlarını etkileyen değişimler, kadınların geleneklerine de bazı yeni unsurların girmesine ve bazı geleneklerin terk edilmesine sebep olmuştur. Osmanlı kadınlarının geleneklerinde ortaya çıkmış olan değişikliklerin tespiti ve araştırması çalışmamızın hedeflediği noktalarından biridir. Reformlar ve değişimler, onların derinliği, geçerliliği ve yayılması, modernleşme, batılılaşma gibi yeni eğilimlerin yararları ve zararları üzerinde tartışmalar yaşanmıştır ve bu tartışmalar canlılığını ve güncelliğini günümüze kadar korumaktadır. Bu tartışmalara hem Osmanlı aydınları, hem Avrupalılar katılmıştır. İncelediğimiz yazarlar da bu konulara değinerek görüşlerini belirtip belirtmediklerinin öğrenilmesi çalışmamızın başka bir araştırma bir unsurudur. Yazarların modernleşme, batılılaşma ve genel olarak 19. yüzyılın değişimleri üzerindeki görüşlerinin tespiti ve bu görüşlerde yer alan kadınların gelenekleriyle ilgili kısımların incelememize eklenmesi amaçlarımızdan biridir.

Geleneklerin ve değişimlerinin tespiti dışında incelediğimiz yazarların görüşleri ve yaklaşımları araştırılacak ve aralarındaki farklılıklara ve benzerliklere değinilecektir. Görüşlerin karşılaştırılması bir çok açıdan ilginç ve önemli olabilir. Yerli kaynaklar, büyük bir olasılıkla hızla değişen kendi toplumunu yabancı kaynaklardan farklı bakış ın bakarak ve farklı noktalardan hareket ederek tasvir etmişlerdir. Garnett'in bilmediği ve tanımadığı Osmanlı toplumunu algılayışı ve tasvir etme tarzı, yabancı kültürlerin birbirlerinin tanınmasının ve tanıtmasının süreçlerini öğrenmek için oldukça önemli sayılır.

19. yüzyılda Avrupa'nın güçlü ülkeleri, sömürgeci veya yarı sömürgeci sistemi kurdukları zaman, Yakın Doğu ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gezmiş olan seyyahlar, eserlerini bilinçli veya bilinçsiz olarak sömürgeci ve bu çerçevede içinde de oryantalist söylemin etkisi altında yazmışlardır. Hatta bu sömürgeci iktidar sistemini

kurabilmesi, destekleyebilmesi ve meşrulaştırması için, Oryant'ı kurguladıkları da söylenebilir.⁶

Fransız bilim adamı olan Michel Foucault⁷ ve onun etkilediği birçok bilim adamı, egemen kurumların ve kanaatlerin etkisinde kalarak, ilgilerini özellikle metinlerde saklı olan ideolojik önyargılarına ilgilerini yönelterek, başat⁸ olanlardan farklı, örneğin akıldışı, şeytani veya sapkın olanın nasıl dışlandıklarını ve marjinalleştirdiklerini anlamaya ve göstermeye çalışmıştır.⁹ Foucault'nun varsayımlarının ve kavramlarının etkisi, hemen hemen tüm sosyal bilimlere hissedilmeye başlamış ve birçok yeni yaklaşımlara yol açmıştır. Örneğin kadınları araştıran tarih dalı, Foucault'nun iktidar kavramını uygulayarak, kadınları marjinalleşmiş ve erkeklerin başat toplumundan dışlanmış bir grup olarak algılamaya ve incelemeye başlamıştır.¹⁰ Oryantalist söylemi için de, Foucault'nun önyargıların ve ideolojinin doğuşu hakkında varsayımların geçerli olduğu görülmektedir. Avrupalıların, sahip oldukları güçlü ve kendilerine göre üstün sayılan pozisyonunu göz önüne alarak, Avrupa dışında kalmış toplumların istikrarlı olarak imajını kurgulamalarından, sömürgeci sistemi haklı kılan ideolojik kurmalarından ve meşrulaştırmalardan bahsedilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, yabancı ve o yüzden de güçlü sömürgeci tarafında durduğu sayılan Garnett'in, her ne kadar kendi toplumunda kadın olarak marjinalleşmiş bir grubun içinde olsa da, erkeklerin başat sömürgeci ve oryantalist söylemi benimsemiş ve kullanmış olma ihtimali, oldukça yüksek görülmektedir. Çalışmamızda Garnett'in oryantalist söylemine bağlı kalıp kalmadığını ve kullandıkları söylemin özelliklerini, yaşadığı dönemin izlerini ve etkilerini gösterebilmek de amaçlarımızdan biridir.

---

⁶ Oryantalist söylem karmaşık, geniş çaplı ve daha ayrıntılı incelemeye değer bir konu olduğu için, Oryantalizm adlı bölümünde ayrı olarak ele alınacaktır.

⁷ Foucault, Michel (1926-1984), Fransız filozof. Foucault, kalıcı, sürekli olarak algılanan ve insanın doğasını ve toplumunu nitelenecek 'doğrular'ın da tarih içinde değiştiğini göstermek istemiştir. Toplumun cezalandırma güçleri ve kontrol mekanizmaları, sağlık hizmetleri, cinselliğin yasallaşması ve kurumlaşmasına yeni yaklaşım ve varsayımları dile getirmiştir. Foucault, Avrupa'da yeniçağda ortaya çıkmaya başlayan ve zamanla gelişen, bizim geleneksel otorite algılama şeklinin kavrayamadığı yeni kontrol ve güç oluşturmasını incelemiştir. En önemli eserleri: Delilik ve Medeniyet (Madness and Civilization, 1960), Nesnelere Düzeni (Order of Things, 1966), Sıkıdüzem ve Cezalandırma (Discipline and Punish, 1975), Cinselliğin Tarihi, 3 cilt (History of Sexuality, 1976, 1984, bitirememiş). (Ansiklopedik bilgi 'connect.net/ron/foucault.html' internet sitesinden alınıp kısaltılmıştır.

⁸ Tüm çalışmada başat kelimesi egemen, dominant anlamında kullanılmaktadır.

⁹ Foucault kendisi, suçlu ve mahkumların, ruh hastası ve cinsel açıdan sapkın sayılanların toplum tarafından nasıl daha sıkı denetlendiklerini ve dışlandıklarını incelemek ve göstermek suretiyle, Avrupa ülkelerinde iktidarın gittikçe güçlenmesini ve denetimin nasıl uyguladığını ve derinleştiğini analiz etmiştir. Ayrıntı için bk.: İggers, Georg G.: Yirminci Yüzyılda Tarih yazımı. Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003, s. 101, 115-116.

¹⁰ Foucault'nun yaygın etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: İggers, G. G.: Yirminci..., s. 112, 124, 134-135.

Yabancı gezginlerin yazdıkları metinler Avrupa dışında kalmış toplumların tarihi için eşsiz bir bilgi kaynağı olma özeliğine sahiptir. Bunun yanı sıra seyahatnamelerin kaynak olarak ele alınması da özel bir yaklaşımı gerektirmektedir. Başka kaynakların sunamayacağı bilgileri, özellikle kadınlar hakkındaki resmî kaynaklarda az bulunan bilgileri örnek olarak verebiliriz. Bunları, seyahatnamelerden öğrenmek mümkündür. Ama aynı zamanda seyahatnamelerin her zaman doğru, sağlam ve güvenilir bilgileri içermediği unutmamak gerekmektedir. Sadece ideolojik veya sömürgeci, oryantalist söylemden değil, daha basit olan yanlışlar ortaya çıkabilir. Metinlerin içeriği, niteliği, stili ve amacı, analizin vazgeçilmez bir parçasını oluşturmaktadır. Her ne kadar yapışökmücu¹¹ yaklaşım, yazarı kendi sözlerinden ve kastettiği nesnelere ve anlamlardan ayrı algılsa da,¹² seyahatnamelerin analizinde kanımca yazarın kişiliği, eğitim durumu, dini, büyüdüğü ortam, mesleği, gezinin uzunluğu ve amacı önemli rol oynamaktadır.

Seyahatnamelerin incelemesi, dikkati birçok ilginç noktalara ve sorulara çekmektedir. Gezginlerin Osmanlı toplumunu gerçekten öğrenebilme olasılığı ne kadar yüksek olabilir? Eserlerinde yazılmış olan gördükleri, duydukları ve yaşadıkları olaylar ve bu olayların yorumları, 19. yüzyılın sonundaki Osmanlı toplumunu ve Osmanlı kadınlarının gerçek bir tasvirini alabilmek kadar güvenli sayılır mı? Gezginlerin ne gibi görüşlerle, bilinçli veya bilinçsiz önyargılarla ve basmakalıplarla konulara yaklaştıklarını ve bu görüşlerinin ve düşüncelerinin konuya ait bilgilerin seçiminde, sıralamasında ve betimleme tarzında ne kadar etkili olduklarını izlemek ve incelemek hedeflediğimiz noktalardan biridir.¹³ Ali Rıza Bey'in yazdığı makaleleri incelerken de, Garnett'in ve diğer gezginlerin eserlerini incelerken de, benzer şekilde konumuz çerçevesinde bu tür görüşlere, odaklandıkları ve vurguladıkları noktalara yer verilecektir.

---

¹¹ 'Yapışökmücu' kelimesi, Derrida'nın getirdiği önemli kavramlarından biri olan 'deconstructionist' kavramının Türkçe'deki karşılığıdır. Bk.: Yeğenoğlu, Meyda: Sömürgeci Fantaziler. Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark. İstanbul, Metis Yay., 2003, s. 116.

¹² Derrida'nın görüşleri hakkında bk.: İggers, G. G.: Yirminci..., s. 9-10, 124. '...Jacques Derrida ve Paul de Man gibi...edebiyat kuramcıları, dilin gerçekliğe gönderme yapmaktan çok, onu oluşturduğunu ileri sürdüler. ...metinler bir dış dünyaya gönderme yapmaz. Derrida'nın çok ünlü vecizesinde dile getirdiği gibi, 'metnin dışında hiçbir şey yoktur'...Ama metinler yalnız gönderme-dışı (nonreferential) olmakla kalmaz, aynı zamanda tek anlamlı da değildirler. Her metin sayısız şekillerde okunabilir. Yalnız metin çokkatmanlı ve çelişkili olduğu için değil, yazardan bağımsız olarak var olduğu için yazarın niyetinin artık hiçbir önemi yoktur. ...metnin dışsal bir gerçeklikle hiçbir bağlantısı olmayıp, kendi içine kapalıdır. Bu, yalnız edebiyat değil, aynı zamanda tarihyazını metinleri için de geçerlidir. ...Kaldı ki, metin yalnız dışsal dünyayla ilişkisinden bağımsız olarak değil, aynı zamanda yazarından da bağımsız olarak görülür. Önemli olan tek şey metindir, onun kaynaklandığı bağlam değil. ... De Saussure'e göre, dil hâlâ bir yapıya sahipti; bir sistem oluşturuyordu. Söz (imleyen) ile gönderme yaptığı şey (imlenen) arasında hâlâ birlik vardır. Derrida'ya göre, bu birlik artık mevcut değildir. Onun yerine, açık anlamları bulunmayan sonsuz sayıda imleyici görür...'

¹³ Kullanılan kaynaklarla ilgili bölümde daha ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

Çalışmada Kullanılan Metot ve Çalışmanın Yapısı

Kullanılan kaynakların karakterine bakılınca, tarih yazımında temel olan tümevarımsal metot kaynakların incelemesi için uygun görülmektedir. Bunun yanında çalışmada karşılaştırmalı metot da kullanılacaktır. Karşılaştırmalı metot, edebiyat alanında yaygınlaştıktan sonra tarih yazımına ve diğer sosyal bilimlere de geçmiştir. Karşılaştırmalı metodun, tarih yazımında bazı akımların, örneğin 19. yüzyılda pozitivist tarihçilerin yadsımlarına rağmen, son zamanlarda oldukça yaygın ve geniş çapta kullanılan metotlardan biri olduğu belirtilmelidir. Tarih yazımında karşılaştırmalı metot, basit ve sorunsuz gözükmeyle beraber, bir çok yanıltmalara ve yanlış sonuçlara yol açabilir; özellikle de karşılaştırmaya uygun olmayan olgular seçildiği zaman araştırmanın tüm sonuçları yanlış çıkabilir. Bu çalışmada hem tarih, hem metinlerin içeriği ve niteliği açısından birbirleriyle uyumlu ve karşılaştırmaya uygun olgular seçilmiştir. İncelendiği dönem oldukça kısa olduğu ve daha çok metinlerin içeriği, niteliği ve yazarların görüşleri üzerinde yoğunlaştığı için, senkronik (eşzamanlı) karşılaştırma kullanılmaya daha uygun görülmektedir. Bununla beraber izlendiği dönemde ortaya çıkmış reformlara ve toplumsal değişimlere de değinilecek ve tarihin akışı da göz önüne alınarak Osmanlı toplumunun ilerleme ve gelişme göstermeyen bir toplum olmadığı göz ardı edilmeyecektir.¹⁴

Çalışmamız, Osmanlı kadınlarının geleneklerinin incelemesinden önce yapılması gereken araştırmaları içeren ve esas olan geleneklerin incelemesini ele alan iki büyük bölüme ayrılmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, kapsamı, amacı ve konularımızla ilgili yazılmış çalışmaların ve kullanılan kaynakların incelemesi yer almaktadır. İlk büyük kısım, yazarların hayatı, yaşadıkları dönem ve ortam hakkındaki bölümleri içermektedir. Aynı zamanda, incelediğimiz dönemde yaygın ve oldukça etkili kompleks bir söylem ve görüş sistemi olan oryantalizm, gezginlerin üzerindeki (ve muhtemelen Garnett'in üzerindeki de) yoğun etkisinden dolayı ele alınmaktadır. İkinci büyük kısmında, Garnett'in ve Ali Rıza Bey'in Osmanlı kadınlarına bakış açıları yer almaktadır. Osmanlı kadınlarının, insan hayatının geçiş noktalarını izleyecek şekilde, doğum, evlenme, hastalık ve ölüme ilişkin gelenekler, bu bölümün çekirdeğini oluşturmaktadır.

---

¹⁴ Kullanılan metotlar hakkında bilgi için bk.: Hroch, Miroslav: Úvod do studia dějepisu IV. Metody historikovy práce. (Tarih bilim Dalına Giriş IV. Tarihçilerin Çalışma Metotları.) Prag, Charles Üniversitesi, Devlet Pedagojik Yay., 1983, s. 18-20, 81-88.

Konu ile İlgili Çalışmalar

Osmanlı kadınlarının gelenekleri için, birkaç bilim dalının varsayımlarını ve metotlarını içeren disiplinlerarası yaklaşımı kullanmak mümkündür. Bir toplumun, bir grubun gelenek ve görenekleri, doğal olarak halk biliminin araştırma alanına girmektedir. Bu çalışmanın incelediği gelenek ve göreneklerin canlı ve etkili dönemi ise, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı olarak tespit edilmiştir. Bu gerçek, yalnız halk bilimi değil, aynı zamanda da çeşitli tarih dalları açısından konuya yaklaşabilme imkanı vermektedir. Sosyal ve kültürel tarih ve özellikle de gündelik yaşam tarihi, bizim konumuza birçok yönü ve yaklaşım şekliyle katkıda bulunabilir.

Gündelik yaşam tarihi bireyin günlük faaliyetleri, bireyler arasındaki ilişkiler ve onları destekleyen maddî kültür üzerinde odaklanmaktadır. Bazı araştırmacılar, sadece en olağan günlük faaliyetleri değil, tüm rutinleşmiş olan olayları, örneğin iş hayatı ve eğlenceyi de, gündelik yaşamın içine katmaktadır. Gündelik yaşam içindeki olaylar ve faaliyetler sürekli tekrara bağlıdırlar. Bu yüzden gelenekler ve görenekler de, gündelik hayatta yer alan etkinliklere bağlı olabildiği, düzenli ve tekrarlanarak yapıldığı için, gündelik hayatı kapsayan araştırmaların kriterlerine de uymaktadırlar. Bu bağlamda Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nin kavramı olan 'habitus'¹⁵ da gündelik yaşam incelemeleri için gittikçe önem kazanmaktadır. Gündelik yaşam ve onun içerisinde olduğu kabul edilen gelenekler de, sürekli tekrara bağlı sıradanlığa ve tekdüze etkinliklerden oluşmalarına rağmen, sabit ve değişmez değildir. Tıpkı habitus gibi toplumsal değişimleri izleyerek, mekana ve zamana göre değişikliklere uğramaktadır. Hem habitusun hem de geleneklerin incelemeleri, bir toplumun yaşam tarzının ve genel olarak kültürünün tanınmasında önemli rol oynamaktadır. Son yıllarda, Osmanlı döneminin sonuna doğru gerçekleşen resmî reformların yanı sıra, habitusa ve yaşam tarzına - genel olarak daha yavaş ve daha az göze batan toplumsal değişimlere de yoğun ilgi gösterilmiştir. Habitus ve gelenekler de ilk bakışta değişmeyen, statik ve sağlam unsurlar gibi görünseler de, tarihin değişen şartların altında yavaş değişime uğramaktadırlar. Bu değişikliklerin farkına varabilmek için, kaynaklar dışında Osmanlı toplumsal tarihi

---

¹⁵ 'Habitus' kavramı hakkında bk.: Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic. J. D.: *İnvitation to Reflexive Sociology*. The University of Chicago Press Yay., 1992, s. 91-92.; Tekeli, İlhan: *Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihciliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir?* in.: *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar*. Küreselleşme ve Yerelleşme. Üçüncü Uluslar arası Tarih Kongresi. İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2000, s. 51-52. 'Habitus kişinin ya da kişilerin geçmiş yaşam deneyimlerinin sonucu oluşan, bütünleşmiş, kalıcı, içselleştirilmiş yatkınlıklarıdır... Habitus'un nitelikleri olarak 'tutarlılık, kararlılık, bilinçsizlik, bir yöreye aitlik' sayılabilir. Habitus toplumsal yaşamın düzenliliklerince yaratılır. Bu nedenle oluşumu gündelik yaşamla sıkı ilintilidir.'

içerisinde olan reformlar ve toplumsal değişimler hakkında yazılmış makale ve monografiler kullanılacaktır.¹⁶

Gündelik yaşam tarihi 20. yüzyılın 60'lı yıllarında büyük gelişme kaydedilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, genel olarak tarih yazımında siyasî tarihten uzaklaşmış ve tarihçilerin ilgilerini daha çok sosyal ve ekonomik tarihe yönelmeye başlamıştır. Hem Avrupa hem Osmanlı tarihi için oldukça önemli bir takım araştırmacı 'Annales: Economies, Sociétés, Civilisations' adlı dergisinin çevresinde toplanmıştır. Kullandıkları yeni yaklaşım ve metotlar özellikle 50'li ve 60'lı yıllarda tarihçiler arasında popüler ve etkili olmuştur. Annales ekolünün¹⁷ önde gelen araştırmacısı olan Ferdinand Braudel'in ünlü 'Akdeniz ve II. Philippe Çağında Akdeniz Dünyası'¹⁸ adlı eseri, hem Annales'e özgü yeni yaklaşımıyla hem Osmanlı tarihiyle bağlantısıyla oldukça önemlidir. Hızlı gelişen siyasî olayları tamamen ihmal etmemişse de, araştırmanın merkezinde toplumsal ve ekonomik yapılar bulunmaktadır. Büyük ve geniş bölgeleri araştıran ve Akdeniz dünyasını ezeli bir coğrafi ortam olarak ele alan Braudel, birçok Avrupalı tarihçinin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nu da bu bağlamın içerisinde görüp araştırmaya eklemiştir. Sadece geniş çaplı coğrafi bölgeleri değil, aynı zamanda 'longue durée' olarak belirtilen yavaş ve ağır değişen uzun zaman dilimleri, araştırmanın temel varsayımları arasında yer almaktadır.¹⁹

Annales ekolünün etkisi, Osmanlı tarihini araştıran önemli bilim adamları arasında belirgin olmuştur. Osmanlı tarih yazımı, sosyal yapı, demografi ve ekonomi araştırmaları ile arşiv belgelerinin incelemelerini ve yayınlamalarını teşvik etmiş ve birçok eserin ortaya çıkışını sağlamıştır.²⁰ Annales yöntem ve varsayımları, sosyal tarihini araştırmasını teşvik etmesine rağmen, daha çok makrotarih açısından yazılmış bireylerin kaybolduğu tarih

---

¹⁶ Örnek olarak şunları verebiliriz: Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul, Yapı Kredi yay., 2002.; Göçek, Fatma Müge: Bujuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme. Ankara, Ayraç Yay., 1999.; İnalçık, Halil (haz.); Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003. vb.

¹⁷ Bk.: İggers, G. G.: Yirminci..., s. 51. 'Annales tarihçileri, sık sık böyle tanımlanmış olmalarına karşın, bir ekolü değil, daha ziyade tarihsel araştırmalarda yeni yöntem ve yaklaşımlara açıklık ile simgelenen bir ruhu temsil ettikleri konusunda ısrarlıdırlar. ... Annales, bir ekol olmadığına ilişkin kendi itirazlarına karşın, 'Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana sağlam bir kurumsal temele sahip olmuştur.'

¹⁸ Braudel, Ferdinand: La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II., I-II. Paris, 1966.

¹⁹ Annales ekolü hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: İggers, G. G.: Yirminci..., s. 51-65.

²⁰ Annales ekolünün yaklaşımlarını andıran Osmanlı tarihinin sosyal ve ekonomik alanlarını inceleyen büyük bir sentez yayınlanmıştır. Bu sentezi meşhur ve herkesçe tanınmış tarihçiler, örneğin Donald Quataert, Halil İnalçık, Suraiya Faroqhi vb. hazırlanmıştır. Oldukça ayrıntılı olmasına rağmen, daha çok makrotarih açısından yazılmış ve bireylerin kaybolduğu tarih yaklaşımını temsil etmektedir. Bk.: An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 1-2. Ed. by Halil İnalçık. Cambridge University Press Yay., 1997.; Bu sentez hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Faroqhi, S.: Osmanlı..., s. 260-265.

yaklaşımını temsil etmektedir. Bireylerin yaşamları, zihniyetleri veya resmî kaynaklarda olmayan gruplar, bu geniş çaplı kompleks tarihin içinde kaybolmaktadır.

60'lı yıllarda gündeme gelen mikrotarih²¹ ve gündelik yaşam tarihi,²² makrotarih yaklaşımından ve büyük sosyoekonomik sentezlerden uzaklaşma getirmiştir. Bu eğilim, Osmanlı tarihçileri arasında daha geç etkili olmaya başlamışsa da, birçok eserde belirgin olmuştur. Annales ekolünden etkilenen Osmanlı tarihçileri arasında yer alan Suraiya Faroqhi, sosyoekonomik araştırmaların yanında daha farklı yaklaşımlara da açık olduğu için, birkaç eserinde; bunlar arasında en kapsamlı olan 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Gündelik Yaşam'²³ adlı eserini örnek olarak verebiliriz; bireylerin özel yaşamlarını, gündelik yaşamı veya zihniyet tarihini de incelemiştir. Osmanlı tarihinde bunun gibi, hem zengin resmî kaynaklardan, hem de hatıralardan, seyahatnamelerden ve diğer kişisel kaynaklardan, hem de mimarî eserlerden, resimlerden, fotoğraflardan, yani genel olarak sanattan ve maddî kültürden yararlanan çalışmalar nadirdir.

Gündelik hayat tarihi, belli bir ölçüde araştırdığı konular sayesinde, kadınların da ele alınmasını sağlamıştır. Daha eski siyasî veya sosyoekonomik makrotarih, daha çok resmî kaynaklara dayanmış ve bu tür kaynaklarda nispeten az bulunan ve pek önemli rol oynamayan kadınlara, bu sebeple az ilgi göstermiştir. Kadınlara yönelik ilgi hem gündelik yaşam tarihinin ortaya çıkışıyla, hem de sömürgeci sonrası²⁴ araştırmaların yaygınlaşmasıyla ilişkili gibi görünmektedir. Sömürgeci sistem bittikten sonra, bu sistemin içinde marjinalleşmiş gruplar, onların tarihleri, sosyal yapıları, kültürleri ve gelenekleri araştırılmaya başlanmıştır. Marjinalleşmiş grupların incelemeleri büyük olasılıkla, Batı Avrupa'daki toplumların içinde de marjinal olarak nitelendirilebilen kadınların durumunun araştırılmaya başlamasında da rol oynamıştır. Tarihi, kültürü, gelenek, görenek ve değer sitemini farklı olan yabancı toplumlar, Avrupa için 'öteki'ni temsil etmiş ve Avrupalı güçlü gelişmiş ülkeler tarafından dışlanarak sömürülmüştür. Sömürgeci sonrası çalışmalar 'öteki' olarak nitelendirilen toplumların ve kültürlerin üzerinde yoğunlaşmış ve yeni yaklaşımların ve kavramların kullanılmasını ve

---

²¹ Mikrotarihin yaklaşımları, varsayımları, temsilciler vb. hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: İggers, G. G.: Yirminci..., s. 110-120.

²² Almanya'da 19. yüzyılın ortasında gündelik yaşam tarihinin ilk aşaması olarak kabul edilen akım ortaya çıkmıştır. Yerel dergilerde yayın yapan yarı profesyonel yarı amatör tarihçi, sıradan insanların gündelik hayatları ve gelenekleri üzerinde odaklanmıştır. Bu akımın en bilinen temsilcisi olan Wilhelm Riehl de, nostaljik eğilimi içeren bakış açısından çatışmaların olmadığı kadar uyumlu ve idealleştirilmiş toplumunun tasvirini getirmiştir. Ayrıntı için bk.: a. g. e. , s. 43, 105.

²³ Faroqhi, Suraiya.: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, C. H. Beck Yay., 1995.

²⁴ 'Sömürgeci sonrası' terimi 'postkolonyal', İngilizce'deki 'postcolonial' sözünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bk.: Yeğenoğlu, M.: Sömürgeci..., s. 9.

yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Örneğin aynı dönemde gündeme gelen Foucault'nun belli grupların dışlanma mekanizmaları ve iktidar kavramları, sömürgeci çalışmalar içinde sık sık kullanılan yaklaşım ve yöntem arasında vazgeçilmez olmuştur.

Bu bağlamda Avrupa'ya en yakın ve ebedi 'öteki' olarak gösterdiği ve tanımladığı İslam Dünyası araştırmalarını, 'Oryantalizm' adı altında Edward Said başlatmıştır. Konuyu tarihî nüanslardan ve karmaşık sayılan çokkatalıktan yoksun göstermesine rağmen, bu tür araştırmaları başlatan öncü kişi sayılmaktadır.²⁵ İslam ülkeleri ve bunlar arasında Osmanlı Devleti de, yarı sömürgeci sistemin içinde bulunduğu için, istikrarlı olarak dışlanmış ve oryantalist söylemin pekiştirdiği şekilde marjinalleştirilmiştir. Kadınları araştıran tarih marjinalleştirilmiş grupların tarihiyle yan yana bulunduğu için, Osmanlı toplumuna gösterilen ilgide marjinalleştirilmiş toplumun içinde marjinalleştirilmiş grup olarak kabul edilen kadınlar, araştırmaların önemli bir kısmını oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı kadınları üzerindeki çalışmaların son yirmi beş - otuz sene zarfında gittikçe çoğalmalarına ve yoğunlaşmalarına rağmen, hâlâ birçok değinilmemiş veya yeterince derin araştırılmamış alanı bulunmaktadır. Osmanlı tarihini ve kültürünü araştıran bilim adamları ve Yakın Doğu uzmanları, yöntem ve yaklaşım konusunda hâlâ eksik ve anlaşılmaz şekilde tutucudur, Avrupa tarihi yazımında ileri sayılan metot ve yaklaşımları göz ardı eder, veya en azından onları benimsemekte ve kullanmaya başlamakta gecikirler.²⁶ Buna rağmen son yıllarda, metot ve yaklaşım açısından ileri sayılan ve yeni konular üzerinde yazılan çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Nispeten yeni konular arasında kadınları inceleyen eserler yer almaktadır. Bu eserler sık sık arşivlerde bulunana belgelere, örneğin kadı sicillerine ve diğer resmî kaynaklara dayanarak kadınların toplumsal, meslekî yaşamlarını ve bu kaynaklardan öğrenebilen ailevî hayatın bazı yönlerini, örneğin boşanma davaları veya miras ile ilgili unsurlarını, oldukça ayrıntılı şekilde açıklamayı başarmıştır. Bunun yanında kadınların hayatının önemli bir parçası olan bazı unsurlar, örneğin aile içinde törenler, gelenek ve görenekler, araştırmaların dışında kalmıştır. Bu araştırmacıların önde gelen isimlerinden biri İlber Ortaylı, yaptığı ayrıntılı arşiv araştırmaları ve geniş bilgisi sayesinde Osmanlı kadını ve ailesini birçok yönden ele alarak kapsamlı çalışmaları yayınlanmıştır.²⁷ Osmanlı kadını, onun

---

²⁵ Oryantalizm bölümünde Said'in eleştirileri içerisinde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

²⁶ Faroqhi'ye göre Osmanlı tarihçilerin çoğu sadece siyasî, iktisadî ve toplumsal yapılarını inceler veya metinleri yayınlar. Aralarında gündelik yaşam ve zihniyet tarihine ilgi azdır. Ayrıntı için bk.: Faroqhi, S.: *Kültür...*, s. 12-13, 21.; Bu eleştiri dile getiren Faroqhi tarihe yaklaşımlara oldukça yenilikçi sayılmasına rağmen, bazılarını, örneğin oryantalizme, kuşkuyla bakmakta ve onu tuzak olarak algılamaktadır. Bk.: Faroqhi, S.: *Osmanlı...*, s. 15.

²⁷ Ortaylı, İlber: *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul, Pan Yay., 2002.; Arşivlerde bulunan kaynaklarına dayanan başka bir çalışmanın örneği olarak bk.: Kurt, Abdurrahman: *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*

yasal ve toplumsal yaşam şartları ve ona yönelik bakış açıları üzerinde oldukça yararlı ve kapsamlı bazı çalışmalar ise Şefika Kurnaz kaleminden çıkmıştır.²⁸ Kurnaz'ın çalışmalarının en yararlı kısımlarından biri, kadınlara ait olan eğitim sistemini ayrıntılı bir sentez haline getirmesi ve Osmanlı aydınlarının kadınlar üzerindeki görüşlerini ve tartışmalarını sistematik şekilde sıralaması ve tahlil etmesi sayılır. Danuta Chmielowska'nın Osmanlıların son dönemine ait birkaç şairin eserinden orta halli Osmanlı kadınlarının ve onların gündelik yaşamının tasvirini çıkarması, kayda değer oldukça başarılı eserlerden biridir.²⁹

20. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında Osmanlı kadını ve gündelik hayatı hakkında yazılmış iki önemli esere de değinmek istiyorum. İkisinin de mutlaka kusurları olmakla beraber çalışmam için çok yararlı bir kaynak temsil etmektedirler. Eserlerinin biri Raphaela Lewis'in 'Osmanlı Türkiye'de Gündelik Yaşam'³⁰ adlı kitabıdır. Yazar devlet yapısı, ordu, şehirlerin iktisadî faaliyetleri gibi konular üzerinde kısa bilgiler vererek sıradan insanların gündelik hayatı, sosyal ve ailevi etkinlikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Metnin içinde ayrıntılı bilgilerin sayısı yüksek olmasına rağmen oldukça canlı ve kolay okunur tarzda yazılmıştır. Bunun yanında eserin birkaç önemli eksiği ve kusuru da vardır. Gündelik yaşamın betimlemesinde zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin analizi ihmal edildiği için tüm yazı statik ve değişmeyen bir toplum hissini vermektedir. Kullanılmış olan bibliyografyanın ve dipnotların eserinde hiç bulunmaması göze çarpan başka bir eksiktir.

Çalışmam için yararlı ve ilham verici diğer eseri Fanny Davis yazmış ve 'Osmanlı Hanımı'³¹ adı altında yayınlamıştır. Diğer çalışmalarda ihmal edilmiş konulara, örneğin ev döşemelerine, yemek kültürüne veya mesire yerlerine gezilere de ilgi göstermiştir. Davis'in ilgi odağında orta halli veya fakir kadınlar değil, zengin ve yüksek sosyal pozisyonda yaşayan Osmanlı hanımları bulunmaktadır. Davis'in eserinde feminist tarihinin etkisi belirgin olarak gözükmemektedir. Bu eserin en önemli özelliklerinden biri Osmanlı kadınların gündelik yaşamı yalnız resmî kaynaklardan, yabancıların veya Osmanlı erkek yazarlarının betimlemelerinden değil, kadınların yazdıkları eser ve hatıralarında belirtilen bakış açılarından ele alması sayılmaktadır.

(1839-1876). Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 1998.; Behar, Cem: Some Data on Polygyny in İstanbul (1885-1926). İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1986.

²⁸ Kurnaz, Şefika: Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923). Ankara, T. C. Aile Araştırma Kurumu Yay., 1991.; Kurnaz, Şefika: II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1996.

²⁹ Chmielowska, Danuta: Nabi, Vehbi ve Vasıf'ın Eserlerinde Türk Kadını. Erdem, cilt 9, sayı 26, ayırbaşım. Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1996.

³⁰ Lewis, Raphaela: Everyday Life in Ottoman Turkey. London, New York, Putnam's Sons. Yay., 1971.

Osmanlı kadınlarının geleneklerinin halk bilimcilerin eserleri arasında pek yaygın ve yeterince araştırılmış konu olduğu söylenemez. Genel olarak kadınların hayatlarının değişik yönlerini ele alan incelemeler bol olmasına rağmen, daha çok yazıldığı zamanda yapılan güncel araştırmalara dayanarak, Anadolu'nun değişik bölgelerine yönelik kırsal kesimlerde yaşayan kadınları üzerine yoğunlaşmaktadır.³² Halk bilimcilerin arasında Osmanlı folklorun incelemeleri pek sevilen ve yaygın konu sayılmaz. 20. yüzyılın 30'lu ve 40'lü yıllarında Türkiye'de canlandığı yarı profesyonel yarı amatör halk bilimi ve sosyal ve kültürel tarih yazımı³³ içinde yer alan 'İstanbul Folkloru'³⁴ adlı eser olan eski İstanbul'da yaşayanların değişik halk bilgisi ürünleri, örneğin bilmeceleri, manileri, masalları ve gelenek ve görenekleri ele almakta, Osmanlı kadınların bazı alışkanlıkları, gelenekleri ve değişik batıl inançları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Kaynaklarımın esas kısmı olan seyahatnameleri kullanabilmek için 19. yüzyılın gezi yazımının incelemelerine de önem verilmesi gerekmektedir. Seyahatnamelerin sadece yapısal incelemesi değil, içeriğin incelemesi esas önem taşımaktadır. Seyahatnamelerin araştırmaları Said'in meşhur 'Oryantalizm'i ortaya çıktıktan sonra gündeme gelmiş ve değişik, örneğin emperyalist, feminist vb. yönlerden yaklaşan incelemeler gittikçe yaygınlaşmıştır. Seyahatnamelerin kaynak olduğu anlayışı da genişlemiştir. Gezi notlarının içinde yer alan betimlemeler yalnız bahsettikleri yabancı toplumun ve kültürün tanınması için değil, aynı zamanda da gezginlerin kendi ülkenin siyasî, toplumsal ve kültürel tarihi için önem taşımaktadır. Bunun dışında seyahatnameler kültürler arası ilişkilerin, toplumların birbirlerine bakış açılarının, önyargıların, ideolojilerin ve olumlu veya olumsuz imajların oluşturmasının incelemesinde, anlamasında ve açıklamasında eşsiz rol oynamaktadır.

19. yüzyılın gezi notlarının ayrıntılı araştırmaları arasında Reinhold Schiffer'in³⁵ ve Billie Melman'in³⁶ eserleri önemli yer almaktadır. Schiffer, 19. yüzyılın İngiliz seyyahlarının

---

³¹ Davis, Fanny: *The Ottoman Lady. A Social History from 1718 to 1918.* New York, Westpost, Connecticut, London, Greenwood Yay., 1986.

³² Örnek olarak şu eserleri verebiliriz.: Örnek, Sedat Veyis: *Türk Halkbilimi.* Ankara, İş Bankası Kültür Yay., 1977.; Örnek, Sedat Veyis: *Anadolu Folklorunda Ölüm.* Ankara, Ankara Üniversitesi Yay., 1971.; Acıpayamlı, Orhan: *Türkiye'de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü.* Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1974.

³³ Ahmet Refik Altınay ve Ahmet Refik Sevengil bu tarih yazımının en bilinen temsilcileridir. Eserleri arasında şu önemli kitaplar yer almaktadır: Sevengil Refik, Ahmet: *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?* İstanbul, Sühulet Kütüphanesi Yay., 1927. (2. baskı İletişim Yay., 1985.); Altınay Refik, Ahmet: *Hicri on üçüncü asırda İstanbul Hayatı.* İstanbul, 1932. Altınay Refik, Ahmet: *Eski İstanbul.* İstanbul, 1931.

³⁴ Bayrı, Mehmet Halit: *İstanbul Folkloru.* İstanbul, Türkiye Yay., 1947.

³⁵ Schiffer, Reinhold: *Oriental Panorama. British Travellers in 19th Century Turkey.* Amsterdam, Atlanta, Rodopi Yay., 1999.

metinlerini incelerken, Said'in varsayımlarını kısmen reddederek, oryantalist söylemi açıklamaya yönelik çalışmadan daha çok, seyyahların gözüyle Osmanlı toplumunu tasvir eden ve betimleme ağırlıklı olarak nitelendirilebilen eser yazmıştır. Buna karşın Melman, analiz ağırlıklı eserinde, Said'in ve Foucault'nun başlattığı düşünce ve yaklaşım tarzı içinde, İngiliz kadın gezginlerin yazdıkları metinlerini analiz ederek, onların oryantalist söylemin içindeki yerini ve rolünü göstermeye çalışmıştır.

Kaynaklar

Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Eserleri

Söylendiği gibi Osmanlı kadınları ve onların gelenekleri üzerindeki görüşlerin karşılaştırması için hem yabancı hem yerli kaynaklar kullanılacaktır. Kaynakların konuları ve yazıldığı ve kastettikleri zaman açısından uyumlu olarak seçilmesine özen gösterilmiştir. Yazarların kendi yaşadığı zamanın ve ortamın hem karakteristik bir örneği, hem de birkaç sıradan özelliklerin sahibi olmalarını istenilmiştir. Viktoryan döneminin İngiliz kadın gezgin, antropolog ve etnograf olan Mary Lucy Jane Garnett hem yaşadığı dönemin ve ortamın eğitimli kadınları arasında görülen özellikleri paylaşmış, hem de yaşam tarzı ve gezi maceraları düşünülürse Viktoryan ve genel olarak 19. yüzyılın sonunda yaşayan Avrupalı kadınların arasında eşsiz bir pozisyona ve hayat öyküsüne sahiptir.

Yazdığı eserler gezdiği ülkeler içinde öğrendiği ve araştırdığı bilgilerin yanında önceden ikincil kaynaklardan öğrendiği bilgileri de kapsamaktadır. Yayınladığı eserlerin çoğu Osmanlıları, onların siyasî, toplumsal ve kültürel hayatı, toplumda kadınların yeri, şehir folkloru, İslam dini ve dervişler üzerinde odaklanmıştır. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Balkanlarda ve Yunanistan'da bulunan birçok yeri ziyaret etmiş ve halk bilgisinin bazı ürünlerini; örneğin masalları ve hikayeleri, toplamaya çalışmıştır. Eserleri arasında kronolojik olarak şu kitaplar yer almaktadır:

Garnett, Mary Lucy Jane: Greek – Folk Songs from the Ottoman Provinces of Northern Hellas. London, ?, 1888.

Garnett, Mary Lucy Jane: The Women of Turkey and Their Folk-Lore. London, D. Nutt Yay., 1893?.

Garnett, Mary Lucy Jane: New Folklore Research Greek Folk Poesy. Quilford, ?, 1896.

---

³⁶ Melman, Billie: Women's Orients. English Women and the Middle East, 1718-1918. Sexuality,

Garnett, Mary Lucy Jane: Turkish Life in Town and Country. New York, G. P. Putnam's Sons Yay., 1904.

Garnett, Lucy Mary Jane: The Turkish People – their social life, religions, beliefs and institutions and domestic life. London, University of Kansas Library - yeni baskı, ilk baskı 1909.

Garnett, Lucy Mary Jane: Turkey of the Ottomans. London, ?, 1911.

Garnett, Mary Lucy Jane: Mysticism and Magic in Turkey. London, Sir Isaac Pitman and Sons Yay., 1912.

Garnett, Mary Lucy Jane: The Dervishes of Turkey. London, Octagon Press Yay., 1990, ilk baskı 1912.

Garnett, Mary Lucy Jane: Ottoman Wonder Tales. London, ?, 1915.

Garnett, Mary Lucy Jane: Balkan Home Life. ?, ?, 1917.

Bu kitaplarından sadece bazılarına, Prag Milli Kütüphanesinde, Ankara Milli Kütüphanesinde ve Tübingen Üniversitesi Kütüphanesinde ulaşabildim. İtaliye harflerle yazılmış eserleri incelemeye fırsatım olmamıştır. Okuduğum kitapların çoğu oldukça canlı ve kolay okunur şekilde yazılmış. Bazen farklı kitaplarda aynı konular hakkında aynı bilgilerin, hatta aynı cümlelerin bulunması metinlerin olumsuz yanı olarak söylenebilir. Bahsedildiği konular açısından Garnett'e yakın olan birkaç yabancı kadın gezginlerin eserlerine de gerektiği zaman bakılacaktır.³⁷

Garnett'in eserlerinde bulunan bilgileri ve görüşleri karşılaştırabilmeye uygun olan yazılarını seçerken, Osmanlılarda nispeten nadir bulunan hatıra tarzında tefrika ve gazete makalelerine karar vermiştim. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in yazdığı metinler çalışmamızın amacına uygun olarak görünmüştür. Ali Rıza Bey'in yazdığı tefrikalar 'On üçüncü Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı' başlığı altında değişik gazetelerde; örneğin, 'Alemdar' ve 'Peyâm-ı Sabah'ta, 1921 ve 1922 yıllarında basılmaya başlamıştır. Bu tefrikaların yirmi ikisi 'İstanbul Halkının Tenezzüh ve Eğlenceleri' ve yedisi 'On üçüncü Asr-ı Hicrîde Ramazan Âdetleri' altbaşlığı altında yer almıştır. Ali Rıza Bey devrin ünlü gazetesi olan 'Milli Mecmua'da makaleleri 1923-1924 yıllarında yayınlamaya devam etmiştir. 'Renin

---

Religion and Work. The University of Michigan Press, 1995.

³⁷ Örneğin meşhur olan Lady Mary Worthley Montagu'nün veya feminist ve gezgin olan Grace Ellison'un eserleri göz önüne alınacaktır: Lady Montagu: Şark Mektupları. İstanbul, Timaş Yay., 1998.; Ellison, Grace: An Englishwoman in a Turkish Harem. London, Methuen and Co. Yay., 1915.

(Tanin)' gazetesinde de 'Sultan Mecid Devrine Ait Bazı Menkıbeler' ve 'Saray Eğlenceleri' adını taşıyan iki makalesi bulunmaktadır. 'Vatan' gazetesinde de 1925 yılında 'Mahalle Kahveleri ve Mahalle İhtiyarları' ve 'Bazı Aşk Maceraları' yazıları neşredilmiştir. Bütün bu makalelerin konuları saray çevresini, İstanbul gündelik hayatının değişik alanlarını kapsamaktadır, yazıların içinde konak ve köşkerin aleminden dilencilerin yaşam tarzına veya doğum geleneklerine kadar uzanan geniş konuların yelpazesini bulabilmek mümkündür.³⁸ Yazar İstanbul'un toplumsal, kültürel hatta iktisadî yaşamını ayrıntılı olarak anlatarak okuyucuların gözünün önünde canlandırmaktadır.

Saygı ve ün sahibi olan birçok bilim adamı; örneğin, Fuat Köprülü, Sabri E. Siyavuşgil, Mehmet Zeki Pakalın, Yılmaz Öztuna, Metin And, Ali Rıza Bey'in yazılarının içinde bulunan değerli bilgilerden faydalanmıştır.³⁹ Ali Rıza Bey'in yazıları değişik araştırmacı tarafından toplanıp kitap haline getirilerek yayınlanmıştır. Ali Rıza Bey'in ölümünden sonra evraklarının bazılarını sahibi olan şair Necip Fazıl Kısakürek yazıların bir kısmını hazırlayıp 'Büyük Doğu' adlı dergisinde yayınlamıştır.⁴⁰ Gazetelerde bulunan makaleleri ise yazar ve gazeteci Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından sadeleştirilip 'Bir Zamanlar İstanbul' adını taşıyan kitap haline getirilmiştir.⁴¹ Bu kitap birçok yönden Ali Şükrü Çoruk tarafında eleştirilmiştir. Ona göre yazılar hem eksik kalmıştır; 'Vatan' ve 'Milli Mecmua' gazetelerinde yayınlanmış olan makaleleri eklenmemiş; metinde atlamalar yapılmış, hem metnin sadeleştirilmesi sırasında yapılan değişiklikler yanlış veya kusurlu ifadelerin sebebi olmuştur.⁴² N. A. Banoğlu'nun 'Bir Zamanlar İstanbul' kitabının olumlu bir yanı ise, dili derin sadeleştirilmenin sayesinde kitabı daha okunaklı yapmış, okuyucu tarafından daha anlaşılır ve kabul edilebilir hale gelmiştir. A. Ş. Çoruk'un hazırladığı metninde bu özellikleri maalesef eksik kalmıştır. Benim çalışmamda o yüzden çoğunlukla A. Ş. Çoruk tarafından hazırladığı 'Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı' adını taşıyan kitabı kullanılmakta, ama aynı zamanda da N. A. Banoğlu'nun kitabı karşılaştırma ve kontrol sırasında yer alacaktır.

---

³⁸ Konuların ve başlıkların bazılarını vermek gerekirse, 'Velâdet Âdetleri ve Lohusa Eğlenceleri', 'İstanbul Çocukları', 'Kadınların Âlemi', 'Mahalle Kahveleri', 'İstanbul Sefilleri ve Kopukları', 'Tulumbacılar', 'Esrarkeşler', 'Dilenciler', 'Turuk-ı Aliyyenin İstanbul'da İntişarı', 'Ramazan Âdetleri', 'İstanbul esnafı', 'Balık Musahabeleri', 'Kibar Konakları' 'Ricâl-ı Sâbıkaya Ait Bazı Menkıbeler' ve 'Bazı Aşk Maceraları' sayılabilir. Konular ve neşredildiği tarihler hakkında ayrıntı için bk.: Ali Rıza Bey: Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı. (haz.: Çoruk, Ali Şükrü) İstanbul, Kitabevi Yay., 2001, s. XV-XXI.; Birinci, Ali: Tarih Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zât. İstanbul, Dergah Yay., 2001, s. 106-107.

³⁹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XVIII.

⁴⁰ Balıkhane Nazırı Merhum Ali Rıza Bey: 19. Asırda İstanbul. Büyük Doğu, nr. 59, Nisan 1947. Bilgi için bk.: Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., Tarih Vakfı Yay., 1993, s. 200.

⁴¹ Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar İstanbul. (haz. Banoğlu, N. A.) İstanbul, Tercüman, 1973.

⁴² Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XXI.

Ali Rıza Bey'in makalelerinde yetersiz veya eksik kısımlar olursa, aynı dönemde yaşamış ve yazmış Abdülaziz Bey'in makalelerine bakılıp eksik yerleri tamamlanmaya çalışılacaktır. Abdülaziz Bey'in makaleleri Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay tarafından hazırlanmış ve 'Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri'⁴³ adı altında yayınlanmıştır. Ali Rıza Bey'in ve Abdülaziz Bey'in yazıları arasındaki farklılıklar ortaya çıkarsa ve çalışma için yararlı ve kayda değer bulunduğu takdirde eklenecektir. İncelediğimiz devrin önemli düşünürlerinin fikir ve tutumları da göz önüne bulundurularak, bahsedilen konulara ilişkin olan veya onları açıklayan düşünceleri eklenecektir. Özellikle Türkçü akımının önde gelen temsilcisi Ziya Gökalp'in eserine zaman zaman başvurulacaktır.

Garnett'in yazdığı eserleri daha iyi şekilde inceleyebilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan gezilerin uzun tarihine ve seyahatname yazımının bazı gereken noktalarına ve özelliklerine değinmek faydalı görünmektedir. Bu nedenden hem 19. yüzyıldan önce, hem de 19. yüzyılda Osmanlılarla ilişki kurmuş olan, bilinen ünlü gezginler ele alınarak yazdıkları seyahatnameler, sundukları bilgiler, belirgin olan düşünceleri, tutumları ve yaklaşımları incelenecektir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı Gezginler

Türkiye eski zamanlardan beri uluslararası yolların geçtiği bir ülke olarak bilinir. Anadolu'dan geçen yollar hem Doğu ve Batı, hem Güney ve Kuzey arasında bağlantı temsil etmekteydi. Bu durum Türkler Anadolu'ya geldikten sonra da devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu kurulduktan sonra içine almış topraklar genişledikçe ülkenin siyasi, iktisadi ve ticari uluslararası önemi artmıştır ve daha geniş bir coğrafi alanla bağlantıları kazanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gezmiş ve daha sonra seyahatnameyi yazmış olan kişilerin sayısı oldukça yüksektir. Yüzlerce eseri Avrupa ve Türkiye'deki kütüphanelerde bulmak mümkündür. O kadar büyük miktar elyazması ve basma kitapları ele almak, sınıflandırmak ve değerlendirmek kolay değildir ve bu yazı da böylece geniş bir araştırmayı hedeflenmez, sadece bizim konumuzla ilgili ve gerekli olan bazı bilgilere değinmekle yetinmeliyiz.

Seyahatnameleri biçimsel olarak birkaç gruba ayırabiliriz: Günlük olarak yolculuğu günbegün betimleyen seyahatname, yabancı ülkeyi konulara göre sistematik anlatan bir seyahatname ve bilimsel bilgileri getiren seyahatname ya da bu türlerin ikisini bir araya getiren seyahatname en sık sık rastlanan çeşitlerden biridirler. Seyahatnameyi doğru değerlendirebilmek için sadece onun tarzı ve formu değil, yazarını da göz önüne almalıyız.

---

⁴³ Abdülaziz Bey: Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.

Gezginin sunduğu bilgileri ve konulara yaklaşımları değerlendirmeden önce yazarın, yani gezginin cinsiyeti, sosyal statüsü, eğitimi, mesleği, medenî hali, yolculuk öncesi hazırlıkları, maddî durumu ve gezinin amacı, hedefi ve uzunluğu bilmekte yarar var. Bu konuda tabii ki gezginin öğrendiği bilgilerin ne kadar güvenilir olduğu, belli bir kültürel altyapı olmadan yabancı ülkede gördükleri ve yaşadıkları olayları ne kadar doğru yorumlayabildiği, Türk kadınların yaşadıkları ev ortamına, saraylara, fakir veya orta halli Türklerin yaşadıkları alanlara ne kadar ulaşabildiği, dili bilmediği halde tercümana ne kadar güvenebildiği tartışmalıdır.

Seyahatnamelerde bir çok önyargılarla karşılaşmamız mümkündür, 18. yüzyıldan önceki dönemlere ait eserlerde genellikle Türklerden korku hissedilmektedir, bu tür tehdit hisleri o zaman hemen hemen tüm Avrupa'yı etkilemiştir. Gezginlerin eserinde buna tepki olarak düşmanları küçümseme çabaları ve Hıristiyanlığa büyük bir rakip olan İslam'a karşı propaganda görülmüştür. 18.yüzyılın sonuna doğru acil Türk tehlikesi geçince, Batı ve Orta Avrupa'da turkofili, yani Türklere ve özellikle soylu Türk – Osmanlı yüksek tabakaya hayran duyguları ve onların kültürünün taklidi moda olmuştur. 19.yüzyılda tek bir akımdan bahsetmek mümkün değildir, ama belli başlı akımlardan olan romantizm, duygusallık, turkofobi, turkofili ve özellikle de oryantalizm⁴⁴ sayması lazımdır. Bu kısa girişten sonra önemli gezgin ve eserleri hakkında kısa bilgilere geçebiliriz.

19. Yüzyıla Kadar Osmanlı İmparatorluğu'na Gelmiş Olan Gezginler

Selçuklu ve erken Osmanlı döneminde Anadolu'ya nispeten az Avrupalı seyyah gelmiştir. Bu dönemde seyyahların çoğu Anadolu'yu hedef ülkeden daha çok sadece geçtikleri ülke olarak görmüştür. Bu erken dönemde seyyahların çoğu hacı olarak Kudüs'e gitmeyi planlamıştır. O uzun mesafeyi aşmak herkes için mümkün olmamıştır, ancak yeterince zaman ve maddî kaynakların sahibi ya da din için her türlü zorluklara katlamaya razı olan bir kişi böyle bir seyahat göz önüne alabilmiştir. O yüzden seyyahların çoğu yüksek, soylu tabakadan gelen kişiler, diplomatlar, diplomatik heyet üyeleri ve hacılar, veya savaş zamanlarında da esir düşen asker olduğu bilinmektedir. Bu konuda her zaman var olan bir

---

⁴⁴ Oryantalizm akımına, olağanüstü önemli olduğu düşünüldüğü için, ayrı bir bölümde yer verilmektedir. Burada yalnızca kısa açıklayıcı bir not yeterli görünmektedir. Oryantalizmi kısaca tanımlamayı deneyelim. Oryantalizmi ilk dile getiren ve açıklayan araştırmacı Edward Said, oryantalizmi Avrupalıların Yakın Doğu ve Türkiye'yi ele alışı, düşünme tarzı, Oryant'ın betimlemesi, öğretmesi, kurgulaması ve hükmetmesi olarak tanımlamaktadır. Yani kısaca Avrupalılar belli bölgeleri kültürel, siyasî ve iktisadî olarak hükmedebilmek için 'Oryant'ı kavramını, ötekilik kavramını yaratmışlar ve gezginler buna bilinçli ya da bilinçsiz uyup onu meşrulaştırmışlardır. Bk.: Said, Edward W.: Orientalism. London, Penguin Books, 1995, s. 3-7.

seyyah tabakasını, yani tacirleri, unutmamak gerekmektedir.⁴⁵ Onlar için seyahat etmek hayat için para kazanmak anlamına gelirdi. Tacirlerin yazdıkları seyahatnameleri de o yüzden birkaç fark göstermektedir.

Tacirlerin kaleminden çıkan seyahatnameler başkalarla kıyaslanırken az sayıda kalmıştır, onun olası nedeni tacirlerin yabancı ülkelerin yolları, şehirleri ve malları hakkındaki bilgileri meslekî sır olarak saydıkları olabilir. Bu tür bilgiler aile içinde babadan oğluna geçtiğini zannedilebilir. Yine de tacirlerin yazdıkları seyahat defterleri, nadiren de olsa, bulmak mümkündür,⁴⁶ örneğin en eski seyahatnamelerden birini 14. yüzyılın sonunda Floransalı tacir Pegoletti yazmıştır. Pegoletti Anadolu, Akdeniz bölgesi, Kıbrıs ve Suriye'yi dolaşmış ve rehberinde bu ülkelerin yolları, malları, ticarî durumu vb. hakkında pratik nasihatler yazmıştır.⁴⁷

Erken seyahatnamelerin diğer önemli örneği, Johannes Schiltberger'in yazdığı 'Türkler ve Tatarlar arasında', başka kaynaklara nispeten yoksul bir dönem, yani 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başlangıcı için değerli bilgi kaynağı temsil etmektedir. Bavyeralı şövalye olan Schiltberger Macar-Osmanlı savaşında esir düşmüş ve ancak 30 yıl geçtikten sonra memleketine dönmeyi başarmıştır. Yaşadıkları maceralar hakkında kitap yazmıştır. Eserinde okuyucuları daha çok savaşlar ve siyasî durumundan haberdar etmek istemiştir, ama kitabın sonunda da mucizevi efsaneler, İslam dini ve Müslümanların bazı dinî bayramları vb. hakkında bilgi vermektedir.⁴⁸

15. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu daha büyük önem kazanmaya başlayınca seyyahlar ve tabii ki seyahatnameler de çoğalmaya başlamıştır. 16.yüzyıl seyahatnamelere oldukça zengin bir yüzyıl olarak sayılabilir. Flaman bir hümanist olan Ogier Ghiselin Busbecq en meşhur gezgin ve diplomat arasında önemli yer tutmaktadır. Busbecq, imparator I. Ferdinand'ın elçisi olarak ilk önce Londra'ya ve daha sonra da İstanbul'a gönderilmiştir. Diplomat olduğu için seyahatnamede daha çok siyasî durumu anlatmıştır, ama aynı zamanda da geçtikleri şehirleri (Balkan bölgeleri, İstanbul, Ankara, Amasya vb.) hakkında da ayrıntılı

---

⁴⁵ 14. Ve 16.yüzyıllar arsında Osmanlı İmparatorluğu'na giden seyyahlar arasında 191 diplomat, 147 hacı, 31 tacir, 38 asker veya devlet görevi alan, 11 bilim adamı ve 45 diğer çeşit gezgin bulunmuştur. Bk.: Yerasimos, Stephane: Les Voyageurs Dans l'Empire Ottoman XIV – XVI. Siecles. Ankara, Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, 1991, s. 12.

⁴⁶ 16.yüzyılda seyahatnemeyi yazmış olan tacir olarak Holandalı Hakluyt'u söyleyebiliriz. Ayrıntılı bilgi bk.: Faroqhi, S.: Osmanlı..., s. 186.

⁴⁷ Bk.: a.g.e., s. 185.

⁴⁸ Bk.: a.g.e., s. 183.; Schiltberger, Johannes: Türkler ve Tatarlar Arasında (1394 – 1427) çev. Turgut Akpınar. İstanbul, İletişim Yay., 1995.

bilgi vermiştir.⁴⁹ Aynı diplomatik heyetle buluşan bir tacirin elinden çıkmış olan bir seyahatname daha günümüze kadar ulaşmıştır. Bu hümanist eğitimi almış, nispeten zengin bir tacir olan Hans Dernschwam, 1553-1555 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunup Busbecq'in heyeti ile beraber ta Amasya'ya kadar gitmiş ve gördüğü her şey hakkında ayrıntılı yazmıştır. Sadece siyasî olay ve durumlar değil, gündelik hayat, içecek ve yiyecekler, yabancı toplum, din, halk eğlenceleri ve kadınların durumu da ilgisini çekmiştir.⁵⁰

16.yüzyılın başka ilginç bir seyahatnamenin yazarı olan Václav Budovec z Budova Osmanlı İmparatorluğu'nda 1577-1584 yılları arasında diplomat olarak kalmıştır. Türkçe ve Arapça öğrenmiş olan az seyyahların arasında yer almaktadır. Budovec'in önemi, yabancı dili bildiği için yazabildiği eser ve çeviriden kaynaklanmaktadır. Memleketine döndükten sonra Kuran'ı, tüm olarak olmazsa da, çevirmiştir ve daha sonraki yıllarda da Habsburg imparatoru II.Rudolf'a gelen Osmanlı heyeti için çevirmenlik yapmıştır.⁵¹

Seyahatnamelere zengin olan 16.yüzyılın başka önemli eseri Salomon Schweiger kaleminden çıkmıştır. Schweiger elçi olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiştir ve görevi bitince kendi isteğiyle Kudüs'e hacı olarak gitmiştir. Onun için kutsal olan yerler dışında İstanbul ve İstanbul'daki tarihî yerler, padişah sarayı, İslam, Doğu Hıristiyanlar ve onların kiliselerini ayrıntılı ele almıştır.⁵² Osmanlı İmparatorluğu'na diplomatik heyeti içinde gelen genç soylu Václav Vratislav z Mitrovic esir düşmüş, uzun yıllar kaldığı için dili öğrenmiştir. O yüzden, memleketine döndükten sonra yazdığı ayrıntılı hatıralarında Osmanlılarda gündelik hayatı, yabancılarla ilişkileri, askerî durumu vb. hakkında göz ardı edemeyecek kadar önemli bilgileri bulunmaktadır.⁵³

16. yüzyılda yeni bir çeşit seyyah karşımıza çıkmaktadır. Nadiren bile olsa, sadece gezmek ve yeni ülkeleri öğrenmek amacıyla düzenlenen geziler de bu dönemde başlamıştır. Latince'de yazan Fransız gezgin Petrus Gyllius (Pierre Gilles) 1544-50 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmuştur. Keskin gözlemci olan Gyllius özellikle İstanbul ve

---

⁴⁹ Bk.: Yerasimos, S.: Les Voyageurs..., s. 239-242

⁵⁰ Dernschwam, Hans: Tagebuch – Eine Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555). Leipzig, 1923.; Dernschwam, Hans: İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü. Çev.Yaşar Önen. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1987.; Ayrıntılı bilgi için bk.: Yerasimos, S.: Les Voyageurs..., s. 230-233.

⁵¹ Budovec Protestan bir soylu olarak daha sonra Katoliklere karşı savaşa katılıp yenilince idam edilmiştir, Kuran'ı çevirmesi ve Türklere tercümanlık yapması için ona özel bir ceza, yani dilin koparılması, eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Yerasimos, S.: Les Voyageurs..., s. 323.; Gombár, Eduard: Úvod do dějin islámských zemí. (İslam Ülkelerinin Tarihine Giriş.) Prag, Najáda Yay., 1994, s. 49-50.; Bečka, Jiří; Mendel, Miloš: Islám a České země. (İslam ve Çek Ülkeleri.) Prag, Votobia Yay., 1998, s. 91-2.

⁵² Bk.: Yerasimos, S.: Les Voyageurs..., s. 317-318.; Faroqhi, S.: Osmanlı..., s. 182.

⁵³ Bk.: Gombár, E.: Úvod..., s. 50.; Bečka, J.; Mendel, M.: Islám..., s. 92-93.; Yerasimos, S.: Les Voyageurs..., s. 413-414.

mimarisi hakkında bilgi yazmıştır, çağdaş Osmanlı uygarlığına ama pek tarafsız yaklaşmamıştır. Onun için antik dönemi altın çağ temsil etmekteymiş ve o yüzden yazdığı bazı ayrıntılara eleştirel tavırla yaklaşmalıyız. Diğer önemli kişi, gezgin ve aynı zamanda tacir olan Jean Baptiste Tavernier, Gyllius'tan yüz yıl sonra Anadolu'da gezmiştir. Bu Fransız gezgin bir kaç kez Hindistan'a giderken Osmanlı İmparatorluğu'ndan da geçmiştir. Kendi yazdığı rehberinde sadece yol koşullar veya mallar hakkında pratik bilgiler ve nasihatler yanı sıra Osmanlı, İran ve Hindistan'daki Moğol devletinin özelliklerini ve tarihlerini de ele almıştır. Tavernier'in muhtemelen dili bilmemesi onu karşılaştığı insanlardan uzak tutmuştur, çünkü eserinde karşılaşılabildiği orta halli ve yüksek orta halli insanlar ve onların gündelik hayatı hakkında çok az bilgi aktarmıştır.⁵⁴

18. yüzyılda gezginlerin sayısı daha da artmıştır. Avrupa'da 'Türk tehlikesi' geçtikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sempaticileri ortaya çıkınca ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî önem arttıkça seyyahların sayısı da katlanmıştır. Gezinlerin sosyal statüleri ve seyahatlerin amaçları aşağı yukarı aynı kalmıştır. Hâlâ gezginlerin çoğu yüksek tabakanın mensuplarından, diplomatlardan, askerî heyetlerin üyelerinden ve tüccarlardan oluşturmuştur. Seyahatnamelerin sayısı 18. yüzyılda iyice çoğalmıştır ve Avrupa'da çok beğenilen edebî türler arasında yer almıştır. 18. yüzyılın seyyahların hepsini saymak mümkün değil, o yüzden sadece birkaç isimlere değmekle yetiniriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî görev yapmış olanlar arasında Baron de Tott en meşhur isimlerinden biridir.⁵⁵ Baron de Tott'un yazdığı ayrıntılı hatıraları büyük ilgi uyandırmış ve okuyucuları Osmanlı devleti, askerî durumu, Osmanlı yüksek tabakası ve aynı zamanda da onun yaşadığı ortam hakkında yararlı bilgi öğrenebilmişlerdir. Askerî ortamda bulunan başka bir gezgin olarak David Sutherland'ı sayabiliriz, Baron de Tott kadar meşhur ve önemli biri olmamasına rağmen yazdığı rehberde İstanbul ve İzmir hakkında bir sürü ilginç ve değerli bilgilere rastlamak mümkündür.⁵⁶

18. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'na daha sonra sık sık rastlanan gezgin tipi gelmeye başlamıştır. O zamanlarda bilim adamların ilgileri Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine, mimarisine, antik eserlerine, coğrafyasına vb. yönelmiştir. Örnek olarak arkeolog olan Richard Chandler'in 'Travels in Asia Minor (1775)' ve 'Travels in Asia

---

⁵⁴ Bk.: Faroqi, S.: Osmanlı..., s. 199 –200.

⁵⁵ Tott, Baron de F.: Memoires du baron de Tott sue les Turcs et les Tartares, vol. I-IV. Amsterdam, 1785. (Eseri bir çok dile çevirmiştir.)

⁵⁶ Bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s. 399.

Minor and Greece.' adlı eserleri sayabiliriz.⁵⁷ Başka bir bilim adamı, James Dallaway, Osmanlı yer bilimi, hanedanlık alametlerini araştıran bilim, ve antik eserleri ile ilgilenmiş ve antik çağının yerleşimi izleyerek Anadolu'yu gezmiş, diğer gezgin bilim adamlar gibi sadece antik eserleri değil, Türk gelenekleri ve gündelik hayatı da incelemiştir.⁵⁸

Fransız bir soylu Constantine Francois Volney de Osmanlı İmparatorluğu'nu, özellikle Suriye ve Mısır'ı anlatan bir seyahatnameyi ve Türk – Rus savaşı hakkında bir yazı yazmıştır. Onun ilgi alanı antik çağın tarihine, tıbbı, felsefeye ve daha sonra da siyasete yönelik olarak nitelendirilebilir. Onun seyahatnamede yolculuk için pratik bilgiler dışında tarih anlatımları veya siyasî açıklamaları, gezdiği bölgelerin durumunun eleştirileri vb. bulmak mümkün.⁵⁹

Tacirler ve genellikle iyi eğitim görmüş zengin tacirler de Osmanlı İmparatorluğu'na daha çok gelmeye başlamış ve onlar da yabancı ülkelerde gördükleri, öğrendikleri ve farklı buldukları olayları memleketinde oturan insanlara sunmak istemişlerdir. Bir çok yerlilerle iletişim kurabilme fırsatları değerlendirip Osmanlıların gündelik hayatı, alışkanlıkları, gelenekleri hakkında bir çok şey öğrenmişlerdir, ama bu onların Türklere karşı olumlu yaklaşımları anlamına gelmemiştir. Örneğin William Eton,⁶⁰ Kırım, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Akdeniz bölgesini iyi gezmiş ve tanımış bir tacir olarak bu bölgelerde yaşadıkları insanlar hakkında bir çok bilgi vermiş, ama yazdıklarından bu insanlara karşı en ufak bir sempati duymadığı anlaşılır. Onunla başka bir tacir Thomas Thornton kendi yazdığı seyahatnamede polemiğe girmiştir. Hayatının sonuna doğru İngiliz Levant Company'nin başına atanmış Thornton 1793 yılında İstanbul'a İngiliz bir fabrikasına gönderilmiştir. Türkiye'de 15 yıl kaldıktan sonra 'The Present State of Turkey' adlı bir eseri yazmıştır. Kitabı okuduktan sonra Thornton'un Türklere karşı olumlu ve büyük sempatiyle yaklaştığı belirgin olmaktadır.⁶¹

---

⁵⁷ Bk.: a. g. e., s. 364-365.

⁵⁸ Bk.: a. g. e., s. 368-369.; Dallaway, James: Reise nach Konstantinopel. Berlin, 1801.; Dallaway, James: Constantinople Ancient and Modern, with excursion to the shores and Islands of the Archipelago and to the Troad. London, 1797.

⁵⁹ Bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s. 50, 89, 238, 289.; Volney, Constantine Francois: Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785. London, Robinson Yay., 1787.; Volney, Constantine Francois: Voyage en Syrie et le Egypte, pendant les anneés 1783, 1784 et 1785. Paris, 1787.

⁶⁰ Bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s. 371-372.; Eton, William: A Survey of the Turkish Empire. London, 1798.

⁶¹ Bk.: Schiffer, Reinhold: Turkey Romanticised Images of the Turks in Early 19.th Century. Bochum, Brockmayer Yay., 1982, s. 74.; Thornton, Thomas: The Present State of Turkey, vol. I-II. London, 1807.

19. Yüzyılın Gezginleri

19. yüzyılda seyahat etmekte büyük gelişimler kaydedilmiştir. Yeni araçlar, yani tren veya vapur ortaya çıktığında, yol masrafları düşmüştür ve seyahat etmenin fırsatları insanların daha geniş kitlesine açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na giden gezginlerin sosyal statüsü değişmiştir. Uzak ülkelere gidebilme artık sadece asker, hacı, zengin tacir ve soylu diplomatların ayrıcalığından çıkmıştır. Orta halli, burjuva tabaka da seyahat etmeye başlamıştır ve bugünkü turizm sözcükle tanınmış olan seyahat tipi ortaya getirmiştir. Gezginlerin yeni grubu aynı zamanda seyahatname yazımına yebni unsurları getirmiştir. Sadece elyazması ya da bir kaç basılmış nadir eser değil, daha yüksek baskı sayısı olan rehber kitaplar satılmaya başlamıştır. Basılmış olan bu tür seyahatnamenin sayısı ve fazla pahalı olmayan fiyatı sayesinde daha geniş okuyucu kitlesine ulaşabilmiştir. Bu tarz seyahatnamenin ilki ve en ünlüsü olanı Karl Baedeker basmaya başladığı için seyahatname-rehber tarzındaki kitaplar 'bedekr' olarak tanımlamaya ve adlandırılmaya başlamıştır. Bu kitaplarda yol ve ülke hakkında pratik nasihatler yanı sıra romantik betimlemeler de yer almıştır.⁶²

Gezginlerin ve eserlerinin sayısının iyice artması, 19. yüzyılın resmen seyahatnamelerin yüzyılı olarak tanınabilmesine neden olmuştur. Seyahatnameler okuyucu için yeni ve 'objektif' bilgileri getiren, eğiten ve aynı zamanda eğlendirici olan bir kitap türü temsil etmiştir. Seyahatnamenin yazımını doğal olarak savaşlar, siyasî olaylar, genel toplumsal eğilimler, yeni yaklaşımlar ve moda dalgalarından etkilenmiştir, örneğin Türk, Yunan ya da Slav nüfusu öven⁶³ ya da tam ters ilenen yaklaşımlara rastlamak mümkündür.

Daha önceki dönemlerde gibi 19. yüzyılda da soylu kişiler, diplomatlar, askerler, tacirler ve hacılar Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye devam etmişlerdir.⁶⁴ 19. yüzyıl ama aynı zamanda bilim adamlarının, özellikle arkeologların çağı olarak bilinir.⁶⁵ Türkiye'nin antik çağından kalmış olan zengin eserler onları çekmiştir ve arkeologların yazdıkları bilimsel seyahatnamelerin bir çoğu günümüze kadar ulaşmıştır, sadece örnek olarak şunları sayabiliriz:

---

⁶² Bu çeşit rehber hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Becher, Ursula A. J.: Geschichte des Modernen Lebensstils: Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen. München, C. H. Beck Yay., 1990, s. 205. Bu çeşit 'bedekr' denen rehber, Karl Baedeker'in yazdığı başarılı 'Rheinreise von Meins bis Köln.' adlı bir rehberinden sonra tutmuştur ve daha çok Avrupalı ülkeler için çıkarılmıştır, ama Osmanlı İmparatorluğu için de birkaç tanesini bulmak mümkündür, bk.: Busch, M.: Die Türkei – Reise-Handbuch. Triest, 1881.

⁶³ Örnek olarak bk.: Robert, C.: Die Slaven der Türkei. Stuttgart, 1844.

⁶⁴ Sadece örnek olarak şunları verebiliriz: Lamartine, Alphons von: Reise in den Orient in den Jahren 1832 und 1833. Stuttgart, 1835.; Frankland, Charles Colville, Capitan of Royal Navy: Travels to and from Constantinople in 1827 and 1828. London, 1830.; Wittman, William: Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and across the Desert into Egypt During the Years 1799, 1800, and 1801 in Company with Turkish Army and the British Military Mission. London, 1803.

W. M. Leake'nin 'Journal of a Tour in Asia Minor.' adlı eser ve W. M. Ramsay'ın 'Impressions of Turkey – During the Twelve Years' Wandering.' adlı eser.⁶⁶ Arkeologlar maalesef gezdikleri bölgelerin o zamanki durumuyla, nüfusuyla, insanların yaşam tarzıyla ve gelenekleriyle fazla ilgilenmemiştir ve Türklerin modern tarihi tanınmasında o yüzden fazla yardımcı olmamaktadırlar.

Orta halli gezginler seyahatnamelere yeni bir boyut kazanmışlardır. Kendileri saraya ve saraya bağlı ortama pek yaklaşamadıkları için ilgilerini daha çok şehirdeki gündelik hayat, Osmanlı orta sınıfın yaşam tarzına, toplumsal hayata ve genel olarak Türk – Osmanlı kültürüne, ahlakına ve geleneklerine yönelmişlerdir.⁶⁷ Bazı gezginleri gözlemlediği olaylara romantik duyguları ve düşünceleri katmışlardır, bunların aralarında meşhur iki yazar bulunmaktadır: Edmondo de Amicis ve Gerard de Nerval.⁶⁸

Seyahatnamenin yazımında önemli olan ve daha sonraki seyahatnameleri ve onların stilini etkileyen iki eser olan A. W. Kinglake'nin ve Edward William Lane'in seyahatnamesidir. Kinglake'nin yazdığı 'Eothen' adlı eserin en çarpıcı özellikleri arasında kişisel betimleme, alaylı ve iğneli yaklaşım sayılabilir.⁶⁹ Edward William Lane'nin 'An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians.' adlı eseri ise sadece Mısır'ı ele almasına rağmen Türkiye ve Türkleri kapsayan seyahatnameleri de etkilemişti. Lane'nin tamamen objektif gözükme, soğuk ve bilimsel yaklaşımı bir çok gezgini büyülemiştir ve onlar da benzer tarzda yazmaya çalışmışlardır.⁷⁰ Kinglake ve Lane'nin eserleri sanki tamamen zıt gözükmesine rağmen bir çok ortak noktaları paylaşmaktadırlar. İngiliz milletini en üstün zannetmesi ve başka kültürleri aşağılaması ortak noktaların en önemlisi sayılabilir.

---

⁶⁵ Bk.: Stoneman, Richard: Across the Hellespont. A Literary Guide to Turkey. London, Melbourne, Auckland, Johannesburg, Hutchinson Yay., 1987, s. 9-16.

⁶⁶ Leake, W.M.: Journal of a Tour in Asia Minor. London, 1824.; Ramsay, W.M.: Impressions of Turkey – During the Twelve Years' Wandering. London, 1897.

⁶⁷ Bir çok isimlerden birkaç örnek verebiliriz: Dwight, H.G.: Constantinople Old and New. New York, 1915.; Smith, Albert: A Month of Constantinople. Kent, 1854.; Koch, K.: Wanderungen im Orient während der Jahre 1843 und 1844. Weimar, 1846.; Kirchmann, Julius Hermann: Nach Konstantinopol und Brusa – Ferienreise einer prussischen Juristen. Berlin, 1855.

⁶⁸ Amicis, Edmondo de: İstanbul (1874). Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1981.; Nerval, Gerard de: Doğuya Seyahat. Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2002.

⁶⁹ Kinglake, Alexander William: Eothen. London, 1943.

⁷⁰ Lane, Edward William: An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1836.

Kadın Gezginler

18. yüzyılda, önceki dönemlerde neredeyse rastlanmamış bir gezgin grubu karşımıza çıkmaktadır. Araştırmalara göre Yakın Doğu'ya 1500 – 1763 yıllar arasında 1 tane ve 1763 – 1801 yıllar arasında 3 tane kadın gezgin tespit edilmiştir.⁷¹ Daha önceki dönemlerde ancak nadiren bir kadın hacı olarak Kudüs'e gitmiştir, ama 18. yüzyıldan itibaren kadınların yabancı ülkeleri daha sık ziyaret etmeleri, seyahat etmeleri ve hatta seyahatnameleri yazmaları gözlemlenebilir. Bir kadın gezginin yazdığı ilk dünyevî seyahatname Lady Mary Wortley Montagu'nün kaleminden çıkmıştır ve daha sonraki dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat eden hemen hemen herkesi etkilemiştir. Lady Mary İstanbul'a İngiliz elçisinin eşi olarak gitmiş ve 1717-1718 yıllar arasında İstanbul'da kalmıştır. Lady Mary diğer gezginlerin gidemediği yerleri, yani Osmanlı kadınlarının yaşadıkları yerleri ziyaret edebilmiş ve dili öğrendikten sonra kadınlarla ilişkisi daha da çoğalmış ve derinleşmiştir. Lady Mary, yüksek sosyal statüsünün sahibi olan bir kadın olarak yine Osmanlı yüksek tabakanın mensuplarıyla buluşmuştur. O yüzden onun yazdığı eserinde daha çok saray ortamına bağlı bir tabakanın hayatı öğrenmek mümkündür. Bu ortam Lady Mary'yi adeta büyülemiştir ve o da Osmanlılara ait gelenekler ve yaşam tarzından oldukça olumlu yazmıştır.⁷²

18. yüzyılın başka ünlü kadın gezgini olan Lady Elisabeth Craven, edebiyat alanında sadece tiyatro oyunları ile değil, aynı zamanda da yazdığı 'A Journey Through the Crimea to Constantinople in 1789' adlı seyahatname ile ün kazanmıştır. İstanbul'da kaldığı sürece Fransız elçisinin ortamında bulunmuş ve Lady Mary gibi, o da Osmanlıların yüksek sosyal tabakasıyla karşılaşmıştır. Seyahatnamesinde Osmanlı kadınların dünyasına bol bol yer ayırmış ve Osmanlı kadınlarını, omların yeteneklerini ve yaşam tarzını nispeten yüksek değerlendirmiştir.⁷³

19. yüzyılda, önceki dönemlere nazaran, gezginlerin daha büyük oranını kadınlar oluştururdu. Araştırmalara göre Yakın Doğu'da gezmiş ve seyahatnameyi yazmış olan kadın sayısı 19. yüzyılda şaşırtıcı şekilde artmıştır: 1500 – 1801 yıllar arasında 4 kadın, 1801 – 1821 yıllar arasında 5 kadın, 1821 – 1914 yıllar arasında ise 240 kadın kaydedilmiştir. Bu rakamlar,

⁷¹ Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 7, 10.

⁷² Lady Mary'nin yazdığı eseri bir çok yabancı dile çevirmiştir, sadece örnek olarak bunları sayabiliriz. Montagu, Mary Wortley: The Complete Letters. Oxford, Clarendon Yay., 1965.; Lady Montagu: Şark Mektupları. İstanbul, Timaş Yay., 1998.; Montagu, Mary Wortley: Dojmy evropské a turecké. (Avrupalı ve Türk İzlenimler.) Prag, J. Otto Yay., 1911.

⁷³ Craven, Lady Elisabeth: Journey Through Crimea to Constantinople. London, 1789 (Viyan, 1800.); Ayrıntı için bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s. 367-368.

her kadın seyyahı kapsamazsa bile, bize seyahat etmenin değişiminin boyutu gösterebilir.⁷⁴ Bu kadınların çoğu artık en yüksek tabakanın mensubu sayılmazdı. %16.7 soylu, %29.8 yüksek orta halli, %50.0 orta orta halli, %3.6 diğer statüsü olan kadınlar olarak kaydedilmiştir.⁷⁵ Tabii ki soylu kadınlar Osmanlı İmparatorluğu'na gönderilmiş olan elçi, diplomat ve askerlerin akrabaları olarak gelmeye devam etmişlerdir,⁷⁶ bunun örneği olarak İngiltere elçisinin kızı olan Julia Pardoe'yu söyleyebiliriz. Bu tür soylu kadınlar Türk kültürü ve yaşam tarzı hakkında ne kadar olumlu ve hayranla konuşsalar da, unutmamamız lazım ki, onlar orta halli ya da fakir olan Türklerle neredeyse hiç karşılaşmamış ve Türklere karşı hayranlık duygusu sadece en yüksek tabakaya ve onun yaşadığı lüks hayata yönelmiştir.⁷⁷

19. yüzyılda yeni çıkmış kadın gezgin tipi misyonerler olmuştur. Bu kadın misyonerler genellikle Protestan Hıristiyan toplumlardan gelmiştir. Türkiye'de de etkinlikleri sürdürdükleri halde onların odakladığı bölgeleri daha çok Filistin toprakları bilinmektedir. Misyonerler arasında da, elçi veya başka devlet görevi gören kocaları eşlik eden kadınlar karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸

Kadınlar arasında az bulunan turistleri tiplerine de rastlanabilir. Bu tür seyahat eden kadınlar çoğu zaman orta halli ailelerin mensupları olarak en elit ve lüks yerlerde kalmamış ve bu nedenden şehirde yaşayan orta ve yüksek orta halli Türkleri izlemeye daha çok fırsat bulmuşlardır. Onlar da, yüksek tabakaya ait kadın gezginler gibi sık sık Türklerin misafirperverliğinden yararlanırdı, ama bu da onların Türklere karşı daha hoşgörülü ve önyargısız yaklaşımları anlamına gelmezdi. Yazdıkları eserlerine önyargıları, dedikoduları, olayların yanlış yorumları nispeten bol miktarda bulunmaktadır. Bu çeşit eserlerin tipik bir örneği olarak Fr. Elliot'un yazdığı 'Diary of an Idle Woman in Constantinople.' adlı eseri söylenebilir.⁷⁹

Kadın gezginler arasında bilim adamların eşleri⁸⁰ ve aynı zamanda da herhangi bir bilimle uğraşan kadınları da görebilmek mümkündür. Kadın gezginler sık sık egyptoloji,

⁷⁴ Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 7, 10.

⁷⁵ Bk.: a. g. e., s. 7, 10, 31.

⁷⁶ İngiliz askerî heyetin üyesi olan kaptanın ve aynı zamanda oryantalist olan eşi ile beraber gezen Emily Ann Beaufort, Lady Strangford Wgyptian Sepulchres and Syrian shrines adlı eseri yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: a. g. e., s. 318-319.

⁷⁷ Pardoe, Julia: The City of Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836. London, 1837.; Pardoe hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: a. g. e., s. 331.

⁷⁸ Sadece bir isim söylemek gerekirse İsabella Lucy Bird Bishop örnek olarak verebiliriz.; Bk.: a. g. e., s. 320.; Faroqhi, S.: Osmanlı..., s. 187-188.

⁷⁹ Elliot, Fr.: Diary of an Idle Woman in Constantinople. Leipzig, 1893.

⁸⁰ Ünlü bir arkeologun eşi olan Lady Ramsay eşi ile beraber Anadolu'yu gezmiştir ve Everyday Life in Turkey adlı bir seyahatnameyi yazmıştır. Ayrıntı için bk.: Melman, B.: Women's..., s. 332.

antropoloji ve etnografya ile uğraşmışlar, ama sadece bunlarla yetinmemekle birlikte entomoloji, topografi, edebiyat tarihi, filoloji ile de ilgilenmişlerdir.⁸¹ Bu kadın gezginlerin çoğu bugünkü Türkiye sayılan bölgeleri değil, daha çok Filistin, Suriye ve Mısır'ı hedef olarak almışlardır. Buna rağmen aralarında, istisna bile olsa, sadece Türklerle ilgilenen kadın bilim adamlara da rastlanabilir. Bunların en önemeli ama ne yazık ki araştırmacıların göz ardı edilmiş Lucy Mary Jane Garnett iyi bir örneği sayılır.

Kadınların Yakın Doğu tecrübeleri erkeklerinkinden bazı yönlerle farklı olmuştur, onlar erkek gezginlerin giremedikleri yerlere rahat ulaşabilmiş,⁸² ama tam akisne de erkeklerin kolayca hareket ettikleri ortamlara girmekle bazen zorluk çekmişlerdir. Buldukları farklı toplumsal pozisyonlarının, onların kaydettikleri olayları, bilgileri ve yaklaşımları ne kadar etkilediğini öğrenmek önemlidir. Aynı zamanda bu kadınların kendi memleketlerinde ayrı sosyal statüsünü, eğitimini ve hayattan beklentilerini eserlerine yansıtıp yansımadığını ilginç araştırma konulardan biridir. Kadın gezginlerin yazdıkları eserlerin erkeklerinkilerden ne kadar ve hangi konularda farklı olup olmadıkları son bir kaç yılda araştırılmaya başlamıştır, ama bu konuya hâlâ yeterince ilgi göstermemiş ve tam olarak cevaplar da çözülmemiştir. Örneğin oryantalist söylemin hem kadın hem erkek gezginleri etkilediği bilinmektedir, sadece oryantalist olarak nitelendirilebilen bu yaklaşımın her grup için farklı mekanizmalara ve yapılaraya sahip olup olmadığı tartışılmaktadır.

---

⁸¹ Bk.: a. g. e., s. 39-40, vb.

⁸² Bu arada sadece kısa olarak 'harem edebiyatı' denen bir edebî türe değinmemiz lazım. Müslüman kadınların yaşayış tarzı, onların yaşadığı ortamı, yaptıkları işler, düşünceler, eğlenceler ve gelenekleri ele alan edebî türüne harem edebiyatı denmektedir. Bu eserler genellikle gezginlerin, fakat sadece kadın gezginlerin değil, kalemninden çıkmıştır, seyahatname olarak sayılmaz, ama bazen seyahatnamenin bir kısmını oluşturabilirler. Bu konu 19.yüzyılda hem büyük ilgi çekmiştir hem de bilim adamları, araştırmacı ve hatta toplum arasında bol miktarda tartışmaların sebebi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk.: a. g. e., s. 16-18.; Kabbani, Rana: Avrupa'nın Doğu İmajı. İstanbul, Bağlam Yay., 1993, s. 15-17.

I. Bölüm:

Ali Rıza Bey ve Mary Lucy Jane Garnett ve Ondokuzuncu Yüzyıldaki Siyasî, İktisadî, Toplumsal ve Kültürel Durumu

I. 1.Osmanlı İmparatorluğu'nun Ondokuzuncu Yüzyıldaki Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Durumu

Konumuzu incelemeden önce Ali Rıza Bey'in yaşadığı ve Lucy Garnett'in ziyaret ettiği zamandaki Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu kısaca gözden geçirelim. Avrupa'da, hatta tüm Eski Dünya'da,⁸³ Osmanlı İmparatorluğu uzun yüzyıllar boyunca İslam'ın koruyucu ve temsilcisi olan bir ülke olarak bilinmekteydi. Avrupalıların Osmanlıya karşı hissettikleri duygularında, 16. ve 17. yüzyıllardaki Osmanlılardan şiddetli korku ve tehdit yerine, 19. yüzyıla kadar acıma ve küçümseme almıştır. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu birçok Avrupa ülkesi için doğrudan bir tehdit olarak algılanmamıştır ve Osmanlı İmparatorluğu küçümsemenin şeytanî bir ülke simgesinden çıkıp daha çok efsanevî, zengin, lüks ve medenî bir ülke olarak tasvir edilmeye başlamış, hatta Avrupa'da Osmanlı-Türk giyimi, süsleri, iç mekanları, sanatı vb. moda haline gelmiştir. 19. yüzyılda Avrupa-Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri daha karmaşık olmuşlardır. 18. yüzyılda Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî ve ticarî güçlerin yeniden yapılanması dengelerin değişimi sağlamıştır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî, ticarî ve askerî yetersizliği, zayıflığı, Avrupa'ya nazaran geri kalmışlığı artık büsbütün ortaya çıkmıştır.

Bizim incelediğimiz dönem 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlangıcı olmasına rağmen, 19. yüzyıl tarihini ayrıntılı bir şekilde gözden geçirmek kanımca faydalı olacaktır. 19. yüzyılın sonlarındaki Osmanlıların durumunu, bu dönemin bazı önemli siyasî, iktisadî, toplumsal ve kültürel eğilim ve olaylarını irdelemeden izah etmek oldukça zordur, çünkü bu tür olaylar o zamanda imparatorlukta yaşayan tüm bilinçli vatandaşları ve aydınları etkilemiştir.

I. 1.1.Osmanlı Toplumunda İlk Reformlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun Süleyman Kanuni'den sonraki dönemi hakkında 'çöktüş' döneminin tarihçiler tarafından olarak adlandırılmıştır. Bu yaklaşıma bugünlerde yeni çıkan

---

⁸³ Eskiden Avrupa'da Amerika'nın keşfetmesine kadar bilinen dünya 'Eski Dünya' olarak tanımlanırdı.

kitaplarda bile rastlanmaktadır.⁸⁴ 20. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı tarihini araştıranlar, gerileme döneminin nasıl 300 yıl sürebildiğini ve sürekli olarak gerileme döneminde olan bir ülkenin neden güçlü olduğu zannedilen bazı Avrupalı devletlerden daha dayanıklı çıktığını sanki hiç sorgulamamışlar ve bir çok yazar bu tür basmakalıbı ve klişe ifadeleri tekrarlayıp durmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nu inceleyen tarihçiler, eskiden 'çöküş' dönemi olarak algılanan 300 yıllık dönemi, daha mantıklı yaklaşımla, değişim ve ıslah zamanı olarak ele almaya başlamışlar.⁸⁵

Güçlerin yeniden yapılandırılması ilk önce askerî alanda gerçekleştirilmiştir. Eski dönemlerde neredeyse hiç yenilemeyen Osmanlı ordusu bir çok yenilgiye uğramaya başlamıştır ve ordunun zayıflığı daha da artış göstermeye devam etmiştir. Osmanlı iktidarı bu yüzden 18. yüzyıldan itibaren orduyu, yabancı Avrupa ülkelerinden uzmanları getirterek; örneğin 18. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında Baron de Tott'u ya da II. Mahmut döneminde Helmut von Moltke'yi,⁸⁶ yeniden düzenleyip ıslah etmeye çalışmıştır. III. Selim döneminde, ordunun ıslahatları ve buna bağlı olarak da bazı iktisadî düzenlemeler hâlâ eski başarılı çağlara dönme çabaları olarak topluma sunulmuştur. II. Mahmut ve sonraki reformcular ise artık bazı Avrupa ülkelerini örnek alarak Avrupa'nın askerî ve teknolojik başarılarından yararlanmaya çalışmışlar ve sosyal ve diğer alanlarda reformları ordu ve teknolojiyi düzeltebilmek için gerekli görmüşlerdir. III. Selim'in Nizam-i Cedid'i sadece ordunun ihtiyaçlarını karşılarken, II. Mahmut'un reformları daha geniş alanı etkileyip hem askerî ıslahat, hem sosyal hayatın ıslahatında daha başarılı olmuş ve Tanzimat reformları için uygun zemini sağlamıştır. Bu dönemlerde reformlar doğal olarak, çağdaş bilimlere gereksinimi duyulan silah ve savunma alanında gerçekleştirilmiş; silahlı kuvvetler bünyesi içinde tıp, haritacılık, coğrafya veya mühendislik gibi diğer bilimleri kapsayan okullar açılmaya başlamıştır. Bu okullarda verilen dersler, Osmanlı ve Avrupalı öğretimlerin sentezi olup hem Arapça, kaligrafi gibi klasik Osmanlı eğitim sisteminde yer alan dersleri, hem Fransızca, teknik resim, yüksek matematik gibi o zaman Avrupa'da uygulanan derslerini kapsamıştır.⁸⁷

---

⁸⁴ Örneğin: Tauer, Felix: Svět Islámu. (İslam Dünyası.) Prag, Vyšehrad Yay., 1984.; Palmer, Alan: Úpadek a pád Osmanké říše. (Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi ve Çöküşü.) Prag, 1996.; McCarthy, J.: The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923. London, New York, 1997.

⁸⁵ Yeni yaklaşımla yazan araştırmacıların birkaçı bk.: İnalçık, Halil; Faroqhi, Suraiya; Barkey, Karen; Gerber, Haim; Berkes, Niyazi; Dumont, Paul; Georgeon, Francois vb.

⁸⁶ Ayrıntı için bk.: Gombár, Eduard: Moderní dějiny islámských zemí. (İslam Ülkelerinin Modern Tarihi.) Prag, Karolinum Yay., 1999, s. 38, 119.

⁸⁷ Ayrıntı için bk.: İnalçık, Halil: Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler. İstanbul, Eren Yay., 1996, s. 427.; İhsanoğlu, Ekmeleddin: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim. in.: İnalçık, Halil (haz.); Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s.: 362-368. Daha erken dönemde Humbaracı Ahmet Paşa'nın kurduğu veya Baron de Tott'un kurduğu

I. 1.2. Tanzimat Dönemi

Tanzimat dönemi en etkili reformların dönemi olarak bilinmektedir. Gülhane Hatt-ı Şerif'in ilan edilmesi, Tanzimat devrinin sembolik başlangıcı sayılmaktadır. Gülhane Hatt-ı Şerif, tüm Osmanlı vatandaşlarına canın, onurun ve malın dokunulmazlığı, adaletli vergi sistemi (cizye kaldırılmış, iltizam sistemi değişmiş vb.), adaletli askerî hizmetleri vaat etmektedir.⁸⁸ Bu ilkeler, devlet idaresi, içişleri, maliye, ordu düzenlemesi, mahkeme sistemleri, eğitim ve sosyal faaliyetleri ile ilgili alanları etkileyip birçok kanunda daha ayrıntılı ele alınmıştır. Reformların uygulamasını yavaşlatan, hatta imkansız kılan birçok neden ortaya çıkmıştır; örneğin, bunların arasında yetersiz memur sayısını, reformların topluma iyi bir şekilde açıklanmamasını, Müslüman halkın reformlara tepki göstermesini ve ayrıca malî fonların eksikliğini gösterebiliriz. Bu reformlarla beraber ortaya çıkan ilkelerde ve onlara bağlı yeni kanunlarda göz ardı edilen, ekonomi ve ticaret alanı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ve ticaretle daha çok gayrimüslim nüfus ilgilenmiş, Osmanlı Müslümanları bu alanlarla fazla mesai olmamıştır. Avrupa ülkeleri için avantajlı ticarî anlaşmalar (kapitülasyonlar) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya büyük miktarda borçlanması bu durumu daha da kötüleşmiştir. Gülhane Hatt-ı Şerif Osmanlı toplumunda yeni sayılan fikir ve prensipleri getirmiştir. Müslüman halk, yüzyıllar boyunca alıştığı her türlü üstünlüğünden vazgeçip gayrimüslim halklarla kanunen eşit olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Dine bağlı olmayan mahkemeleriyle devletin şeriata bağlı kanunları birlikte paralel olarak kullanılmıştır, devletin tüm alanları yavaş yavaş dünyevîleştirme eğilimleri görünmeye başlamıştır.⁸⁹ Reformlara yeni güç ve yeterli kadro kazandırabilmek için yeni okullar açılmaya başlamıştır. Klasik sistemin sıbyan ve medrese okullarına paralel olarak II. Mahmut'un açtığı rüştiyeler ve Tanzimat döneminde onlara eklenen meslekî okullar; örneğin, telgraf mektebi veya sanayi mektebi, ve eğitimin üçüncü kademesi olarak da yüksek mektepler eklenmiştir.⁹⁰ Osmanlıların bu dönemde yüksek okul açmakta fazla başarılı oldukları söylenemez. İlk ve orta öğretimde reformlar nispeten hızlı ve başarılı olurken, yüksek eğitim vermesi gereken Darülfünun okulu birçok zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Yetişmiş hoca eksikliği, tahsil görececek öğrencilerin düşük potansiyeli, sistemin sağlam

---

askerî okul örnek olarak verilebilir. III. Selim ve II. Mahmut döneminde daha çok askerî ve askerî okullara bağlı meslek okulları açılmaya başlamıştır, örneğin Mühendishane- i Cedide, Harbiye Mektebi, Tıphane- i Amire, Mekteb-i Tıbbiye vb.

⁸⁸ Gülhane Hatt-ı Şerif içeriği ve hakkındaki ayrıntılı bilgi bk.: İnalçık, H.: Osmanlı..., s. 350-358.

⁸⁹ Tanzimat devrinin ilk aşaması hakkında bilgi bk.: Gombár, E.: Moderní..., s. 139-146.; Malečková, Jitka: Úrodná půda. Žena ve službách národa. (Verimli Toprak. Millete Hizmetinde Kadın.) Prag, ISV Yay., 1999, s. 31-32; Faroqhi, S.: Kultur..., s. 276.

⁹⁰ Ayrıntı için bk.: İhsanoğlu, E.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim..., s. 366, 370.

temeller üzerine oturtulamaması bu zorlukların arasında gösterilebilir. Bu yüzden, Darülfünun için öğrenci hazırlamak amacıyla Darülmaarif okulu açılmış ve aynı dönemde de ilk ve orta eğitim için öğretmen yetiştiren birkaç Darülmualimin kurulmuştur.⁹¹

Tanzimat'ın ikinci aşaması Kırım savaşının sonunda ilan edilen Islahat Fermanı ile başlamıştır. Kırım savaşından galip çıkmış Avrupalı ülkeler, Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yaparak fermanın ilanında önemli rol oynamışlardır. Bu fermana göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan nüfusu daha geniş haklara sahip olmuştur; idare ve orduya katılabilmişler ve eskiden sadece Avrupalılar için ayarlanmış kapitülasyonların sağladığı avantajlardan yararlanabilmişlerdir. Fermanın ilgilendiği diğer önemli konular arasında ordunun reformlarına devam etmesi, vilayet kanunu, yeni arazi kanunu, iltizam sisteminin tamamen kaldırılması, yeni ulaşım aracı olan tren hatlarının açılması, yeni okulların açılışı (rüştiye, sultaniye, vb.) sayılmaktadır. Bu dönemde iktidar gücü padişahın elinden daha çok sadrazam ve diğer reformcu devlet memurlarının ellerine geçmiş, ve padişah tarihte ilk kez şeriata göre yapılmamış bir kanuna uymayı kabul etmiştir ve bu olay daha sonra siyasi muhalefet için sembolik önem kazanmıştır. Tanzimat devrinin ikinci aşamasının en meşhur reformcuları, Keçecizade Mehmet Fuat Paşa ve Mehmet Emin Âli Paşa, reformların uygulamasında önemli rol oynamışlar ve bu ikisi Avrupa ülkelerinin bazılarında (Avusturya, Rusya, İngiltere) göreve atanıp böylece memleketleriyle Avrupa ülkelerinin durumlarını karşılaştırabilmişlerdir. Reformcular Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu göz önüne alarak bir çok ıslahat ve değişime ihtiyaç duyduklarının farkına varmışlar, ama Avrupa ülkelerini sadece taklit etmek istememişlerdir. Hem Osmanlı'nın kendine has özellikleri ve geleneksel değerlerini muhafaza etmeye çalışmışlar, hem de reformları uygulamaya çaba harcamışlardır. Ama her reform aynı zamanda yeni bir şey getirdiği için sürekli eski dönemin ideallerinden uzaklaşmışlar ve tüm bu olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir sınıfın oluşmasına yardımcı olmuştur.⁹²

I. 1.3.Yeni Sosyal Sınıf ve Yeni Osmanlılar

Tanzimat döneminde ortaya çıkan en önemli unsurlardan birisi eğitim görmüş bu modern sosyal tabakanın oluşması olduğu söylenebilir. II. Mahmut döneminde Avrupa'ya gönderilerek yeni dünyayla tanışmış olan veya yeni kurulmuş okullardan mezun olanlar bu tabakanın çekirdeği olmuştur. Bu insanlar hem geleneksel Osmanlı eğitimi görmüşler,

⁹¹ Ayrıntı için bk.: İhsanoğlu, E.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim..., s. 372-375.

⁹² Tanzimat devrinin ikinci aşaması hakkında bilgi bk.: Gombár, E.: Moderni..., s. 195-6, 202-206.; Malečková, J.: Úrodná..., s. 32-33.; Göçek, F. M.: Bujuvazinin..., s. 250-251.

Osmanlı kültüründen kopuk olmamışlar, hem de Avrupa dillerini öğrendikleri için yeni edebiyat türlerini ve, II. Mahmut döneminde yeni çıkmaya başlayan gazeteleri okumuşlardır. Bütün bunların sayesinde ufuklarını genişletip yeni fikirleri üretmeye başlamışlardır. Bu yeni bakış açıları, 19. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren çıkmaya başlayan gazeteler sayesinde belli bir grup içerisinde yayılmaya başlamıştır. Bu grupta olanlar elit tabakadan gelmiş, iyi eğitim görmüş, ama istediği sosyal pozisyona ulaşamamış insanlar idi. Bu durumda onların rejime karşı çıkmaları hemen hemen hiç şaşırtıcı değildir. Bu dönemde, kesin bir tarih söylemesi gerekirse, 1865 yılında Yeni Osmanlılar hareketi ortaya çıkmıştır. Yeni Osmanlılar ilk örgütlenen siyasî muhalefet hareketi olarak bilinmektedir. Yeni Osmanlılar hedefledikleri sosyal pozisyona yükselemeyince, rejimi eleştirebilecekleri değişik mesleklerde; örneğin, yayımcı, gazeteci, yazar, şair, çevirmen vb. olarak, fikirlerini duyurmaya ve yaymaya başlamışlardır. Yeni Osmanlıların eleştirdikleri konular arasında; adaletsiz iktidar, vergi sistemi, kapitülasyonlar, devletin borçlanması, halkın cehaleti yanında reformlar da bulunmaktadır. Reformları, yüzeysel oldukları ve aynı zamanda da İslam'a ve kendi geleneklerine uygun olmadıkları düşündüklerinden yadsımışlardır. Yeni Osmanlılar hareketi, Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçiliğe karşı ilk tepki olarak sayılmaktadır. Yeni Osmanlılar hareketi, bazı yazarlar tarafından Avrupa aydınlanma çağıının yansıması olarak nitelendirilmektedir. Yeni Osmanlılar yazılarında özgürlük, liberal yönetim, vatan ve millet (din topluluğu olarak değil) terimlerini gündeme getirmişlerdir.⁹³ Onların getirdiği vatan severlik anlayışı tüm Osmanlı İmparatorluğu ve sınırları içerisinde yaşayan milletleri kapsamaktaydı. Osmanlılık fikirlerine göre, reformların ve değişik fermanların ve özellikle meşrutiyetin sayesinde sağlanmış olan eşitlik tüm vatandaşları Osmanlı İmparatorluğuna bağlayacak, ona sadık kılacak ve tüm sorunları çözecekti.

Devletin tüm sorunlarının çözülebileceğine, hatta idaredeki sorunların, gayrimüslim nüfusun ayrılma eğilimlerini, hatta Avrupa ülkelerinin kendi iç politikasına karışmasını, meşrutiyetin ilanı ile önlenebileceğine inanmışlardır. Yeni Osmanlılara göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan etnik ve dinî grupların her şeyden önce kendini Osmanlı olarak hissetmeleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi vatanları olarak kabul etmeleri gerekmektedir.⁹⁴ İlk meşrutiyetin ilanı II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla aynı yılda gerçekleşmiştir. İlk Osmanlı meclisi toplanmaya başlamıştır. Ama iki sene geçtikten sonra

---

⁹³ Ayrıntı için bk.: Lewis, Bernard: *Dějiny Blízkého Východu*. (Yakın Doğu Tarihi.) Prag, NLN Yay., 2000, s. 275.; Faroqhi, S.: *Kultur...*, s. 277-278.

⁹⁴ Yeni Osmanlılar hakkında bk.: Gombár, E.: *Moderní...*, s. 211-213.; Malečková, J.: *Úrodná...*, s. 34-35.; Göçek, F. M.: *Bujuvazinin...*, s. 170-174.

padişah, Osmanlı-Rus savaşının başarısız gelişimini neden olarak göstererek parlamentoyu kapatmıştır. Bu gelişim sayesinde padişahın otokrasi tekrar geri gelmiştir.

I. 1.4.II. Abdülhamit Dönemi – Gerileme Zamanı Veya Reformların Son Aşaması

II. Abdülhamit dönemi eskiden sadece zulüm devri olarak nitelendirilmiştir. Padişahın otokratik şekilde iktidarı kendi eline alması, üst düzeydeki memur ve paşalar tarafından her zaman hoşnutlukla karşılanmamıştır. Padişahın o zamanki pozisyonu göz önüne alırsak hiç de rahat bir ortamda olmadığı aşikârdır. İktidarı ve devlet güçlerini merkezileştirmeye çalışırken muhalefet de buna bağlı olarak daha net şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Dış politikada da II. Abdülhamit hiç de içaçıcı görünmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa güçlerine bağıllık ve Balkan halklarının milliyetçiliği arasında sıkışmıştır. II. Abdülhamit her zaman barış taraftarı olmuştur, çünkü savaşın feci sonuçlarının farkındaymış. Aynı politikayı Berlin kongresinde de gütmüştür. Savaşmamak durumu hissettiğinden izlediği politika bazı toprakların kaybetmesi beraberiyile getirmiş ve bu da padişaha karşı muhalefetin elini güçlendirmiştir. II. Abdülhamit azınlıklar, özellikle Hıristiyan Balkan halklarının bağımsızlık mücadeleleriyle karşı karşıyken, Yeni Osmanlıların ideolojisinin etkisiz kaldığını bilip farklı bir yola başvurmuştur. Onun savunduğu ideoloji ise, Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalabileceğini düşündüğü Müslüman halkı toplayabilmek için büyük ve birleştirici unsura, yani İslam'a başvurmuştur. Avrupalı sömürmesine karşı direniş, Rusya'nın Orta Asya'ya ve Kafkasya'ya baskısı ve Avrupa'nın Osmanlı Hıristiyan halklarının ayrıkçılık çabalarının desteklenmesi, Abdülhamit'in İslam söylemine sığınmasında mutlaka önemli etkenlerden birileri olmuştur. Bu ışığında padişahın kendisini halife olarak meşrulaştırmak sanki bir adım geriymiş gözükabilir, ama aynı zamanda dünyevi okulların açılmaya ve diğer reformların sağlanmaya devam etmiştir.⁹⁵

Bazı tarihçiler II. Abdülhamit'in devrinde reformların son aşamasını görmektedirler. Tanzimat reformlarının tek farkı olarak Bâb-ı Âli'nin memurları tarafından değil, padişahın tarafından yönetildiğini ve kontrol edildiğini söylemektedirler. İdare, mahkeme, eğitim ve ekonomi alanında reformlara devam edilmiştir. Uzak vilayetlerde bile merkezileşme çabaları başarılı sonuçlandırılmış, yerli 'soylu' ayan ailelerin gücünü kaybetmesine yol açıp bu aileleri de padişaha karşı muhalefetin içine katmıştır. II. Abdülhamit döneminde bir çok yeni teknoloji, örneğin telgraf, fotoğraf kullanılmaya başlamıştır. İstanbul modern bir şehre dönüştürülmüş, sokaklar genişletilmeye başlamış, yeni itfaiye sistemi kurulmuş, aydınlatma

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk.: Göçek, F. M.: Burjuvazinin..., s. 296.; Faroqi, S.: Kultur..., s. 277, 280.

ve atık sular sisteminin sağlanmasına girişilmiştir.⁹⁶ Devlet birçok iktisadî dallara destek vererek madencilik, halı, deri, tütün veya zeytinyağı üretimi ve ihracatı geliştirilmiştir. II. Abdülhamit'in çözmediği tek, ama hayati önem taşıyan alan ise, borçlanma, maliye ve Avrupa ülkelerine iktisadî ve mali bağımlılığıdır. Bu dönemde Osmanlılar için dezavantajlı kapitülasyonlar devam etmiş, Osmanlı devletinin 19. yüzyılın 60'lı yıllarından beri alınan borç parasının faizlerini ödemekte bile zorlanmış ve bu durumda Avrupa ülkelerinin iktisadî ve iç işlerine karışması kaçınılmaz olmuş.⁹⁷

II. Abdülhamit devleti merkezileştirebilmek için sıkı denetim kurmuştur. Sürekli isyan veya suikasttan korktuğu için sansür, gizli polis (hafiye) ve diğer kontrol sistemlerini düzenletmiştir. Tüm bu iktisadî olumsuzluklar, sansür ve kontrollere rağmen gazete ve dergi sayısı artmıştır. II. Abdülhamit'in halife olarak dinî meşrulaştırma çabalarına ve dinî söyleme rağmen devletin bir çok alanında dünyevileşme beklenmedik şekilde devam etmiştir.⁹⁸ Bu devirde kültürün, modern edebiyatın, hatta modern bilimlerin gelişmesi kaydedilmiştir. Tanzimat döneminde bilim kitaplarının yayınlaması artmış, 1727 yılında kurulmuş olan ilk matbaadan Tanzimat'a kadar 28 bilim kitabı yayınlanırken, Tanzimat dönemi 242 kitabıyla nispeten verimli bir dönem sayılmaktadır. II. Abdülhamit devrinde kitapların yayınlaması devam ederken bilimsel konular da zenginleşmiş, önceki dönemde çoğunlukla ancak orduya lazım olan tıp, coğrafya gibi konular basılırken, II. Abdülhamit zamanında yeni sayılan zooloji, botanik ve kimya bilimleri de gündeme gelmiştir. Bu dönemde bilim kitaplarının yanı sıra ilk kez düzenli olarak teknik ve meslek okulları için ders kitapları da basılmaya başlamıştır.⁹⁹ Bu dönemde de yüksek eğitimin kuruluşlarını gerçekleştirmekte ciddi çabalar harcanmıştır. Meşrutiyette lise adını alan idadi okulları, yani yüksek eğitime hazırlık sınıfları, açılmış ve 70'li yıllarda Fen, hukuk ve edebiyat bölümlerine ayrılan Darülfünun-ı Sultani kurulmuştur. 1896 yılında tüm eğitimi tekrar gözden geçiren ve yeni düzen getiren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi geçerliliğe geçmiştir. Okulların yeni sıralaması (sıbyan, rüştiye, idadi, sultani, yüksek mektepler) ve okulların her aşaması için belli sınav sistemi getirilmiştir. Bu nizamnamenin belirlediği düzene göre yeni ziraat, sanayi, hukuk ve diğer meslek mektepleri ve 1900 yılında da Darülfünun-ı Şahane kurulmuştur.¹⁰⁰

⁹⁶ Bk.: Faroqhi, S.: *Kültür...*, s. 281-282, 286.

⁹⁷ II. Abdülhamit hakkında bk.: Malečková, J.: *Úrodná...*, s. 36-37.; Gombár, E.: *Moderní...*, s. 273-278.

⁹⁸ Bk.: Faroqhi, S.: *Kültür...*, s. 280.

⁹⁹ Ayrıntı için bk.: İhsanoğlu, Ekmeleddin: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim*. in.: İnalçık, Halil (haz.); Renda, Günsel (haz.): *Osmanlı Uygarlığı*, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s. 337-342.

I. 1.5. Jön Türkler ve Yeni Türkçülük Akımı

Bu devirde muhalefette yeni bir örgüt ortaya çıkmıştır. Daha sonra aldığı 'İttihat ve terakki' adı altında bilinen grup 1889'da toplanmaya başlamıştır. Bu grup başarısız ihtilal denemesinden sonra Avrupa'ya sürgüne gitmiş ve orada daha çok Jön Türkler adı altında tanınmıştır. Jön Türkler, yeni Osmanlıların aksine elit tabakasının mensuplarından oluşturulmamış, üyeler çoğunlukta öğrenciler, özellikle tıp öğrencileri, gazeteci, öğretmen ve orta seviyedeki memurlar olarak bilinmektedir. Jön Türkler de programına vatanseverlik ve millet desteklemesinin gerekliliğini katmışlar, ama Yeni Osmanlılardan farklı millet anlayışına sahip olmuşlardır. Yeni Osmanlılar için Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan herhangi etnik veya dinî grup Osmanlı sayılmaktaydı, ama Jön Türkler, Avrupa'dan yayılmış ve ilk olarak Hristiyan halkların benimsediği milliyetçiliğin Türk tepkisi olarak nitelendirilmiştir.¹⁰¹

II. Abdülhamit devrinde, Türklerin kökleri ve Türk tarihi konularının yeniden incelenmesi ve Türklüğe değişik bir bakış açısı ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı Türkleri kendilerini Osmanlı ve İslam kültürüyle denli özdeşleştirmişler ki İslam'dan önceki tarihlerini neredeyse unutmuşlardır. Osmanlılar 'Türk' adı altında ancak Anadolu'nun eğitimsiz kaba köylüsünü algılamaktaymış. 19. yüzyıla kadar yazılmış Osmanlı tarih kitapları genellikle İslam'ın meydana gelişiyle başlayarak Selçukluların Anadolu'daki tarihlerini izleyip Osmanlı tarihi üzerinde yoğunlaşmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa yazarlarının Türk tarihi üzerinde yaptıkları araştırmalar Osmanlı aydınlarının ellerine de geçmiştir. Osmanlılarda bilinen ve belli etkisi olan eserleri arasında, A. L. Davids'in Türk tarihini ve dillerini inceleyen eseri, A. Vambery, W. Radloff, V. Thomson'nun eserleri bulunmaktadır. Bu kitaplar 19. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında Osmanlıca'ya çevirdiği zaman, Osmanlı aydınların Türklüğe yaklaşımları yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bazı yazarlar İslam öncesi Türk tarihi hakkında daha bilinçli ve küçümsemeden, hatta gurur duyarak yazmaya başlamıştır, örneğin Ebüzziya Tevfik 1882'de yayınlanmış eserinde İslam kültürüne Türk katkıları ve yararlarından bahsetmiştir. 19. yüzyılın sonunda tarih yazımında önemli değişiklikler göze çarpmaktadır. İslam öncesi Türk tarihinin, Osmanlı tarihinin biraz önemsenmemiş dönemi olduğu yaklaşımı, Osmanlı tarihinin, daha geniş ve daha uzun olan Türk tarihinin bir kısmı olduğu yaklaşımına dönüştürülmüştür. Tarih yazımında yeni

¹⁰⁰ Ayrıntı için bk.: İhsanoğlu, E.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim..., s. 377-384.

¹⁰¹ Jön Türkler hakkında ayrıntılı bilgi bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 39.; Gombár, E.: Moderní..., s. 291-292.

yaklaşımı temsil eden iki önemli yazar, Necip Asım ve Ziya Gökalp, eski Türk kabilelerinde özellikle demokrasi, gelişmiş toplum yapısı, hoşgörü, demokratik aile yapısı ve kadınların özgürlüğü gibi özelliklerini nitelendirmişlerdir.¹⁰² Türklere ve Türklüğe yeni bakış açıları başlangıçta sadece birkaç aydını etkilemiş, ama bu fikirleri zamanla gittikçe yayılmaya başlarken etkisini daha geniş çevrede kazanmaya başlamıştır. Jön Türkler de onlardan etkilenen gruplardan biri sayılmaktadır. Osmanlılık fikirleri zamanla etkisini ve gerçekliliğini kaybedip Türkçülük bu anlamda ciddi alternatif ve toplumun bazı kısımlarının birleştiricisi olarak desteklenmiştir.

Jön Türkler grubu 1908 yılında orduyla işbirliği kurup tekrar Meşrutiyeti ilan etmişler ve bir yıl sonra da II. Abdülhamit'in iktidarını daha çok kısıtlayıp idarenin başına geçmişlerdir. Eski döneminden farklı olarak devletin yönetiminde sultan dışında parlamento ve 'İttihat ve Terakki' önemli rol oynamıştır. Bu döneme II. Meşrutiyet dönemi denmektedir. II. Meşrutiyet döneminde siyasî ve toplumsal değişiklikler devam etmiştir, sosyal hayatta atmosfer gevşemiş, değişik dernekler ve cemiyetler ortaya çıkmış, yeni okullar açılmış, yeni kanunlar ve devlet daireleri ortaya çıkmıştır, kadılar devlet memuru olarak nitelendirilmiş, devlet dini tamamen gözetim altına almaya çalışmış, ordu Alman uzmanların yardımıyla daha etkili ve disiplinli hale getirilmiş, hatta ekonomi alanında büyük adımlar atılıp kapitülasyonlar sistemi kaldırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu sadece iyiye gitmiyordu. Tüm bu reformları gerçekleştirebilmek için Jön Türk yönetimi yabancı ülkelerden büyük miktarda borç alıp iktisadı olumsuz etkilemişler. Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılı sürekli savaş halinde geçmiştir. Savaşlar 1911 yılında Kuzey Afrika'daki Trablusgarp'ta başlayıp 1912 Balkan savaşlarında devam ederek I. Dünya savaşının sonuna kadar sürmüştür. II. Meşrutiyet dönemi savaş ve toprak kaybı dönemi olarak bilinmektedir. Türk nüfusunun bol miktarda yaşadığı bölgeler savaşlarda kaybolmuştur, Osmanlı topraklarına binlerce Türk mülteci sığınmış, tüm bu yerel isyanlar ve savaşlar orduyu ve devletin ekonomik güçlerini tüketip durmuş.¹⁰³ I. Dünya savaşının sonunda Osmanlı İmparatorluğu sadece yıkıntı halindeyken, birkaç yıl içinde Atatürk yönetimi altında tekrar toparlanıp güçlü bir devlete dönüştürülmüş, ama o artık bizim ilgilediğimiz dönemi aşmaktadır.

---

¹⁰² Ayrıntı için bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 147-150.

¹⁰³ Bk.: Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 19-20.; Malečková, J.: Úrodná..., s. 40-41.; Gombár, E.: Moderní..., s. 308-309, 371-372.

I. 1.6.Modernleşme ve Batılılaşma

19. yüzyılın önemli özelliklerinden biri olan modernleşme veya batılılaşma çabaları tüm Osmanlı toplumunu etkilemiştir. İki kültür arasında düşünce, teknoloji ve yaşam tarzını etkileyen bazı unsurların alışveriş gelişiminin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Osmanlı ve Avrupalı kültürleri arasındaki tarih boyunca sıkı bağlantı ve iletişim yaşanmıştır. Ticaret, Osmanlılarda yaşayan yabancı tüccar grupları, savaşta alınan esirler, sürgüne gönderilen ve diğer tarafın kabul ettiği gruplar (örneğin Sefarad Yahudiler) ve daha sonra da gezginler, resmî olarak gönderilen elçiler, uzmanlar, diplomatik heyetler, kültür alışverişindeki en etkili araçlar olarak bilinmektedir. Kültür elemanlarının aktarılması genellikle daha güçlü toplumundan daha geride olan topluma doğru gerçekleşmektedir. Osmanlı ve Avrupalı ülkeler arasındaki denge 18. yüzyılda değişmiş ve bu tarihlerden itibaren de Osmanlılar, kültür alanında yeni öğeleri sunmaktan daha çok kabul etmeye başlamıştır. 18. yüzyılda ve daha çok da 19. yüzyılda Avrupalı, daha doğrusu batı Avrupalı kültür prestij kültür haline gelmiştir. Osmanlılar, güçlü Avrupa'yı özenerek ilk önce Avrupa'nın keşfettiği yeni teknolojiyi ve buna bağlı olan yeni yaşam tarzını gittikçe daha geniş çapta kabul edip Avrupalılar kadar güçlü olmayı ümit etmişlerdir.¹⁰⁴ Önceden söylendiği gibi Osmanlılar ilk önce sadece askerî alanda yeni teknolojiyi kabul edip daha sonra da diğer bilim alanlarında da reformlar ve değişiklikler yapmayı istemişlerdir. Islahat ve reformları her ne kadar eski güçlü çağına dönüşmüş gibi göstermeye çabalamışlarsa da, reformların doğasında hep yeni şeyler bulunmaktadır ve bu şekilde reformlar ve yeni teknolojiyle beraber yeni yaşam tarzı Osmanlı toplumunu etkilemeye başlamıştır.

Modernleşme ve batılılaşma Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan her sosyal, dinî ve etnik grubu farklı şekilde etkilemiştir. Avrupa kültürüyle ilk tanışmış ve ona özenmeye başlamış olan elit tabaka olmuştur. Avrupa'yı taklit etmeye yatkın gruplar arasında, doğal olarak, Osmanlı Hıristiyanları ve Levanten tüccar grupları bulunmaktadır. Daha sonra reformların uygulamasıyla beraber Avrupa tarzı öğretimi sunan okulların mezunlarını da kapsayan yeni oluşan sosyal tabaka, yani burjuvazi, modernleşmeye, hatta batılılaşmaya merak sarmaya başlamıştır. Orta ve dar gelirli Müslüman halk Batı Avrupa'ya yönelik merak ve hayranlık duygularından en uzak duran grup olmuştur. Reformlar ve değişiklikler, Anadolu'da yaşayan köylü, göçebe ve yarıgöçebe Türk halkına, fakir şehir halkına kadar bile dokunmamıştır. İncelediğimiz yazarlar, hem Mary Lucy Jane Garnett hem Ali Rıza Bey, değişik nedenlerden daha çok Osmanlılar üzerinde durmuşlar. Onlar için Türk terimi hâlâ

önemsizmiş ve kendi yazdıkları metinlerde Anadolu'da yaşayan halkı ve şehirlerin fakir halkını neredeyse tamamen göz ardı ederek tüm dikkatini, reformlardan en çok etkilenmiş olan Osmanlı şehirlerinin orta ve yüksek tabakalarında odaklandırmaktadırlar.

Osmanlıların hayatlarına girmiş yeni şeyler gündelik hayatının tüm alanlarında etkisini, göstermiştir. Gündelik hayatının ana konuları olan ev döşemeleri, giyim kuşam ve yemek de derin değişikliklere uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu, tam sanayileşmiş zengin Avrupa ülkeleri için oldukça karlı açık pazar haline gelmiştir. Masa ve sandalye, çatal bıçak gibi Avrupa kökenli eşyalar dükkanlarda satılmaya başlayınca zengin ve burjuva sınıfın evlerine girmiştir.¹⁰⁵ Yeni yemek usulleri ve terbiyesi hem çatal bıçak, tek tek tabak veya yüksek sandalye kullanımına hem yeni gıda malzemelerine bağlanmıştır. 19. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren ortaya çıkan ve 19. yüzyılın sonuna doğru çoğalan kadın gazete ve dergilerinde yemek tarifeleri yayımlanmıştır, bu tarifeler sayesinde yeme içme alışkanlıklarını ve onların değişikliklerini öğrenebilmek için değerli kaynaktır. Bugünlerde Türk mutfağında yaygın ve sanki uzun zamandır kullanılmaya alışılmış gıdaların arasında ancak 19. yüzyılın sonunda hazırlamaya başlayan gıda ve yemekler da bulunmaktadır, örneğin patates, domates, çikolata, pastalar ve 19. yüzyılın sonunda hâlâ egzotik bir içecek olarak algılanan çay.¹⁰⁶

Giyim kuşamda değişiklikler özel toplumsal önem taşımışlar. Her geleneksel toplumda ve Osmanlı toplumunda da giysiler özeklikle taşıyıcının dinî, etnik, bazen de yöresel, ama özellikle sosyal pozisyonu belirtmişler. Toplumun düzenine göre her kişi kendi hallerine uygun giysi seçmeliydi. Bu düzeni koruyabilmek için sultanlar ara sıra giysileri belirten kanunları çıkartmışlar.¹⁰⁷ 19. yüzyılda bu tür kanunlar önceki dönemlere göre çoğalmış ve bu da kıyafet alanında değişimin hızlanmasına işaret etmektedir. 19. yüzyılda da, II. Mahmut döneminden başlayarak, hem asker hem memur kıyafeti Avrupa örneklerine göre değişmiş. Avrupalı giysiler moda haline gelmiştir. Özellikle elit tabakaların giyim kuşamı modaya göre değişmeye başlamış, hatta zengin kadınların kıyafetleri tam Paris modasına uyarak dikilmiştir. Moda sadece büyük şehirlerde değil Anadolu şehirlerinde yaşayan genç zenginleri de etkilemeye başlamıştır.¹⁰⁸ Kadınların modayı takip etme olayı erkeklerden daha az belirgin

¹⁰⁴ Bk.: Faroqi, S.: *Kültür...*, s. 278.; İncalcık, H.: *Osmanlı...*, s. 425, 427-428.

¹⁰⁵ Bk.: Renda, Günsel.: *Sanatta Etkileşim. in.: İncalcık, Halil (haz.); Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı*, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s. 1117.; Faroqi, S.: *Kültür...*, 296.

¹⁰⁶ Ayrıntı için bk.: Faroqi, S.: *Kültür...*, s. 297.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bk.: Faroqi, S.: *Kültür...*, s. 126.; İncalcık, H.: *Osmanlı...*, s. 426.; Lewis, B.: *Dējiny...*, s. 5-7.; Kanunlar hakkında bilgi için bk.: Quataert, Donald: *Clothing laws, state and society in the Ottoman Empire, 1720-1829. İJMES*, sayı 29, 1997, s. 403-425.

¹⁰⁸ Bk.: İncalcık, H.: *Siyaset, Ticaret ve Kültür Etkileşimi. in.: İncalcık, Halil (haz.); Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı*, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003, s. 1057.

olmuştur, kadınlar hem geleneklere daha bağlı olduğu için, hem toplumun daha sıkı denetiminde buldukları için dışarıya çıkarken tüm vücudu, başı ve yüzü kaplayan dış giysileri takmak zorunda kalmışlar ve Avrupalı modadan esinlenmiş giysiler ancak evde, kendi akraba ve arkadaş çevrelerinde gösterebilmişler. Tüm bu kısıtlamalara rağmen kıyafetlerin değişimi durdurulamamıştır ve zengin kadınlar en az ufak ayrıntı ve aksesuarları kullanmıştır.¹⁰⁹

Yeni şehir planlaması, yeni ulaşım ve haberleşme şekilleri de, örneğin Avrupa mimarisinden esinlenmiş binalar, daha geniş sokaklar, yeni itfaiyeler, buharlı gemi, tramvay ve trenler, telgraf, fotoğraflar,¹¹⁰ posta hizmetleri, gazete ve dergiler, özellikle İstanbul ve diğer büyük şehirlerde yaşayanların gündelik hayatında derin izler bırakmıştır.¹¹¹ Yeni okullar sayesinde yabancı dili öğrenenler Avrupa ülkelerinin olaylarından daha çok haberdar olup daha çok yenilikleri uygulamaya eğilimli olmuştur. Bu şekilde de Avrupa edebiyatının modelleri ve tarzları Osmanlı edebiyat anlayışına girmeye çalışmıştır. Geleneksel Osmanlı edebiyatı ve tiyatro çeşitlerinden farklı, genellikle yeni düşünceleri yaymaya amaçlanan ve didaktik hedefi izleyen eserler ortaya çıkmıştır. Avrupa tarzı tiyatro oyunlarını gösterebilmek için yeni sahneler açılmış ve geleneksel tiyatro çeşitlerine ciddi rakip olmuşlardır.¹¹² 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan yeni edebiyat çeşitleri arasında hatıra ve günlük tarzı eserleri bulabilmek mümkündür. Bu tür yazıların çoğu elit veya yüksek orta tabaka mensubu olan ve memur veya askerî kariyer sahibi olan kişinin kaleminden çıkmasına rağmen, ara sıra orta sınıfı temsil edenlerin hatıralarını da bulabilmek mümkündür.¹¹³ 19. yüzyılın sonunda yayınların sayısı çoğaldıkça hatıraları içeren eserlerin sayısı da artmıştır. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyıl başlangıcında basılmış hatıraların araştırmaları hâlâ eksik sayılmakta ve bu konu tarihçi, halk bilimci veya sosyologlar için yeterince değerlendirilmemiş zengin bilgi kaynağını temsil etmektedirler. Ali Rıza Bey'in yazdığı makaleler tam böyle bir eserin niteliklerini taşımaktadır. Bu dönemin hatıralarında modernleşme ve batılılaşma konularında, direk tartışılmazsa da, bir çok şey öğrenilebilir, çünkü onlar da bu konuları tartışılacak kadar ilginç bulmasalar bile en az fark edilecek ve kaydedilecek kadar önemli bulmuşlardır.

---

¹⁰⁹ Ayrıntı için bk.: Scarce, Jennifer, Turkish fashion in Transition. Costume, sayı 14, 1980.; Lewis, B.: Dējiny..., s. 8, 334.

¹¹⁰ İlk önce teknik fotoğraflar kullanılmaya başlamıştır. Daha sonra da yabancı ve gayrimüslim fotoğrafçılar İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde salonları açmıştır. Müşteriler arasında Müslüman seyrek bulunmuş, ama 19. yüzyılın sonunda zengin Müslümanlar için aile fotoğraflarının yaptırması alışılmış bir olay olmuştur. Ayrıntı için bk.: Faroqhi, S.: Kultur..., s. 285-286.

¹¹¹ Ayrıntı için bk.: Renda, G.: Sanatta..., s. 1117.; Faroqhi, S.: Kultur... , s. 281-282, 291.

¹¹² Bk.: Faroqhi, S.: Kultur..., s. 279, 287.

Modernleşme ve batılılaşma Osmanlı toplumunda derin tartışmaların sebebi olmuştur. Bu tür konular 19. yüzyılın 40'lı yıllarından sonra gündeme gelmiş ve üzerindeki ilgi yüzyılın sonuna doğru yoğunlaşmıştır. Bu dönemlerde yabancı kültürlerden alıntılar gündelik hayatı daha derin bir şekilde etkileyip geleneksel değer sistemiyle çatışmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu o zamanlarda Avrupalı ülkelere karşı zayıf düştüğünde Osmanlılar kendi kültürünün özelliklerini desteklemeye ve korumaya ihtiyaç duymuşlardır. Aktarılan kültür unsurlarının bazıları, örneğin teknolojik yenilikler, ne olumlu ne olumsuz olarak nitelendirilerek kabul edilmiş, diğerleri ise Osmanlı kültürünü tehdit edici olarak tepki uyandırıp reddedilmeye çalışılmıştır.¹¹⁴ Osmanlı aydınları, değişik kanıt ve neden göstererek kendi kültürünün yok olmaması için Avrupa'dan gelen herhangi kültür unsurunu direk olarak uygulanmasına karşı çıkmıştır. Bu konulara yaklaşıma göre Osmanlı aydınları, İslamcı, Batıcı ve yüzyılın sonuna doğru Türkçü olarak üç temel akıma ayırmaktadırlar.¹¹⁵ Her akım Osmanlı İmparatorluğu'nun o zamanki durumunu eleştirmiş, ama her akım farklı çözüm sunmuştur. Her akımda doğal olarak daha radikal ve daha ılımlı olanlar bulunmuştur, bazı konularda da farklı akımlardan gelen iki kişi hemfikir olmuştur, o yüzden temel akımlar arasında net bir sınır çizmek görüldüğü kadar basit değildir. 20. yüzyılın başlangıcında ağırlık kazanmış olan Türkçülerin bazı fikirlerine değinmek istiyorum. Türkçülerin ana düşünürlerinden biri olan Ziya Gökalp'ın batılılaşma ve modernleşme üzerindeki fikirleri dikkate değer sayılmaktadır. Ziya Gökalp medeniyet ve kültürü birbirinden ayırıp medeniyetten bazı unsurları üstün olarak kabul edip diğerlerine aktarılabilen ve uygulanabilmektedir, ama kültürler birbirlerine eşit sayıldığı için kültürün özellikleri diğer unsurları kabul etmekle bozulmaması lazım. Ziya Gökalp'ın düşüncelerini tek cümleyle özetlenirse Türkler Türk kültürüne, İslam ümmetine ve Avrupa medeniyetine aittirler.¹¹⁶ O yüzden bir millete, bir kültüre ait özelliklerin, örneğin dil, inanışlar, değer ve ahlak sistemi vb. korunması ve başka kültürün unsurlarıyla karışmaması lazımmış. Aile yapısı, kadınların durumu ve onların gelenek ve görenekleri, koruması gereken ve diğer kültürlerin tehdidi altında olan alanlar olarak algılanmıştır.

---

¹¹³ Örneğin Midhat Paşa veya Ahmet Cevdet'in hatıraları meşhurdur. Aşçı Dede İbrahim'in hatıraları orta sınıf memurunun hatıralarını temsil etmektedir. Ayrıntı için bk.: a. g. e., s. 289-290.

¹¹⁴ Bk.: İnacık, H.: Osmanlı..., s. 426, 429.

¹¹⁵ Bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 68-69.; Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 22, vb.

¹¹⁶ Ziya Gökalp'ın düşünceleri hakkında bk.: Parla, Taha: The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924. Leiden, Brill Yay., 1985, s. 25-34.

I. 2. Ali Rıza Bey'in Hayatı

Ali Rıza Bey, 19. yüzyıl sonlarının İstanbul hayatı hakkında oldukça önemli ve ayrıntılı bilgileri kaydetmesine ve bu şekilde sonraki nesillere kazandırmasına rağmen son zamanlara kadar göz ardı edilen yazarlardan biri olmuştur. Yazdığı makaleler ara sıra toplanıp yayına hazırlanırken yazarın kendisi araştırmacıların dikkatini fazla çekmemiştir. Birçok dergi ve kitapta Ali Rıza Bey'in aktardığı bilgiler bulunmasına karşın, ama kendisi hakkında neredeyse hiç bilgi eklenmemesi şaşırtıcı sayılabilir.

Bunun nedenlerinden biri, Ali Rıza adı altında 19. yüzyılın sonunda memur olan birçok kişinin bulunmasından kaynaklanan belirsizlik olabilir. Bilgi arayışını zorlaştıran diğer etken ise Ali Rıza Bey'in isminin bazı belgelerde; örneğin, 1901 yılına kadar basılmış olan salnamelerde, sadece Ali Bey olarak kullanılmasıdır. Osmanlılarda Ali isminin çok sık kullanılması, bazı kişilerin birbirlerine karıştırılmasına da yol açmaktadır.¹¹⁷ Ali Rıza Bey hakkında edinilen bilgiler onun ancak iş ve memuriyet hayatını kapsamaktadır. Bu konuda en kapsamlı yazıyı, 'Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zât' adını taşıyan kitabın yazarı Ali Birinci yazmıştır. Onun yazdığı yazı aynı zamanda İstanbul Araştırmaları dergisinde ve Ali Rıza Bey'in yazılarını toplayan 'Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı' adlı kitapta yayınlanmıştır.¹¹⁸ Ali Birinci, Ali Rıza Bey hakkındaki bilgileri ararken ansiklopedik eserler ve gazeteler dışında Başbakanlık Arşivinde ve Emekli Sandığı arşivinde bulunan belgelere de; örneğin, Salname- i Devlet-i Aliye-i Osmaniye ve Sicill-i Ahval Defter'lerine, başvurmuştur. Ali Rıza Bey hakkında bilgi sunabilen ve kullanılabilen kaynaklar ancak onun meslekî hayatını aydınlatabilmektedir.

Ali Rıza Bey 21. Şubat 1842¹¹⁹ yılında İstanbul'da, muhtemelen Beşiktaş semtinde doğmuştur. Babası Mehmet Ağa'nın tabak (Osmanlıca'da debbâğ) esnafı olduğu bilinmektedir. Ali Rıza bey annesinin ismi maalesef yazılarında vermemesine rağmen annesinin, II. Mahmut'un kızları Atiye Sultan'ın (1824-50) ve Hatice Sultan'ın (1825-1842) ortak dairelerinin başkalfası olduğunu bilinmektedir.¹²⁰ Ali Rıza Bey, annesinden öğrendiği,

---

¹¹⁷ Ali Birinci'nin yazdığı makalede böyle bir yanlış olarak örneğin Ali Şükrü Çoruk'un hatasını vermektedir. A. Ş. Çoruk İstanbul'da Ramazan Mevsimi adlı kitabında Taha Toros'la tanışmış olan Ali Rıza Bey'den bahsederken onu Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey olduğunu zannetmiştir. Halbuki A. Birinci'ye göre bu iki kişinin tanışması mümkün değil. A. Birinci başka yanlış bir bilgi olarak, Mehmet Zeki Pakalın tarafından Karaferiyeli Hasan Tahsin oğlu Ali Rıza Bey ile Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'i karıştırılması olmuştur. Ayrıntı bilgi için bk.: Birinci, A.: Tarihin..., s. 101-102.

¹¹⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XXV-XXXII.; İstanbul Araştırmaları, Nr. 1, Bahar 1997, s. 87-94.

¹¹⁹ M. Sabri Koz'un, yazdığı 'Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., Tarih Vakfı Yay., 1993, s. 200'de bulunan yazıda Ali Rıza Bey'in doğduğu yıl olarak 1845 belirlemiştir.

¹²⁰ Bk.: Ali Rıza; Mehmet Galip: Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Devlet Ricali ya da Sonun Başlangıcı. İstanbul, Milenyum Yay., 2001, s. 12.; Birinci, A.: Tarihin..., s. 102.

saray ve saray çevresi hakkında oldukça zengin bilgileri sonradan bazı yazılarının temelleri olarak kullanmıştır.¹²¹ Temel eğitimden sonra Ali Rıza Bey, o zamanki yeni açılmaya başlayan rüştiye okullarında eğitim görmüştür. Muhtemelen Avrupa kökenli yabancı dili hiç öğrenmemiştir. 17 yaşındayken Beşiktaş Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra kısa bir süre boyunca Tophane-i Amire Ruznâmece Kalemi'nde çirak olarak çalışmıştır. 1859 yılından itibaren memur olarak işe devam etmiştir. Memuriyet hayatı bu yıldan itibaren 1909 yılına kadar sürmüştür. Ali Rıza Bey hayat boyunca sadece İstanbul'a değil, İzmir'e, Selanik'e, Samsun'a ve Beyrut'a da değişik mevkilere göreve atanmıştır. Çalıştığı yerlerin bazıları önemli olmadığı için, hepsine değil, sadece bazılarına değinmekle yetineceğim. 1862 – 1869 yıllar arasında Rûsumat Emaneti Muhasebe Kalemi'nin İzmir Kitabeti Refikliği, sonra da Selanik Mukayyidliği Muavinliği, Dahiliye Muhasebe Kalemi, Bahriye Muhasebesi Muvazene Kalemi Eytam ve Eramil Kitabeti, Dersaadet Duhan İnhisarı İdaresi'nin Muhasebe Kalemi, Dersaadet Duhan Gümrüğü Muhasebe Başkâtipliği, Rûsum-ı Sitte İdaresi, Samsun Rûsum-ı Sitte Nâzırlığı, Samsun Düyûn-u Umumiye Nâzırlığı, Beyrut Düyûn-u Umumiye Nâzırlığı, İstanbul Düyûn-u Umumiye İdaresi, Ali Rıza Bey'in çalıştığı yerler arasında yer almaktadır. 1883 yılında Dersaadet Balıkhane Nâzırı olarak yeni göreve atanmıştır. 1884 yılında sorumluluğu alanı altında tuz ile ilgili işlemler de eklenince lakabı Balıkhane ve Tuz Nâzırı olmuştur. Ali Rıza Bey, 24 yıl süren görevi boyunca şöhret kazanarak Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey olarak tanınmıştır. Balıkhane Ali Rıza Bey'in idaresi altında en gelişmiş dönemi yaşamıştır. Ali Rıza Bey memuriyet hayatının son iki yıl, yani 1907-1909 yıllar arasında, Dersaadet ve Mülhakatı Düyûn-u Umumiye Nâzırlığı'nda görevlendirilmiştir. 1909 yılında açığa çıkarılıp emekli olmuştur. İş hayatı sırasında değişik nişan ve rütbelerine layık görülmüştür. Tüm memuriyet hayatı boyunca vazifelerini titizlikle yerine getiren bir kişi olarak tanınmıştır.¹²²

Kişisel ya da ailevî hayatı hakkında hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Evlenip evlenmediğine dair hiçbir bilgi olmamasına rağmen evlendiğini tahmin edebiliriz, çünkü Osmanlı İmparatorluğunda herkes evlenmeye çalışmıştır, hatta bekar kalmayı isteyen kişilerin toplumsal baskı altında olduğundan bahsedilebilir.¹²³ O yüzden, Ali Rıza Bey gibi belli bir pozisyona ulaşmış bir kişinin hiç evlenmemesinin olasılığı düşük olduğu söylenebilir. Ali

---

¹²¹ Örneğin 'Saray Adetleri' veya 'Bazı Aşk Maceraları' adlı yazıları annesinden ve Harem-i Hümayun'da bulunan başka hanımlardan öğrenmiştir. Ayrıntı için bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XIX, XXI.

¹²² Ayrıntı için bk.: Birinci, A.: Tarih..., s. 103-105.

¹²³ Bk.: Faroqhi, S.: Kultur..., s. 119.

Rıza Bey'in genel olarak kadınlar hakkında fikirleri ve bakış açılarının, ancak yazdıkları metinlerden kısmen öğrenilebilmesi mümkündür.

Ali Rıza Bey emekli olduktan sonraki dönemde İstanbul'da, Caddebostan veya Çiftehavuzlar'da bulunan konağında yaşamıştır.¹²⁴ Bu dönemde yazılarıyla uğraşıp birçok makalesi yayınlanmıştır. Dostlarla buluşmaya ve sohbetlere, ziyaretlere sık sık vakit ayırmıştır. Dostları arasında Mehmet Galip, Hüsam Efendi, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi zikredilmektedir.¹²⁵ 12. Mart 1928 yılında vefat etmiş ve Eğrikapı karşısındaki tepede bulunan mezarlığa gömülmüştür. Cenaze törenine iki üç akraba ve birkaç dost katılmıştır.¹²⁶

Ali Rıza Bey yazı hayatına nispeten geç başlamıştır. 20. yüzyılın başlangıcında derin şekilde değişen ülkenin içinde eski gelenek ve göreneklere, idare sistemi ve eski 'Osmanlı alemi' hızla kaybolmaya eğilimli olduğu için Ali Rıza Bey muhtemelen bu hızlı kaybolan değerleri en azından kaleme alarak gelecekteki nesillere aktarmayı isteyebilmiştir. İlk yazıya başlaması için onu arkadaşı Mehmet Galip¹²⁷ teşvik etmiştir ve ilk yazıyı da beraber yazmışlardır. Kasım 1919'da Peyâm ve Peyâm-ı Sabah adlı gazetelerinde yayınlanan 'Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali' adlı yazı 1977 ve tekrar 2001 yılında sadeleştirilerek kitap olarak basılmıştır.¹²⁸ 1839 yılından II. meşrutiyete kadar süren dönemde ünlü memur ve devlet adamlarının hayatı hakkında bilgileri sunarak tarihçiler için bahsettiği dönemin önemli ve eşsiz kaynağı olmuştur.

Ali Rıza Bey sonraki yazıları artık tek başına yazmaya devam etmiş ve daha geniş alana dikkatini yönlendirmiştir. Onun sonraki makaleleri, açıkça söylememesine rağmen, hatıra niteliklerini taşımaktadır. Ali Rıza Bey anlatmak istediği olayları ve İstanbul gündelik hayatını ele aldığına sadece belleğine değil Osmanlı sosyal tarihinin değişik kaynaklarına; örneğin, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tarih-i Selanikî, Peçevi Tarihi, Enderun tarihi, Osmanlı Müellifleri, Sicill-i Osmanî, dayanmaktadır.¹²⁹ Ali Rıza Bey eserlerini yazarken, nispeten ağır ve arkaik dil kullanarak dil muhafazakarlarının taraftarlarından biri olduğunu göstermiştir. Osmanlı Türkçesinin sadeleştirme çabalarından sanki hiç etkilenmemiştir. Ali Şükrü Çoruk, Ali Rıza Bey'in dilinin bu özelliklerini 'Tanzimat'ın ilk döneminde

---

¹²⁴ Bk.: Mümtaz, Semih: Evvel Zaman İçinde. Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler. İstanbul, Hilmi Yay., 1948, s. 82.

¹²⁵ Bk.: Birinci, A.: Tarih..., s. 101, 104.

¹²⁶ Ölüm ilanı hakkında bilgi için bk.: a. g. e., s. 105.

¹²⁷ Mehmet Galip hakkında ayrıntılı bilgi bk.: a. g. e., s. 175-189.

¹²⁸ Ali Rıza, Mehmet Galip: Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali (haz. Derin, Fahri Çetin). İstanbul, 1977.; Ali Rıza; Mehmet Galip: Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Devlet Ricali ya da Sonun Başlangıcı. İstanbul, Milenyum Yay., 2001.

yetişmesinin, uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmasının ve yazı hayatına ömrünün son yıllarında başlamasının önemli rolü'ne bağlamaktadır.¹³⁰ Ali Rıza Bey'in ağır ve eski dili kullanmasına rağmen makalelerin aynı zamanda canlı, akıcı ve eğlenceli tarzı dikkati çekmektedir.

---

¹²⁹ Ayrıntı için bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XV.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 145, vb.

¹³⁰ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. XV.

I. 3. Mary Lucy Jane Garnett ve Viktorya Dönemi

I. 3.1. Mary Lucy Jane Garnett'in Hayatı

Mary Lucy Jane Garnett (?-1934), 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazı yazarlar arasında önemli yer tutmaktadır. Osmanlılara, özellikle Osmanlı kadınları üzerinde odaklanan ilk kadın halk bilimci ve antropolog¹³¹ olması önemini daha da artırmaktadır. Osmanlı kadını, aile veya genel olarak Osmanlı toplumu üzerinde araştırma yapanlar sık sık Garnett'in yazdığı eserlere değerli kaynak olarak başvurmuşlardır. Bu bağlamda Garnett'in hayatı hakkında hiçbir yerde bilgi bulunmaması şaşırtıcı sayılmaktadır, hatta 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda gezen neredeyse bütün kadın gezginleri ve eserlerini kapsayan oldukça ayrıntılı monografide bile Garnett'in eserlerinden bol alıntı yapılmasının yanında, Garnett'in hayatına dair hiçbir bilgi eklenmemektedir.¹³² Kendi hayatı hakkında ancak ona benzeyen şekilde eserler yazan diğer kadın gezginlere ve genel olarak geç Viktorya döneminin bilgin kadın tipine bakarak Garnett'in hayatının boyutlarını tahmin edebiliriz. Garnett İngiliz toplumunun diğer kadınlarına, hatta erkeklerine göre kesinlikle olağanüstü hayatına sahip olmuştur, ama her ne kadar geç Viktorya döneminin tipik ve olağan bir İngiliz kadını olmasa da, kendisi ait olduğu sosyal sınıfın diğer kadınları gibi benzer bir ortamda büyüdüğü için mutlaka birçok özelliği paylaşmakta ve bu gibi toplumsal veya ailevi sorunlarla karşılaşmaktaydı. Garnett eserlerini oldukça nesnel olarak ve kişisel bilgiler eklemekten yazmasına rağmen, hayatı hakkında birkaç bilgi eserlerinden de öğrenebiliriz.

18. ve 19. yüzyılın ilk yarısına kadar neredeyse tüm kadın gezginler yüksek elit tabakanın mensupları olmuştur, ama 19. yüzyılın ortalarından itibaren kadın gezginlerin sosyal profili yavaş yavaş değişmeye başlamış ve orta ve yüksek orta sınıfa ait olan kadın gezginlerin sayısı oldukça artmıştır. Garnett, aldığı nispeten iyi eğitimle, kariyer sahibi olmasını en büyük ihtimalle yüksek orta sınıf kadını olmasına borçludur. Kaynak olarak kullandığı ve eserlerinde özel olarak belirttiği eserlerden, o zamanlarda yayınlanmış olan hem bilimsel hem de popüler olarak nitelendirilebilen kitapları bol okuduğu anlaşılmaktadır.¹³³

¹³¹ Bk.: Kabbani, R.: Avrupa'nın..., s. 17. 'Viktorya döneminin gezi yazıları, henüz gelişmemiş, başlangıç döneminde olan antropoloji ile çok bağlantılıydı.'

¹³² Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 318-335. Bu monografinin sonunda yer alan kadın gezginlerin biyografiler arasında Garnett hakkında bir satır bile bulunmamaktadır.

¹³³ Okuduğu ve eserlerinde söz ettiği eserlerinden şu örnekleri verebiliriz: 'Creasy, History of the Ottoman Turks. Gibb, The Ottoman Poems. Academy, February 14, 1891: Forty Days in the East, by E. H. Mitchell. Lady Craven, A Journey through the Crimea to Constantinople. Evliya Effendi, Narrative of Travels. The Mesnevi, Redhouse's Translation. Sir James Redhouse's Essay on the Character and Varieties of Turkish Poetry. Koran, translated by Mr. Sale. Les Littératures Populaires, tom xxviii. Tales of the Forty Veziers, translated by Mr. Gibb. History of the World by Mr. Harmsworth. La Muse Ottomane by M. Servan de Sugny. Sayce, Religion of the Ancient Babylonians. North American Review, the Duchess of Marlborough, Women's

Eserlerinden gezileri hakkında pek ayrıntılı bilgileri öğrenmek mümkün değildir, ama buna rağmen birkaç kısa bilgiye sahip olabiliriz. Garnett muhtemelen tek başına gezmiştir, sadece bazen özel olarak başka bir arkadaşıyla beraber gezdiğini veya ziyarete gittiğini söylemiştir. Örneğin Mrs. Blunt¹³⁴ ile bir Türk evine akşam yemeğine davetli olmuştur. Ev sahibi Garnett'ten çok Mrs. Blunt'a daha çok saygı gösterdiğine göre, Garnett'in sosyal pozisyonu pek yüksek olmamış, en azından elçinin ve eşinin buldukları seviyeye ulaşamamıştır.¹³⁵ Elit tabakaya ait olmadığı başka bir nedenden de anlaşılmaktadır. İstanbul'da en yüksek siyasî tabakalarla ve diplomatik çevrelerle pek fazla irtibat kurmamıştır. Robert College'de öğretmelik yaparak para kazandığı bilinmekte¹³⁶ ve bu da onun elit tabakaya ait olmaması ihtimalini pekiştirmektedir. Garnett'in hayatını, düşüncelerini, bakış açılarını ve tutumlarını mümkün olabilecek miktarda açığa çıkarabilmek ve daha iyi kavrayabilmek için yaşadığı dönemin kültürel, toplumsal, hatta siyasî boyutuna değinmekte fayda var.

Garnett, yabancı bir toplumu inceleyebilmek, anlayabilmek ve betimleyebilmek için tabii ki, diğer insanlar gibi kendi toplumunda var olan yaşam şartlarını ve değer sistemini mukayese için kullanmıştır. O yüzden, Garnett'i etkileyen etkenlere, Viktorya döneminin kültürel ve toplumsal değerleri hakkında daha ayrıntılı bilgileri vermek uygun görünmektedir. Garnett'in eserlerinde Osmanlı kadınlarının durumu önemli konu olduğundan dolayı o zamanki İngiltere'de yaşayan kadınların yaşam şartlarına, aile yaşamına, eğitim durumuna ve toplumsal ve siyasî olanaklarına da dikkat etmeksizin Garnett'in düşüncelerini, vurguladığı olayları ve tutumlarını ve iki toplum arasında yaptığı mukayese için çıkış noktalarını öğrenmek mümkün değildir.

I. 3.2. Viktorya Döneminin Bazı Toplumsal, Kültürel ve Dinî Özellikleri

Garnett'in seyahat ettiği, kitaplarını yazdığı ve yayınladığı zaman geç Viktorya dönemine aittir. Viktorya dönemi İngiltere tarihinde özel, herkesçe tanınan ve efsanevi dönemlerinden biri olarak kabul edilebilir. Kraliçe Viktorya(1819-1901) bilinen ve ülkesini en uzun süre yöneten hükümdarlardan biridir, tam 64 yıl, 1837 yılındaki tahta çıkışından ölümüne kadar İngiltere'nin başında kalmıştır. Viktorya döneminden bahsederken tarihçiler

---

Place in the World. Wustenfeld's İbnu Hishan. Mr. Athelstan Riley's Mount Athos. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 396, 428, 439-440, 492, 498, 516-517, 524, vb.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 86, 126-7, 138, 252, 254, 265, vb.

¹³⁴ Blunt, Fanny Janet (1840-?) amatör halk bilimci, İngiltere'nin İstanbul'daki büyük elçinin eşi. Gündelik hayatı hakkında en güvenilir kaynağı olan 'Türkiye'nin İnsanları' adlı eseriyle meşhur olmuştur. Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 321.

¹³⁵ Ziyaret için bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 457-458.

¹³⁶ Bk.: Faroqhi, S.: Osmanlı..., s. 188.

hep aynı yılları algılamazlar, kimi Viktorya döneminin 19. yüzyılın ancak 50'li yıllarında başladığını, kimi zaman Viktorya döneminin kraliçe Viktorya'dan önceki dönemde, yani 19. yüzyılın 20'li yıllarında başladığını öne sürdürmektedirler. Aynı şekilde Viktorya döneminin sonu hakkında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış olup, araştırmacılara göre tarihler 1901 yılından I. Dünya Savaşına kadar değişmektedir.¹³⁷

Sadece başlangıç ve bitiş tarihinin tespitiyle sorunlar bitmemektedir. Viktorya dönemi uzun yıllar sürdüğünden dolayı birçok değişik, hatta bazen de birbirlerine zıt olan fikir akımları, toplumsal, dinî ve siyasî hareketler vb. yaşanmıştır. Toplumsal yaşam şartları, siyasî durum, İngiltere'nin uluslararası pozisyonu, ekonomik koşullar, toplumun sosyal yapısı sürekli olarak değişmekte olduğu unutulmamalı. O yüzden Viktorya dönemi için tek bir homojen dönemden bahsetmek mümkün değildir. Viktorya dönemi incelendiğinde, başka sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Bu dönem hakkındaki bilgiler bazen romantik ve muhafazakar bakış açılarından sunulduğu için 'eski iyi zamanlar'ın simgesini kazanarak, gerçeklerle karışmış efsaneleri birbirlerinden ayırmak zordur.¹³⁸

19.yüzyılın başlangıcında başlayan sanayileşme ve kentleşme Viktoryan toplumunda birçok değişikliklerin sebebi olmuştur. Şehirde yaşayan toplumlar daha çok sosyal sınıflara ayrılmaya başlanmıştır, hatta bu dönemde orta sınıfın oluşmasından bahsedilmektedir. Yüzyılın sonuna doğru orta sınıf genişledikçe orta sınıf içerisinde daha ince sınırlara göre ayrılan birçok sosyal tabaka kapsamıştır, bu şekilde de birbirlerinden gelir seviyelerine, eğitimlerine ve mesleklerine göre farklı gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Viktorya dönemindeki toplum, ince sınırlarını geçemeyen sosyal tabakalara uygun olan katı hiyerarşiye göre düzenlenmiştir. Sosyal hiyerarşi, toplumun bütün kısımları içerisinde etkili olmuştur. Örnek vermek gerekirse, büyük konaklarda çalışan hizmetçilerin arasında, tüm toplumda geçerli olan hiyerarşiyi aynısı uygulanmış, alt ve üst düzeyde hizmetçiler aynı işleri paylaşmamış, aynı odada kalmamış, uyumamış ve yememişlerdir.¹³⁹ Garnett böyle bir düzene uyan bir toplumda büyüdüğü için Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan hiyerarşisini alışılmış ve doğal toplum düzeni olarak kabul etmiştir. Garnett eserlerinde Osmanlı toplumunu İngiliz okuyuculara betimlemeye ve açıklamaya çalışırken, kendisine göre birbirlerine uygun olan

---

¹³⁷ Bk.: Tingsten, Herbert: Victoria and the Victorians. Great Britain, Delacorte Press Yay., 1972, s. 17-18.

¹³⁸ Ayrıntı için bk.: a.e.g., s. 20, 34.

¹³⁹ Bk.: Gillian, Avery: Victorian People in Life and in Literature. London, Collins Yay., 1970, s. 71, 106, 109.; Viktorya döneminin hizmetçileri arasındaki hiyerarşi hakkında ayrıntılı bilgi bk.: Davidoff, Leonore: Class and Gender in Victorian England. in: Sex and Class in Women's History. Ed.: Newton, Judith L.; Ryan, Mary P.; Walkowitz, Judith R. London, Boston, Melbourne, Henley, Routledge Yay., 1983, s. 17-71.

sosyal tabakaları benzeyen durumlarını kıyaslamıştır, örneğin Osmanlı toplumunda yaygın olan kadın köleleri daha çok İngiliz şehir toplumunda ev işleri yapan hizmetçilere benzetmiştir.¹⁴⁰

19. yüzyılda İngiliz toplumu birçok değişikliğe uğramıştır, ama tüm bu değişiklikler esasında nispeten yavaş ve göze çarpmayacak şekilde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda Avrupa’da yaşanan değişimler sık sık şiddet dolu darbelerden, ihtilallerden ve isyanlardan sebeplenmiştir, ama bu tür olaylara İngiltere’nin 19. yüzyıl tarihinde rastlanmamaktadır.¹⁴¹ Buna rağmen İngiliz toplumu da, başka Avrupalı toplumlar gibi, bu dönemde millet teşkil etme dönemini yaşamıştır. İngiliz toplumu kendi kendini tek millet olarak algılamaya başlamıştır ve bu da birçok ülkelerdeki gibi belli milliyetçi hareketlere yol açmıştır. Bunları daha sonra emperyalizm fikirleriyle beraber ele alacağız.¹⁴²

İngiliz toplumunun 19. yüzyıldaki diğer özelliklerinden biri olan ve giderek genişleyen liberalizm eğilimi, hayatın ekonomik, sosyal ve aynı zamanda da dinî alanlarında etkili olmuştur. Viktoryan döneminde, İngiliz toplumuna özgü olan ve devletle sıkı bağlantıları kuran Anglikan kilisesini destekleyen ve diğer kiliselere göre üstün pozisyona getiren yasalar kaldırılmış,¹⁴³ ama dinî inançlar ve kurallar hâlâ insanların kişisel hayatını derin şekilde etkilemekten vazgeçmemiştir.¹⁴⁴ Viktoryan toplumunun bazı kısımları, özellikle orta sınıf ve kadınlar, dine sadık kalmıştır. Bu dönemde dinin bazı özelliklerinin temel değişimi ortaya çıkmıştır, hatta dinin yeniden canlandırmasından bahsedilebilir.

Viktoryan toplumu oldukça dindar olarak nitelendirilebilir, özellikle sosyal adet ve gelenekler sıkı sıkıya dine bağlı kalmıştır. Viktoryan toplumunun çoğu Hıristiyanlığın Protestan kısmına ait olmuştur. Protestanlar arasında saygı duyulan bazı özellikler; örneğin,

---

¹⁴⁰ Osmanlı kölelerinin durumu, sert bir şekilde bazı Hıristiyan ülkelerinde yaygın olan zenci kölelerin durumundan çok farklı ve alakasız olduğunu vurgulayarak Osmanlı kölelerin daha çok İngiliz hizmetçilerine benzediğini, hatta onlardan bile daha iyi yaşam şartlarına sahip olduklarını söylemektedir. Bk.: Garnett, M. L. J.: *Turkish...*, s. 78, 84.; Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 441.

¹⁴¹ Bk.: Johnson, Paul: *Dějiny Anglického Národa. (İngiliz Milletinin Tarihi)* Prag, Rozmluvy Yay., 1995, s 240-241.

¹⁴² Bk.: a.e.g., s. 241.

¹⁴³ Ayrıntı için bk.: Gillian, A.: *Victorian...*, s. 139, 156.; Tingsten, H.: *Victorian...*, s. 33. İngiltere’de Anglikan kilisesi yanında Roma Katolik, Metodist, Baptist ve Kuveykır gibi diğer Hıristiyan kilise ve tarikatları etkinlikleri sürdürmüştür.

¹⁴⁴ Ayrıntı için bk.: Johnson, P.: *Dějiny...*, s. 236. Buna rağmen kilise, 40’lı ve 50’li yıllarda inşa edilmiş olan kiliselerin çoğunu daha sonraki dönemlerde inananlarla doldurmakla zorlanmaya başlamıştır. Kilise prestijinin ve etkisinin kaybedilmesinin bir nedeni olarak da o zamanki bilimlerin Tevrat’ta ve İncil’de yazılan bilgilerin tersini ispatlaması söylenmektedir. Dinî inançlar, özellikle yeni geolojinin varsayımları ve Darwin’in evolüsyon varsayımıyla uyuşmamıştır. Bu alan ortaya atılan yeni bilgiler toplumda büyük tepki yaratarak birçok insanı etkileyip kiliseden uzaklaştırmıştır. Sadece örnek rakamlar olarak söylenebilir ki, bu dönemde 18 milyon insanın ancak aşağı yukarı 7 milyonu Pazar günleri kiliseye gittiği tahmin edilmiştir.

bireycilik, kişisel çabalar, çalışkanlık ve iş başarma, Viktoryan erdemleri arasında da önemli yer tutmuştur. Eski Kanun'da vurgulanan değişik dinî yasakları, diğer Hıristiyan gruplar tarafından o kadar katı şekilde önemsenmemişken Protestanlar tarafından vurgulanarak din uygulamasının önemli bir parçası olmuştur; örneğin, Eski Kanun'da haftanın bir günü, (Yahudilerde Cumartesi, daha sonra Hıristiyanlarda Pazar günleri), sadece dinlenme günü olarak yaşanması gerektiği yazılmaktadır, çalışmak, hatta çocuklar için oynamak bile caiz sayılmamıştır. Viktoryanlara göre, iş dolu bir haftadan sonra Pazar günlerindeki dualar, kilise ziyareti, ayinlere katılım ve dinlenme emrinin yerine getirilmesi hafta boyunca kazandığı para ve kârı manevî şekilde temizlemiştir.¹⁴⁵ 19. yüzyılda din uygulanması ve yaşanması daha da bireyselleşmeye devam etmiştir, resmî örgütlerin yerini kişisel çabalar almıştır ve bu şekilde İncil'in mesajını yaymaya çabalayan yeni bir hareket ortaya çıkmıştır. Bu tür misyonerler sadece yabancı ülkelerde yaşayan diğer dinlerin mensuplarına yönelik değilmiş, tam tersi, bu çabaların ilk hedefi İngiltere'de yaşayan fakir, eğitim görmemiş, Hıristiyan inançlardan haberdar olmayan veya onları önemsemeyen bir kitle olmuştur.¹⁴⁶

I. 3.3. Viktoryan Kadınların Toplumdaki Pozisyonu – Haklar ve Kısıtlamalar

Dinî inançlar belli bir ölçüde kadınların toplumdaki pozisyonunu da etkilemiştir. 19. yüzyılda yeni oluşmuş orta sınıfı kadın ve erkek rollerine göre yeni bir bakış açısını da getirmiştir ve bu bakış açısı bugünlere kadar Avrupa'da birçok ülkede toplumsal ilişkileri hâlâ etkilemektedir.¹⁴⁷ Yine de kadının eski dönemlerden tamamen değişik sosyal rolü kazanması düşünülemez, hem eski dönemdeki toplumun geleneksel yapısı, yasalar ve dinî temeller etkili olmaya devam etmişlerdir. Viktorya döneminde kadınlar erkeklere göre bedensel, ahlakî ve zihinsel açıdan daha düşük seviyede olan yaratıklar olarak kabul edilmiştir. Kadınlara bu tür basmakalıp bakışlar Viktorya döneminden önce de görülmüş ve Hıristiyanlığın çerçevesi içinde bazı inanışlar; örneğin Havva'nın ilk günahı işlemesi ve bu şekilde Adem'i kötülüğe sokması tüm kadınlarda iz bıraktığından dolayı kadınlar günah işlemeye daha yatkın olduğu inanışı, kadınlara olumsuz bakışları doğal olarak pekiştirmiştir.¹⁴⁸ O yüzden bu dönemlerde kadınların erkeklerin emirlerine uyması ve onların gözetiminde kalması uygun görülmüştür. Viktoryan toplumuna göre, beden nasıl ruha uymak zorunda, kadın da erkeğe aynı şekilde uymak zorundaymış ve kadının bazen beden olarak, erkeğin akıl ve zeka olarak simgeleri bu

---

¹⁴⁵ Ayrıntı bilgi için bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 132.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 35, 43. Viktoryanlara göre iş hayatında başarı, bir insanın (erkeğin) Tanrı'nın verdiği emirlere uymasının ve doğru bir insan olmasının bir göstergesi sayılmıştır.

¹⁴⁶ Din yaşamı hakkında bilgi bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 137-144, 151-164.

¹⁴⁷ Bk.: Davidoff, L.: Class..., s. 18.

anlayışı açıklamaktadır. Kadınların bu özellikleri ama sadece kötülüğü simgelememiş, kadınlar aynı zamanda erkeklerden daha duygusal olarak algılanarak erkeklerin göz ardı ettiği iyi özelliklere, erdemlere ve ince ahlak anlayışına büyük önem vermeye daha yatkın olmuşlardır. Erkek bazen ailenin akli ve kadın ailenin gönlü olarak simgelenmiştir.¹⁴⁹

Orta sınıfa ait kadının topluma büyük katkısı, akraba erkeklerinin ahlakını olumlu etkilemekte, onlara dine ve erdemlere uygun hayat anlayışını ve sevgiyi (fiziksel anlamında değil) vererek onları daha üstün seviyeye getirmekte görülmüştür. Kadın manevî açıdan akrabalarının ahlakları için sorumluymuş.¹⁵⁰ Toplumsal anlayışına göre orta sınıf kadını için en uygun yer ev ve aile ortamı olmuştur.¹⁵¹ Kadın tam 'evin meleği', kusursuz ev hanımı ve sevgi dolu anne ve eş olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru kadının özellikle iyi ev hanımı olarak algılanması değişmeye başlamış ve orta ve yüksek orta sınıf kadınları sosyal etkinlikleriyle, elbiseleriyle ve davranışıyla daha çok eşlerinin sosyal pozisyonunun göstergesi olmuştur.¹⁵²

Sevgi anlayışı, orta sınıf kadından bahsederken tamamen cinsellikten uzak kalmış, sevgiye romantik ve duygusal yönlerden yaklaşmışlardır. Viktorya toplumunun cinselliğe yaklaşımı deyim olmuştur ve bugünlerde Viktoryan sıfatı kullanılırken genellikle cinsellikte aşırı derecede tutucu, katı ama aynı zamanda da ikiyüzlü olan kimse anlaşılmaktadır. Viktorya döneminde cinselliğin eksikliğinden kesinlikle bahsedilemez, ama toplum içinde cinsellik ve genel olarak beden ile ilgili konular tabu sayılmıştır. Bacak, karın, göğüs, iç çamaşırı gibi sözler tabuyken cinsel yaşamla direkt ilgili sözler orta sınıf içinde düşünülemez konumundaymış. Kadının temiz ve mümkünse aseptik olması gerekmiştir. Evli kadınlar bile cinsellik konusunda temiz, ilgisiz ve bilgisiz sayılmıştır, o sadece erkeklerin daha güçlü cinselliğinin kurbanı olmuştur.¹⁵³

Kadınlar o yüzden sürekli gözetim altında tutulmuş, çünkü Viktoryanlara göre erkekler günah sayılan cinsel dürtüleri yenebilecek kadar güçlü olduğu için isteklerinden vazgeçmeyi öğrenmiş, ama kadınlar duygusal olduğu için sürekli gözetim altında tutulmalı ve onların doğru yoldan sapmasına neden olabilecek tüm şeylerden korunması gerekmiştir.¹⁵⁴ Viktoryan

---

¹⁴⁸ Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 45-46, 57.

¹⁴⁹ Ayrıntı için bk.: Davidoff, L.: Class..., s. 19, 21

¹⁵⁰ Bk.: Summers, Anne: Ministering Angels. Victorian Ladies and Nursing Reform. İn: Victorian Values. Personalities and Perspectives in Nineteenth-Century Society. Ed.: Marsden, Gordon. New York, Longman Yay., 1990, s. 124-125.

¹⁵¹ Bk.: Smith, Bonnie G.: The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press Yay., 2000, s. 157.

¹⁵² Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 48-49.; Davidoff, L.: Class..., s. 22.

¹⁵³ Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 19, 44, 54-56.; Johnson, P.: Dējiny..., s. 239.

¹⁵⁴ Bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 124.

toplumunda evlilik öncesi veya evlilik dışında cinsel ilişki kabul edilemezken böyle 'hata'lar özellikle orta sınıf kadınları için ciddi sorunları getirmiş ve bu tür günahkarlar toplum tarafından dışlanarak cezalandırılmıştır. Erkekler için de kurallar aynı katı şekilde koyulmuş, ama erkeklerin yaptığı 'hata'lar konusunda çevresi genellikle göz yummuştur.¹⁵⁵ Viktoryanların böyle kurallara göre yaşamalarına rağmen amaçları kesinlikle ahlaksızlığa karşı savaşması veya onu yok etmesi değilmiş. Sadece yüksek ve orta tabakaya ait kadınların ahlaksızlıklara karşı koruması lazımmış, örneğin fahişeler bu dönemde oldukça yaygın bir grup olmasına rağmen orta ve yüksek tabakadan olan kimseyi pek fazla utandırmamış veya gücendirmemiş ve bu dönemlerde de genelevlerinin müşterileri arasında elit ve yüksek orta sınıfın ünlü kişiler bile yer almıştır.¹⁵⁶ Fakirler arasında da orta sınıfın katı ahlak kurallarına aşırı titizlikle uyulmamıştır, özellikle çalışan fakir kızlar arasında evlilik öncesi cinsel ilişkileri nispeten yaygın gözükmektedir.¹⁵⁷ Bu konu Viktoryan roman ve hikayelerinde klişe olmuş, genellikle hikayelere göre fakir köylü bir kız hizmetçi çalıştığı evin sahibi tarafından tecavüze uğramıştır. Ama son araştırmalar, kadın hizmetçiler arasındaki nispeten yaygın olan evlilik dışı ilişkileri ev sahibiyle değil, kendileriyle aynı sosyal sınıfa ait olan erkek hizmetçi veya esnaf ile kurmuşlar, çoğu kez nişanlıyken hamile kalan kadınlar değişik nedenlerden nişanlısı tarafından terk edilmiştir.¹⁵⁸

Bu tür tutucu tutumlar ilginç bir ikilemi getirmiştir. Seks ve sevgi tamamen ayrı ve alakasız bir konum kazanmıştır. Orta sınıf kadınları temiz ve ahlakî açıdan bozulmamış ve saf olduğu için, utanç verici ve pis olarak algılanan cinsellik için hiç de uygun değilmiş, onlar ancak temiz ve masum sayılan duygusal sevgi ve saygıya layık sayılmıştır. Erkekler o yüzden cinsel isteklerini, dürtülerini veya düşünce ve fantezilerini sadece fahişelere, fakir çalışan kadınlara veya yabancı kadınlara yöneltebilmişlerdir. Yabancı kadınlara ait düşünce ve fanteziler arasında daha sonra ayrıntılı ele alacağımız Müslüman toplumlarında harem ve güzel kadınlar önemli yer tutmaktadır.¹⁵⁹

19. yüzyılın sonunda, İngiltere her açıdan oldukça gelişmiş bir ülke olarak kabul edilirken İngiliz kadınlarının durumu hiç de o kadar iyimser sayılmazmış, Viktorya

---

¹⁵⁵ Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 54.

¹⁵⁶ Bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 239

¹⁵⁷ Ayrıntı için bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 57, 67. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında her on ikinci kız evlilik dışı bir hamileliği yaşamıştır. 1851 yılında kayıtlı olan 700 bin hamilelikten aşağı yukarı 42 bin bebek evlilik dışı ilişkisinin sonucu olmuştur.

¹⁵⁸ Kadın hizmetçilerin kişisel hayatı hakkında bk.: Gillis, John R.: Servants, Sexual Relations and the Risks of Illegitimacy in London, 1801-1900. in: Sex and Class in Women's History. Ed.: Newton, Judith L.; Ryan, Mary P.; Walkowitz, Judith R. London, Boston, Melbourne, Henley, Routledge Yay., 1983, s. 114-145.

¹⁵⁹ Bk.: Davidoff, L.: Class..., s. 21-22, 26.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 56-57, 59.

döneminde kadınları ortaçağ dönemiyle kıyaslarken daha az haklara sahip olmuştur. Viktorya döneminin sonuna doğru kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik, toplumun tutuculuğuna rağmen yavaş yavaş değişimden geçmiştir. Ama bu değişime rağmen 1870 yılına kadar kadınlar mal sahibi olamamışlar ve 1882 yılına kadar çıkan kanunlar durumu biraz değiştirseler de, mallarını tasarruf edememişlerdir. Mal konusunda kadınlara çocuklara gibi yaklaşmıştır. Kadına ait olan bir mal ya babası ya da evliyse kocası tarafından kullanılmıştır.¹⁶⁰

Kadınların seçme ve seçilme hakkı tanınmamıştır. Kadınlar sadece yerel seçimlerde kısıtlı katılımdan faydalanabilmişler, ama bu hakkını evlendiği günde yitirmişlerdir.¹⁶¹ Kadınlar 1840 yılında Londra’da bir konferansta ‘Kadınların Seçme Hakkı Tarihi’ adlı kitabın tanıtmasını ancak uzaktan, perde arkasından dinleyebilmişlerdir.¹⁶² 1865 yılında yeni seçim kanunu çıkmış, ama seçme hakkı bütün erkekleri bile kapsamazken; örneğin, yeterince yüksek vergi ödemeyen erkekler de oy kullanamamışlardır, ve 80’li yıllarda erkek nüfusunun %60ı oy kullanabilmiş durumdayken; kadınlara oy hakkı vermeyi kimse düşünmemişti bile.¹⁶³ Kadınlara seçim hakkı tanıma yanlısı olan ilk önemli düşünür olarak John Stuart Mill (1806-1873) bilinmektedir. Mill 1867 yılında kadınları da kapsayacak şekilde seçim kanununun genişletilmesini istemiş, ama önerisi parlamentodan geçememiştir. İngiltere’de seçim kanunu ancak 1918 yılında 18 yaşından büyük erkeklerle ve 21 yaşından büyük kadınlara tanınmıştır.¹⁶⁴

Kanunların koyduğu diğer kısıtlamalar aile yaşamını etkilemiştir. Kadın evlendikten sonra kocasının izni olmadan neredeyse hiçbir şey yapamamış, erkek hem kendine, hem kadına ait malları göz altında tutmuştur. Hıristiyan bir ülkede kilisenin etkisi nedeniyle boşanma dinen yasak olduğundan dolayı boşanmak çok zor, hatta imkansız sayılmıştır. İngiltere’de boşanma sayısı oldukça düşük olmuştur, bir yandan toplumun boşanmaya hoşgörülü bakmaması, öbür yandan da kanunların boşanmayı ancak belli zor şartlar altında kabul etmesi ve mahkeme masraflarının yüksek olması belli başlı nedenlerden olabilir. Şartlar ama erkekler için ve kadınlar için oldukça farklı belirtilip istenmiştir. Erkek için kadının kendisini aldatması yeterli neden olarak sayılırken, kadın boşanmak istediğinde, erkeğin hem kendisini aldatılmış olmasını, hem yakın akraba ile cinsel ilişki kurmasını, eşcinsel ilişki

---

¹⁶⁰ Ayrıntı için bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 44.; Johnson, P.: Dējiny..., s. 237-238.

¹⁶¹ Ayrıntı için bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 238.

¹⁶² Ayrıntı için bk.: Smith, B. G.: The Gender..., s. 180.

¹⁶³ Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 31.; Johnson, P.: Dējiny..., s. 264.

¹⁶⁴ Bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 328, 343.

kurmasını, iki kadınla aynı anda evlenmiş olmasını, bir kadına tecavüz etmesini veya kendisine karşı acımasızca davranmasını ispatlamak zorunda kalmıştır.¹⁶⁵

Kadınlar genel olarak toplumun birçok yaşam alanından faydalanamamıştır. Kısıtlamalar meslek edinme kararlarını da etkilemiş, kadınların bazı meslek sahibi olmaları yasaklanmıştır. Kadınlar yüzyılın sonuna kadar memur, profesör, bakan, doktor¹⁶⁶ veya hukukçu olamamıştır. Fakir kadınlar genellikle hizmetçi, tekstil manifaturalarında işçi, çamaşırcı, maden ocaklarında işçi veya çiftçi olarak çalışmışlar, ama bu tür iş orta halli aile kızları için uygun görülmemiştir. Orta veya yüksek orta halli ailelerin kızları için ev en uygun yaşam ortamı temsil etmiş ve bu tür kızlar çalışmaya mecbur kalınca çoğu kez zengin bir 'lady'nin ortağı veya çocukların mürebbiyesi olarak para kazanmışlardır.¹⁶⁷ 19. yüzyılın sonuna doğru ilerleyen sanayileşme ve kentleşme, toplumun bütün kısımlarının durumunu ve sosyal ilişkilerini gittikçe değiştirmeye başlamış. Orta sınıf genişleyince orta sınıfın mensubu olan kadınlar daha sık sık işe girmeye mecbur kalmıştır. Geleneksel ama modern boyuta ulaşan mesleklerin biri hasta bakıcılığı gittikçe yaygınlaşmış ve eskiden sadece hayırseverlik işleriyle uğraşan amatör gönüllülerin yerini özel eğitim almış profesyonel bakıcı ve hemşireler almıştır.¹⁶⁸ Yüzyılın sonuna doğru kadınlar için iş imkanı sağlayan başka kurumlar ortaya çıkmıştır, kadınlar telgraf ve telefon hizmetlerinde veya sekreterlik yaparak çalışmaya başlamıştır.¹⁶⁹

I. 3.4. Viktoryan Toplumda Eğitim ve Kadın Amatörler

19. yüzyılda kadınlar çalıştığı zaman, erkekler gibi vergi ödemek zorunda kalmış, ama vergilerin çoğundan ödediği hizmetlerden, yani devlet müesseselerinden ve eğitim sisteminden faydalanamamışlardır.¹⁷⁰ Kadınların özellikle eğitim sisteminden yararlanamaması onları otomatik olarak birçok toplumsal alanlardan men ederek erkeklerle rekabet edemeyecek halde bırakmıştır. İngiltere'de 19. yüzyıldaki eğitim ancak geliri belli seviyede olan ailenin oğullara hizmet vermiştir, fakir ailelerin çocukları ve kızlar onun dışında

---

¹⁶⁵ Ayrıntı için bk.: a.g.e., s. 238.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 54. Boşanma kanunu kadın-erkek eşitliği yönünde 1906 yılında değişmiştir.

¹⁶⁶ 1876 yılında ilk kadın doktor olan Elisabeth Blackwell, ABD'deki eğitimi gördükten sonra çalışmaya başlamıştır. Tutucu bakış açılarından çıkarak ahlak ve cinsellik konusu olan kitapları yayınlamıştır. Ayrıntı için bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 45, 58.

¹⁶⁷ Ayrıntı için bk.: a.g.e., s. 44.

¹⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk.: Summers, A.: Ministering..., s. 123-127. Bu alanda ün kazanmış Florence Nightingale öncül sayılmaktadır, özellikle Kırım savaşı sırasında İstanbul'da hastanede çalışırken bakıcılığın meslekî kurallarını belirtmiştir.

¹⁶⁹ Bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 45. İngiltere'de 1901 yılında telgraf ve telefon hizmetlerinde çalışanların %40'ı kadınlar oluşturmuştur.

¹⁷⁰ Bk.: Smith, B. G.: The Gender..., s. 181.

kalmıştır. Verilen eğitim ise sadece eskiden beri tanınmış Latince, Eski Yunanca, din, belagat, beden eğitimi¹⁷¹ gibi dersleri kapsamış ve fen, coğrafya, hatta yüksek matematik gibi çağdaş bilimleri sürekli reddetmiştir. Yeni bilimlerin eğitime katmaması ve toplumsal hiyerarşinin dibinde olanlara eğitime hiç fırsat vermemesi, İngiliz okullarını diğer gelişmiş Avrupa ülkelerinin okullarına göre geride bırakmıştır.¹⁷² İngiltere sadece eğitim kalitesi açısından değil, ilk okul zorunluluğu açısından da diğer Avrupa ülkelerine göre geride kalmıştır.¹⁷³

Viktoryanlara göre kadınların gereksinimlerini karşılayan eğitim, erkeklerinkinden farklı olmalı, çünkü kadınlara kadınsı ve erkeklere erkeksi davranış özelliklerini ve yaşam tarzlarını öğretilmeliymiş. O yüzden zaten evde yaşayan ve en büyük ihtimalle evde yaşamayı sürdürecektir olan kadınlara çoğu kez evde eğitim verilmiştir. Orta sınıf kadınlarının çoğu eve çağrılan mürebbiyelerden veya yaşlı akrabalarından ders almıştır, aile sadece kendi kızları için mürebbiye masraflarını karşılayamayınca bir kaç aile beraber kızlarını bir evde toplatıp öyle ders almasını sağlamıştır. Kızlara verilen bilgiler genellikle sadece din kaideleri, ahlak, okuma yazmayı kapsamaktaymış. Yüzyılın sonuna doğru orta sınıfın evlerinde ev işleri ve çocuk bakıcılığı çoğu kez hizmetçiler tarafından halledildiği için orta sınıf kızlarının eğitimde şaşkıncı şekilde ev işleri ve çocuk bakıcılığı hakkında bilgileri neredeyse tamamen eksik kalmıştır. Bu zamanlarda eğitimin içine biraz müzik, ses eğitimi, piyano dersleri, sosyal adet ve gelenekler ve yabancı dillerin temelleri de eklenmiştir.¹⁷⁴ Kadınlar için ilkokuldan yüksek eğitim veren okullar, 'High Schools', ve değişik meslekî okullar nispeten geç, 19. yüzyılın sonuna doğru açılmıştır. Birçok kadın böyle bir eğitimle yetinmediğinden dolayı bilgileri arasındaki eksikleri kendi çabalarıyla kapatmaya çalışmıştır. Eğitim görmüş erkeklerle eşit ilmi seviyeye ulaşmak isteyen orta sınıf kadınları evlerinde varolan kitapları, erkek

---

¹⁷¹ Ayrıntı için bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 56. Yüksek ve orta tabaka genel olarak sporlara çok büyük önem vermiş, kriket, binicilik gibi sporlar zengin bir İngiliz için sadece eğlence değil, neredeyse sosyal zorunluluk haline gelmiştir. O yüzden sporlar eğitim sırasında oldukça ciddi alınmıştır. Garnett de sporlara yüksek değer vermiştir, çünkü kitaplarında onlara eğlence hakkındaki kısımlara geniş yer ayırmıştır. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 99-102.

¹⁷² Bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 328.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 42. Toplumda prestijli sayılan 'Public Schools', yani özel liseler, sadece orta ve yüksek orta tabakanın oğullarına açık sayılmıştır. İngiliz okullarında mezun olanların çoğu klasik mesleklerden, örneğin politik, hukukçu veya papazdan, seçmişlerdir. Üniversiteler özel liselerin mezunlarını kabul ettiklerinden dolayı derslerde verilen bilgiler ancak lisede öğretilenlerin genişletilmiş ve derinleşmiş versiyonu olarak nitelendirilebilmiştir. Bu şekilde üniversiteler İngiliz eğitiminde uygulanan aşırı seçiciliğin en iyi örneği olmuştur. Üniversiteye girmek isteyenlere ve aynı şekilde de hocalara birçok şart ve kural uygulanmıştır; örneğin hocalar sadece Anglikan kilisesinin üyesi olabilmüş ve ancak 1871 yılında Anglikan kilisesine ait olmayanlara üniversite eğitimi hakkı verilmiştir.

¹⁷³ Şehirlerde varolan daha az prestijli liseler, 'Grammar Schools', özel liseleri sadece taklit etmiş ve ancak 1870 yılında açılmış ve 1880 yılından zorunlu olan ilk ve ortaokullar sadece liselerine öğrencileri hazırlamakla görevlendirildiği için sadece liselerde verilen eğitime dikkat vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 232-235, 262.; Gillian, A.: Victorian..., s. 114.

¹⁷⁴ Evdeki kız eğitimi hakkında bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 121.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 49-50.

akrabalarının kullandığı okul kitaplarını okuyarak kendi eğitimlerini tamamlamıştır. Bu çabaların sonucu olarak 19. yüzyılın sonuna doğru orta sınıf içinde Latince ve Eski Yunanca öğrenmiş olan, yabancı dillerden çeviri yapan ve değişik geleneksel ve hatta modern ve o zamanda yeni sayılan bilimlerle uğraşan kadınların sayısı oldukça artmıştır.¹⁷⁵

Kadın amatörlerin sayısı, söylediğimiz gibi, 19. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe artmıştır. Kadın amatörler artık iyi eğitime ulaşmışken yabancı dilleri, kullanmış, seyahat etmeye ve kendi ilgilendiği konularda arşivleri oluşturmaya başlamış ve seyahat tecrübelerinden, bilimlerin, felsefenin, sanatın ve istatistiğin yeni bilgilerinden yararlanmışlardır. Amatörler çoğu kez yazı yazmakla para kazanmışlar, ama bunun yanında diğer orta sınıf kadınlarının yapması gereken işlerden kurtulamamış, ev işleri veya hayırsever gönüllü örgütlere katılmaları devam etmiştir. Kadın amatörler, Viktoryan toplumu tarafından çoğu kez kötü ev hanımları, kötü anneler, hatta çocuk katilleri olarak nitelendirilmiş. Viktoryanlara göre yazım ancak erkeksi olarak görülen iş olduğundan dolayı ince ve narin orta sınıf hanımı için hiç de uygun değilmiş, tam tersi onun kadınımsı özelliklerini bozmaktaymış. Amatör kadınlar bu tür suçlamalardan ve etkinliklerinin toplum tarafından hoşgörüle karşılaşmamasından dolayı yazdıkları kitapları ya kendi adı altında yayınlanıp toplumun bazı kısımlarının hor görmesine, katlanmasına karar vermişler, ya da eserlerini erkek takma adı altında yayınlamışlardır.¹⁷⁶

19. yüzyılın sonlarında yaygınlaşmış olan amatör yazımı, yüzyıl sonunun kültürel buhranının bir göstergesi olarak nitelendirilmiştir.¹⁷⁷ Bugünlerde bu yaklaşım artık geçerli sayılmamakla birlikte amatör yazımında yeni değerlendirmeye hâlâ ihtiyaç hissedilmektedir. Kadınlar arasında yaygınlaşmış araştırma ve yazı etkinlikleri, orta sınıf kadınlarının eğitim seviyesinin yükselişini ve toplumun yaşadığı olaylara ve sorunlara daha büyük duyarlılığı ve topluma daha geniş katılım alanı kazanma isteğini kanıtlamaktadır. Kadınların amatör yazımı, toplumda başat olan ideolojisine karşı olan düşünce akımlarından ve reform hareketlerinden derin etkilenerek, o zamanlarda ortaya yeni çıkmış olan konu ve bilim dallarıyla da ilgilenmiştir; örneğin feminizmin, anti-emperyalizmin veya milliyetçiliğin izleri kadın amatör yazımında belirgin şekilde bulunmaktadır.¹⁷⁸

Kadın amatör konuları geniş alanı kapsamış, çoğunlukla profesyonel bilim adamlarının dikkat çekmediği konulara büyük önem vermiştir. Kadın amatörler, sosyal, kültürel ve iktisadî

---

¹⁷⁵ Bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 121.

¹⁷⁶ Bk.: Smith, B. G.: The Gender..., s. 160-161, 163, 165.

¹⁷⁷ Bk.: a.g.e., s. 157.

tarih, bir bölgeye ait ilginç tarihî ve arkeolojik özellikleri, halk bilgisi toplamaları, yabancı kültürlerin etnografyası, soybilim ve hatta dilbilimi alanlarında araştırmalarını sürdürmüştür. Bu alanlarda, özellikle tarihte, profesyonel bilim adamları tarafından göz ardı edilen konular; örneğin, gündelik hayatı, kadın hayatları, kültürel ve sosyal etkinlikleri, esnaf ve ticaret konuları, kadın amatörlerin odak noktası olmuştur.¹⁷⁹

Kullandığı metot, kaynak ve konu seçimi açısından amatör ve profesyonel bilim adamı arasında farklar, profesyonel bilimlerin oluştuğu bu dönemlerde net bir şekilde belirtilerek ortaya koyulmuştur. Profesyonel yazım çoğalınca amatör etkinlikler ve eserler bununla paralel olarak da çoğalmıştır. Profesyonel bilim adamlar, gittikçe daha çok üniversite hayatıyla, resmî bilim akademilerindeki etkinlikleriyle¹⁸⁰ ve resmî arşivdeki araştırmalarla bağlanıp profesyonelliği tanımlanmıştır. Bu söylemde profesyoneller gerçek, ayrıntılı, önemli, resmî, çoğu kez de siyasî olanları araştırırken, amatörler onun tersi, yani nispeten değersiz, bilim açısından önemsiz, sadece eğlenceli olanların araştırmalarıyla yetinmişler. Amatörlerin eserleri bu şekilde metot ve konu açısından yanlış profesyonel yazımın ve edebî eserlerin karışımı olarak nitelendirilmiştir.¹⁸¹ Hatta kadınların yazdıkları bazı seyahatname de, bilimsel eserlerin, macera romanlarının, toplumsal incelemenin ve eğlenceli edebî eserlerin karışımı olarak kabul edilmektedir.¹⁸²

Kadın amatörler kendilerini profesyonel bilim adamı veya yazar olarak göstermemişlerdir, kendi topluluğunda olağanüstü hayat yaşadıklarına ve birçok şey değiştirmeye çalışmalarına rağmen toplumun birçok değerlerini, beklentilerini ve davranış şekillerini de benimsemişler. Kadınların genellikle yapmadıkları işlere ne kadar katılsalar da, erkeklerin hakim oldukları bilim örgütlerine girmeye çalışmamışlar.¹⁸³ Kendi aralarında ve kazandıkları pozisyonda etkili olmayı tercih etmişlerdir. Amatörlük onların hayatlarını bir

---

¹⁷⁸ Bk.: a.g.e., s. 172.

¹⁷⁹ Bk.: a.g.e., s. 157, 159, 170, 183.

¹⁸⁰ Bk.: Birkett, Dea: Mary Kingsley and the West Africa. İn: Victorian Values. Personalities and Perspectives in Nineteenth-Century Society. Ed.: Marsden, Gordon. New York, Longman Yay., 1990, s. 176. Resmî bilim cemiyetlerin çoğu, örneğin Royal Geographic Society, Kraliyet Coğrafya Cemiyeti, kadınlara düşmanca tavır almış, kadınların katılımına bile izin vermemiştir.

¹⁸¹ Bk.: Smith, B. G.: The Gender..., s. 159-161, 174. Örneğin, Omar Burke, Garnett'in dervişler hakkındaki eseri için yazdığı önsözde Garnett'in yazımı bu şekilde nitelendirmiştir. Bk.: Garnett, M. L. J.: the Dervishes..., s. 1-4.

¹⁸² Bk.: Celkan, Gül: British Women Travellers in Ottoman Territories During the 19th Century. Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, cilt 5, sayı 15, eylül 1989, s. 823.

¹⁸³ Bk.: Birkett, D.: Mary..., s. 175. Erkeklerle ait alan sayılan profesyonel cemiyetlere girmeye çalışan kadınlara, diğer eğitilmiş amatör yazar kadınlar bile çoğu kez hoşgörüle bakmamışlar. Bu tür kadınlar, toplumun anlayışına göre değerli kadınsı özellikleri yitirdiği, ama erkek özelliklerine sahip olamadığı için olumsuz tepkilerle karşılaşmıştır.

yandan negatif etkilemiş, öbür yandan bir çok bağlayan alışkanlıklarından kurtararak bir şekilde özgürleştirmiş ve geleneklere uymayan hayat için zemin sağlamıştır.¹⁸⁴

I. 3.5.Ünlü Gezgin Mary Kingsley, Mary Lucy Jane Garnett ile Ortak Yönleri

Garnett'in hayatını daha iyi bir şekilde göz önünde canlandırabilmek için aynı zamanlarda yaşamış olan başka bir kadın gezginin, Mary Kingsley'in hayat öyküsünü eklemekte fayda var. Garnett'le Kingsley'in yaşam hikayeleri tıpatıp aynı olmasa da, birçok benzerlikleri, olağanüstü hayat tecrübelerini, düşünce ve yorumlarını paylaştıkları için Kingsley'in yaşadığı sosyal çevreye, büyüdüğü ortama ve toplumdaki pozisyona bakarak Garnett'in sosyal ve ailevi durumuna, eğitimine ve kariyerine daha ayrıntılı olarak yaklaşmış olabiliriz. Mary Kingsley (1862-1900) 19. yüzyılın sonlarında gezgin ve amatör bilim adamı olarak ün kazanmıştır. Kingsley orta gelirli bir ailede doğmuş, ama ne büyük paranın, ne sosyal güvencenin sahibi olmuştur. Hayatının ilk otuz yılı hasta annesine bakmış ve babasının amatör antropolojik araştırmalarında sekreterlik işleri yaparak yardım etmiştir. O zamanki eğitim durumuna bakılırsa, nispeten iyi eğitim görmüştür. Eğitiminin en önemli ve özel noktalarından birisi babasının kütüphanedeki seyahatnamelerin ve antropolojik veya etnolojik eserlerini okuması olmuştur. 1896 yılında iki kez Batı Afrika'da gezdikten ve gezilerde kazandığı tecrübe ve yeni öğrendiği bilgileri yazdıktan sonra ünlü olmuştur. Kingsley, geziler sırasında topladığı halk bilgisi ve antropoloji malzemeleri ve bilgilerinin miktarı sayesinde Batı Afrika'daki topluluklara uzman olarak tanınmıştır. Ailenin malî durumu çok rahat olmadığı için, Kingsley eser yayınlamasıyla, kadın derneklerinde ders vermesiyle para kazanmaya çalışmıştır.¹⁸⁵ Garnett de kitapları yayınladığı, Robert Kolej'de ders verdiği için en büyük olasılıkla Kingsley'le aynı sosyal tabakaya ait olmuştur.

Kingsley'in yazdığı eserler seyahatname ve bilimsel araştırma türleri arasında yer alarak amatör yazıların özelliklerini taşımakta, ne tam profesyonel, ne tam edebî eserleri sayılmaktadırlar. Kitapları o zamanda geniş sayılan okuyucu kitlesine hitap ederek ün kazanmış ve daha sonraki nesilleri bile etkileyerek değerli bilgi kaynağı olmuştur. Kingsley ünlü ve belli çevrelerde tanınmış biri olunca özel hayatını kariyerinden ve meslekî hayatından ayırmaya mecbur kalmış, sanki iki kişilik sahibi olmuştur. Toplumun tanıdığı Kingsley ünlü

---

¹⁸⁴ Bk.: Smith, B. G.: The Gender..., s. 162, 164.

¹⁸⁵ Bk.: Birkett, D.: Mary..., s. 184. Sadece kadın derneklerinde değil, ara sıra da Emperyal Enstitüsü'nde de ders vermiştir.

gezgin, bilim adamı ve siyasetçi olurken arkadaşlarının dar çevresi onu, İngiliz toplumunda yalnız ve İngiliz geleneklerinden ve yaşam tarzından uzak kalan kadın olarak tanımıştır.¹⁸⁶

Kingsley'in toplumdaki pozisyonu basit değildir. Kadın olduğu için otomatik olarak İngiltere'nin burjuva sömürgeci çevresinden dışlanmış, ama aynı zamanda sadece kadınlara ait yaşam ortamını ve bilgilerini de edinmiştir. Ama yabancı ülkelerde Kingsley'in sosyal pozisyonu biraz farklı olmuştur, İngiltere'de kadın olarak dezavantajlı sayılan durum değişik ortamda hiç de öyle değilmiş. Yabancı ülkelere gittiğinde hem İngiliz olduğu için, geç Viktoryan dönemindeki İngiliz emperyalistlerinin ve sömürgecilerinin pozisyonundan ve korumalarından yararlanabilmiş, hem erkek gezginlerin yapamadıklarını da yapabilmiş, yani kadınlara özgü bilgileri öğrenebilmiştir.¹⁸⁷ Garnett'in durumuna bakılırsa, aynı ikilemi görebilmek mümkündür, geç Viktoryan toplumunda dezavantajlı sayılan kadın pozisyonu belli bir ölçüde yabancı ülkede avantajlı duruma çevrilmiş, üstelik İngiliz olmanın avantajlarından da yararlanabilmiştir.

Kadın gezginlerin yabancı kültürlerle bakış açıları her ne kadar emperyalist düşüncelerden etkilenmişse de, başat kolonyal ve emperyalist söyleminden farklı olmaları belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kadın gezginler, Kingsley ve Garnett dahil, genellikle kolonyal ve emperyalist söylemi ciddi şekilde eleştirmişlerdir. Erkek emperyalistlerin hem yerli kültürleri hem kadınları küçümsediklerinin farkındaymışlar ve Kingsley bu gerçeği Afrikalıların kadınsı bir ırk olduğunu ve o yüzden başat kültür tarafından yanlış algılandığını söyleyerek ifade etmiştir.¹⁸⁸ Kadın gezginler genellikle, yabancı yerli nüfusu hakkında söylenen olumsuz klişe ve küçümseyici klişelere ve yanlış betimlemelere karşı çıkmıştır.¹⁸⁹ Yabancı toplum hakkında doğru ve gerçekçi bilgileri vermeye çalışmışlardır. Kingsley ünlü gezgin ve etnolog pozisyonundan fikirlerini daha serbestçe ifade edebildiği için İngiliz sömürgeci ve emperyalist politikasını eleştirmiştir. Ona göre sömürgeci ve onların arasında da Hıristiyan misyonerlerin en büyük yanlışları arasında yerli kültürlerin avrupalılaştırmaya çalışması yer almıştır. İngiliz koloni sitemini de, güç ve para israfı olduğundan ve Afrikalı kültürlerin dengesini bozduğundan suçlayarak eleştirmiştir. Kingsley yerli kültürleri için onlara özgü sosyal normları en uygun görmüş, örneğin misyonerlerin genel insanî değerlerini ve sosyal normlarını Afrika toplulukları için uygun görmemiştir, tam tersi onlara en uygun

---

¹⁸⁶ Bk.: a.g.e., s. 183.

¹⁸⁷ Bk.: a.g.e., s. 173.

¹⁸⁸ Bk.: a.g.e., s. 184. 'African is a feminine race..., misunderstood by a dominant culture.'

olarak kendilerine özgü, yani çokeşlilik, kölelik, yamyamlık gibi unsurlarını içeren sosyal düzenini savunmuş ve İngiliz tutucu toplumu dehşete düşürmüştür.¹⁹⁰ Garnett her ne kadar da emperyalist söylemi eleştirip yerel kültürün özelliklerini savunsa da, Kingsley kadar radikal, sıra dışı ve şok edici fikirlere sahip olmamıştır. Aynı zamanda kadın gezginler eleştirilerine rağmen, emperyalizmi ve koloni sistemini normal ve gereken bir şeymiş gibi gösteren ve algılayan ülkede büyüdükleri için emperyalizminden etkilenmiştir ve Kingsley kadar radikal biri bile İngiliz sömürgeciliğin bazı yönleri ve unsurlarını; örneğin, emperyalizmin yararlandığı ırkçı varsayımları, kabul edip benimsemiştir.¹⁹¹

Emperyalizm İngiliz toplumunda 19. yüzyılın 80'li yıllarında belirginleşmeye başlamış ve yüzyılın sonlarında oldukça etkin ve etkili hale gelmiştir. 19. yüzyılda İngilizler çoğunlukla koloni sistemini sadece geçici bir düzen olarak algılayıp kolonilerin er veya geç bağımsız kalacağına inanmışlardır, ama koloni sisteminin böyle bir anlayışı yüzyılın sonlarına doğru emperyalizmin etkisi altında değişmiştir. Emperyalizm yüzyılın sonlarında, tüm İngiliz Milletler Topluluğu'na ait olan toprakları birbirleriyle bağlarını güçlendirme, İngiltere'nin koruması, güçlenmesi ve yayılması için bilinçli çabalar olarak nitelendirebilmiştir.¹⁹²

İngiltere'nin ekonomisi 70'li yıllarda en gelişmiş ülkelerle zor rekabet edebilmiş durumuna geldiğinde, sanayi ve ticaretin zararlarını kolonilerden alarak tazmin etmeye çalışmışlar. İngiltere bu dönemlerde resmen 18. yüzyıldaki sömürgeci sistemine dönmüş ve kolonilerle yürütülen hammadde-ürün ticaretinden kocaman karlar İngiltere'nin ekonomik gerilemesini yavaşlatmıştır.¹⁹³ Ama kolonilerden alınmış kaynaklar bile İngiltere'nin iktisadî durumunu tamamen düzeltememiş ve siyasî muhalefet olan liberaller kolonilerden kazanılan karların abartıldığını söyleyerek İngiltere için hiçbir avantajı getirmediğini iddia etmişler.¹⁹⁴

İngiltere sanayileşmede öncü pozisyonunu yitirmeye başlarken başka bir alanda başarılı olma tutkusuyla güçlerini ve ilgilerini dış politikaya odaklamıştır.¹⁹⁵ 19. yüzyılın 70'li yıllarından 20. yüzyılın ilk birkaç yılına kadar hükümette muhafazakar parti kaldığı için, hem sömürgeci sistemi, kolonilere dayanan ekonomi ve genel olarak da emperyalizm onlarla

---

¹⁸⁹ Ayrıntı için bk.: a.g.e., s. 174-175, 184. Afrikalılar genellikle zeka açısından çocuklara ve toplumsal gelişme açısından Avrupalıların az gelişmiş haline veya maymunlara benzetilmiş. Bu tür genelleme ve küçümsemeleri Kingsley açıkça eleştirmiştir.

¹⁹⁰ Bk.: a.g.e., s. 175, 181.

¹⁹¹ Bk.: a.g.e., s. 174.

¹⁹² Emperyalizmin genel anlayışı hakkında bk.: Tingsten, H.: Victoria..., s. 246, 249.; Johnson, P.: Dējiny..., s. 247.

¹⁹³ Bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 263, 267.

¹⁹⁴ Bk.: Tingsten, H.: Victoria...,s. 241-242.

¹⁹⁵ Bk.: Johnson, P.: Dējiny..., s. 263.

bağlanabilir, Yakın Doğu ile ilgilenen ve yukarıda belirtilmiş olan sistemlere göre onu düzeltmek ve İngiltere'ye bağlamak isteyen muhafazakar siyasetçi olarak Benjamin Disraeli (1804-1881) bilinmektedir. Disraeli Yakın Doğu konusunda İngiliz toplumuna büyük etki sahibi olmuş ve İngiltere'nin Süveyş olayına ve Mısır'ın işgal etmesine ilgilenmesini başlatmış olan sorumlu kişi olarak gösterilmektedir.¹⁹⁶

Geç Viktorya döneminin emperyalizmin çarpıcı özelliklerinden biri ırkçılık olmuştur. İngilizler kendi kendilerini dünyanın en iyi ırk ve milleti olarak görmüşler, onlara göre Tanrı onları özel olarak seçip onlara en iyi özellikleri, yetenekleri ve güçlü liderlik vasıflarını vermiş ve bu şekilde her zaman başarılı olmalarını öngörmüş. Bazen de sadece Tanrı tarafından seçilmiş bir ırk olarak değil, doğal ayıklama yoluyla da mükemmelleştiren bir ırk olduklarına inandıkları için dünyadaki kendi yerlerinin çok özel olduğuna inanmışlardır. 19. yüzyılın son çeyreğinde emperyalizm, İngiliz milletinin vazifesi olarak algılanmıştır. Geç Viktorya döneminde İngilizler kendi memleketini tüm dünyayı kurtaran, dünyaya barış, sanat ve bilim zenginliğini getiren bir ülke olarak görmüşlerdir. Onlara göre İngiltere'nin hedefleri arasında, tüm dünyaya kolonileri yayması¹⁹⁷ ve mümkünse en geniş topraklarını mükemmel sanılan İngiliz ırkının yönetimi altında toplaması yer almıştır.¹⁹⁸

İngiliz kadın gezginler koloni sistemini ve emperyalizmi eleştirmelerine rağmen, tüm toplumun benimsediği ve desteklediği ideolojiden tamamen ayrı kalamamışlar ve fikirlerini veya yorumlarını ancak emperyalist söylemin çerçevesinde yürütebilmişler. Belki de yabancı ülkelere gitmek ve onları tanıma isteklerinin altında, bilinçli veya bilinçsiz, İngiliz bilimlerini, eğitim sistemini, dinini yaymak amacı yatmıştır. İngiliz millete ait olduklarının farkındaymışlar ve bu gerçek onlar için, eserlerinin adlarına tabi oldukları milletin adını koyacak kadar belirleyici olmuştur.¹⁹⁹ Yakın Doğu için önemli olan, emperyalizm ideolojisine uygun özel bir söylem, yani oryantizm, bu dönemde oldukça popüler olmuş ve geniş kitleler arasında kullanılmıştır. Kadın gezginler, başat oryantist ideolojinin nispeten dışında kalmalarına rağmen, oryantizm onların eserlerinde de derin izler bırakmıştır. O yüzden

---

¹⁹⁶ Bk.: Gombár, E.: *Moderní...*, s. 233, 259-260.; Johnson, P.: *Dějiny...*, s. 252, 264, 328, 342.; Tingsten, H.: *Victoria...*, s. 250. Tam olarak söylemesi gerekirse, 1874-1905 yılları arasında muhafazakarlar dönemi olarak nitelendirilebilir. Benjamin Disraeli'nin 1881 yılındaki ölümünden sonra en güçlü muhafazakar siyasetçi lord Salisbury (1830-1903) olmuştur.

¹⁹⁷ Bk.: Johnson, P.: *Dějiny...*, s. 266. İngiltere bu dönemde, güney doğu Asya'da, Büyük Okyanus adalarında ve batı, doğu ve kuzey Afrika'da kendi topraklarına 9 milyon km² ekleyerek dünyanın dörtte birini yönetiminin altına almıştır.

¹⁹⁸ Bk.: Tingsten, H.: *Victoria...*, s. 26, 255.; Johnson, P.: *Dějiny...*, s. 246-247, 267-268.

¹⁹⁹ Bk.: Melman, Billie: *Desexualizing the Orient. Mediterranean Historical Review*, Tel Aviv, 1989, s. 327. Grace Ellison'un 'An Englishwoman in Turkish Harem' adlı eserini örnek olarak verebiliriz.

oryantalizmi daha ayrıntılı ve açıklayıcı şekilde ele alacağımızın faydalı olduğunu düşünerek, ona sonraki bölümde daha geniş yer verilecektir.

I. 4.Oryantalizm

I. 4.1.Oryantalizmin Tanımı ve Edward Said

Oryantalizmin ne olduğunu tam olarak söylemek görüldüğü kadar kolay değildir. Oryantalizm adı altında bir çok tanım ve anlam bulmak mümkündür. ‘Orientalism’ adlı eserinde, onu bilimsel olarak ilk ortaya atan ve tarif etmeye çalışan Edward Said olmuştur.²⁰⁰ Said, o zaman yeni sayılan Foucault’nun terim ve kavramlarını çok sık olarak kullanmıştır. İncelemesinde Foucault’nun getirdiği yeni yaklaşımlardan yararlanarak, özellikle ‘güç’, ‘gücün etkili kullanımı’ ve ‘söylem’ kavramları üzerinde yoğunlaşmıştır. Foucault’nun güç kavramı her ne kadar Avrupalı olmayan milletler için geçerli değilse de²⁰¹, oryantalizm ve sömürgeciliğin ilişkilerini açıklaması Said için yararlı bir altyapı oluşturmuştur. Söylem (discourse) kavramına Foucault’nun getirdiği yeni anlam, yani ‘bir konunun uzunca ele alındığı ya da işlediği sözlü ya da yazılı analiz’²⁰²dir. Bu anlam Said için anahtar rolü oynamaktadır. Foucault’nun ‘belli bir bilgi kodunun yasaları’nın bilimleri ve toplumun tüm kesimlerini nasıl etkilediğini incelemesi ve hiçbir metnin ve bilimin bağımsız olmadığı iddiası²⁰³, Said’in benimsediği fikirlerindedir. Said’i etkileyen diğer yazarlarından biri Derrida’dır.²⁰⁴ Derrida’nın dilbilimi alanında ‘gösteren’ ve ‘gösterilen’ arasındaki bağlar, sözcüklere yüklenen anlam, metnin anlamı ve metnin her okuyuşta yeniden üretilmesi hakkındaki fikirleri²⁰⁵, Said tarafından oryantalizm incelemesinde de kullanılmıştır.

Said’e göre oryantalizm birkaç anlam taşımaktadır. Yazar eserinin başlangıcında oryantalizmi akademik sistem, düşünme tarzı, örgütlemelerin tümü, yönetme şekli, değişik bilimsel görüşlerin ağı olarak kısa belirttikten sonra oryantalizmin bu anlamlarını tek tek ele almaktadır.²⁰⁶ Said, edebiyat eleştirilerinden yola çıkarak ‘Oryant’ hakkında yazılmış edebî ve bilimsel metinlerin incelenmesine odaklanmıştır. Ancak incelediği metinlerin çoğu, Fransız ve

---

²⁰⁰ Said, Edward: Orientalism. New York, Penguin Books, 1995. (1.baskı 1978)

²⁰¹ Bk.: Loomba, Ania: Kolonyalizm, Postkolonyalizm. İstanbul, Ayrıntı Yay., 2000, s. 73.

²⁰² Bk.: a.g.e., s. 58.

²⁰³ Bk.: a.g.e., s. 54.

²⁰⁴ Derrida, Jacques (1930-), Fransız filozof. Eserleri, edebiyat eleştiri, dilbilgisi, felsefe ve hukuk alanlarında neostrukturalizm içinde ‘deconstruction’ yöntemi ve yeni analiz şekillerini başlatmıştır. Derrida’nın eserleri dil incelemesine odaklanmıştır. Batı Avrupa kültürü, dilin açık ve net iletişim şekli olduğunu varsaymıştır. Derrida, yazarın metnin gerçek yaratıcı olduğu, dilin fikirleri değiştirmeden açıkça ifade edebildiği ve yaratma hiyerarşisinde yazmanın konuşmasından ikincil olduğu iddialarını yıkmaya çalışmıştır. Derrida’ya göre herhangi metnin yazarının amaçları şartsız kabul edilemez ve bu da metnin birkaç meşru anlamı var olduğunu fikri ortaya atmaktadır. En önemli eserleri: Konuşma ve Görüngü (Speech and Phenomena, 1967), Gramer Bilgisi Hakkında (Of Grammatology, 1967), Yazı Yazma ve Farklar (Writing and Difference, 1967). (Ansiklopedik bilgi ‘connect.net/ron/derrida.html’ internet sitesinden alınıp kısaltılmıştır.)

²⁰⁵ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 55-56.

²⁰⁶ Bk.: Said, E.: Orientalism..., s. 2-4.

İngiliz, yani sömürgecilik sisteminin belli başlı temsilcilerinin, temel ve herkesçe tanınmış eserleridir. Said, genel olarak Yakın Doğu'dan bahsetmekle beraber, kastettiği Oryant daha çok Arap ülkeleriyle örtüşmektedir. Türkiye'yi sanki ikinci planda bırakıp hakkında sadece birkaç notla yetinmiştir. Buna rağmen oryantalizmde bahsettiği konuların çoğu Türkiye veya Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları olduğu için, sonuçta söylemek istenen ve söylenen birleşmekte ve ortaya çıkan teoriler Osmanlı için de uygun görünmektedir.

Oryantalizmin tanımına dönelim. Oryantalizm bu metotlu çerçevede, akademik söylem içinde bilim dalı olarak gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmış olan Avrupa'nın doğu üzerindeki siyasî ve ekonomik egemenliği olarak tanımlanabilir. Oryantalizmin içinde akademik sistem, yazım stili ve estetik anlayışı, ötekinin tanınması, doğu hakkındaki bilgilerin ele alınışı ve çıkarıcı amaca uygun kullanışı, bilgilerin tasnifi ve yeniden üretilmesi ve tüm bunların sömürgecilik sistemiyle bağlantılı ağı saklanmaktadır.²⁰⁷

Avrupa Oryant'ı, eski zamanlardan beri kendini tanıyabilmek, kendi imajını oluşturmak ve diğer toplumların üstüne hakimiyet kurmak için kullanmıştır. Avrupa'nın bu çabaları 18.yüzyılın sonundan ve özellikle 19.yüzyıldan beri Avrupa'nın siyasî ve ekonomik güçleri arttıkça daha da belirgin olmuştur. Aynı dönemde Said'in çok fazla dikkat etmediği başka etkenler de ortaya çıkmıştır. Avrupa'da yeni ortaya çıkmış burjuva sınıfı yaşamlarına heyecan katmak amacıyla egzotik, romantik duygulara kapılmıştır. Bu duygular, Avrupalı bir çok gezgini yabancı ülkeleri ve onların arasında da gizemlerle dolu doğuyu keşfetmeye yöneltmiştir. Oryant bir çok resimlerin²⁰⁸, şiirlerin, seyahatnamenin, romanın, hikâyelerin ve bilimsel eserlerin konusu olmuştur.²⁰⁹

Avrupa, 19. yüzyılda doğu hakkında bilgi toplamaya, onları yorumlamaya, uygun imge oluşturmaya başlamış ve sonunda doğuyu tamamen yeniden yaratmış ve Avrupa bunun sonucunda 'Hayali Doğu' ve 'Hayali İslam'ı yaratmayı başarmıştır.²¹⁰ Oryant veya doğudan bahsederken hep aklımızda tutmalıyız ki, doğu sadece coğrafi bir terim olarak algılanmamalı.

---

²⁰⁷ Ayrıntı için bk.: Melman, B.: *Desexualizing...*, s. 301.; Melman, B.: *Women's...*, s. 4, vb.

²⁰⁸ Avrupa'da yeni burjuva sınıfın ortaya çıkışıyla beraber yeni hayat biçimi de oluşturulmuştur. Tekdüzene yerleştirilmiş hayat içinde egzotik yerlerin tasvirin getirdiği heyecana ihtiyaç duyulmuştur. İnsanlara gündelik hayatı ve dertlerini unutturun sürükleyici edebî eserler ve resimler bu ihtiyacı gidermiştir. Egzotiğe ihtiyaç, 19. yüzyılın başlarında İslam ülkeleri ve Yakın Doğuyu yeniden keşfetmiştir. En istenilen konular ve sahneler arasında harem, hamam, köle pazarı, esir alınmış kadınlar, şehir sokakları, çöl sahneleri vb. yer almıştır. Oryant'ı konu olarak ele alan resimler o kadar yaygınlaşmış ki, 1892 yılında 'Oryantalist Ressamlar Cemiyeti' bile kurulmuştur. Türkiye'yi tasvir etmiş olanlar arasında Ferdinand Victor Eugene Delacroix, Alexandre Decamps ve Alberto Pasini'yi örnek olarak verebiliriz. Ayrıntılı bilgi bk.: Cruysmans, Philippe: *Peinture Orientaliste*. Brusel, Laconti Yay., 1982, s. 15-19.

²⁰⁹ Türkiye hakkında romantik ve egzotik metinleri yazmış olan tipik yazar Pierre Loti'yi örnek olarak verebiliriz. Örn.: Loti, Pierre: *Aziyade*. İstanbul, Pera Yay., 1999.

Doğu, incelememizde siyasî ve kültürel anlam ve önyargıları taşıyan sahnelerin (topos) ağı olarak geçmektedir.²¹¹ Avrupa, bu dönemde kendisini başka ülkelerle, dinlerle veya milletlerle karşılaştırdığı zaman kendini hep üstün görmüş ve bu üstünlüğü kurmaya ve korumaya çalışmıştır. Doğu, kültürel açıdan farklı olan, ama farklı olanlardan en yakın komşusu olarak Avrupa için anahtar rolü oynamıştır. Doğu hem başka simgeler üretmekte, ilham, hem de zengin sömürgesi için tükenmez kaynak olmuştur. Avrupa öteki ülkeler hakkında, baştan doğu olmak üzere, bilgi edinmeye ve onları kendi lehine yorumlamaya çalışmış. Said, bu bilgi edinmenin batılılara göre amaçlarını, kendi kültürünün kurması ve ötekiler üzerinde üstünlüğü sağlaması olarak algılamaktadır. Avrupa, özellikle İngiltere ve Fransa, bu bilgi ve yeniden üretilmiş imge ve tavırların sayesinde doğu üzerinde hakimiyet (otorite) kurmuştur. Sonuç olarak sömürgecilik sistemi meşrulaştırabilen bilgi, imge ve tavır sistemi üretmiştir.

Said'e göre, hiçbir Oryantalist, ya da şarkiyatçı (doğu hakkında yazan tarihçi, antropolog, edebiyatçı, jeolog vb.) nesnel bir metin yazamamıştır. Metinlerdeki bilgiler her zaman yazarları tarafından kültürel ve ideolojik açılarından önyargı süzgecinden geçirilerek verilmiştir. Temel ve herkesçe tanınmış sayılan eserler bile, ne kadar nesnel gözükmeye çalışsa da, yukarıda bahsettiğimiz önyargılardan arındırılmamışlar. Tam tersi, o zamanlarda bu tür oryantalist eserlerin en büyük özelliği, okuyucular tarafından bu kitaplarda verilen bilgiler sanki bilimsel, bağımsız, duygulardan arındırılmış dilde sunulan tarafsız ve nesnel betimlemeler olarak algılanmasıdır. Oryantalistlerin kurduğu bu nesnellik ve bilimsel dil ne kadar sahte ve yüzeysel olsa da, o kadar da etkileyici ve meşrulaştırıcı olmuştur. Said, eserinde oryantalist metinlerin bu nesnellik ve masumiyet iddialarını yadsımakta ve onların sahteliği, ideolojik, kolonyal ve oryantal söylemden etkilenmiş unsurlarını ustaca göstermektedir.²¹² Said'in teorilerini ve iddialarını, eleştiricilerin daha sonra eklediği notlar ile beraber ele alacağız.

I. 4.2. Edward Said'e Yönelik Eleştiriler

Unutulmamalı ki, Said'in Oryantalizm'i otuz sene önce yazıldığı zaman, sadece kullandığı metot açısından değil, içeriği açısından da yenilikçi sayılmıştır.²¹³ O zamana kadar

---

²¹⁰ Bk.: Yavuz, Hilmi: Modernleşme, Oryantalizm ve İslam. İstanbul, Boyut Yay., 1998, s. 124.

²¹¹ Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 3.

²¹² Ayrıntı için bk.: Said, E.: Orientalism..., s. 195-6, vb.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 66, 83-6.

²¹³ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 67: 'Said... tarihsel ve epistemolojik süreçleri tartışırken edebî malzemeleri kullanması bakımından da yenilikçiydi.'

kimsenin açıkça söylemediği şeyleri dile getirmiş²¹⁴, sömürgecilik sisteminin söylemi ve Avrupa'nın diğer ülkeler üzerinde kurduğu egemenliğin bazı olumsuz etkilerinin incelemesinde öncülük etmiştir. Said'in yenilikçi yaklaşımı ve getirdiği iddialar kuşkusuz çok düşündürücü ve yapıcı olmuştur. Bu eserin kusursuz olduğu anlamına gelmez. Oryantalizm kitabı yayımlandıktan sonra büyük tepki yaratmıştır. Said, başlangıçta bir çok düşmanca tavır ve saldırılarla karşılaşmıştır. Şarkiyatçılar önce, kendi ürettiği metin ve bilimsel iddialarını savunmaya kalkmışlar, ancak zaman içerisinde eleştiriler daha mantıklı ve yapıcı olmaya başlamıştır.

Said'in eleştirildiği ve haklı olarak gördüğüm noktalara değinmek istiyorum. Said'in odaklandığı eserler, o zamanki toplumu ne kadar etkilemişlerse de, Oryant hakkında yazılmış metinlerin sadece ufak bir kısmını oluşturmaktadır. Said teorilerine uygun olmayan metinleri eserine katmamıştır. Avrupalı marjinalleşmiş grupların mensupları tarafından yazılmış eserleri, örnek olarak kadın gezginlerin yazdığı seyahatnameleri, göz ardı etmektedir.²¹⁵ Said kanonik eserlerin yazarlarını sabit olarak ele almakta, bu yazarların Oryant'tan da etkilenebileceğini göz önüne almamaktadır. Bir yandan Avrupalıların doğuyu nasıl kurguladığını ustaca açıklarken, öbür yandan da iktidarı fazla düz ele almakta ve yerlilerin yazdığı metinleri, direniş şekilleri ve etkileşim noktalarına dikkat etmemektedir.²¹⁶ Oryantalist ve kolonyal söylemi ve tecrübeleri, sadece Avrupalı erkeklerle ilgiliymiş (androcentric) gibi göstermiştir. Oryantalizmde kadınların oynadığı rol, mutlaka farklı olmuştur, ama tamamen göz ardı edilemez önem taşımaktadır. Said, Oryant hakkında yazılmış eserlere farklı cinsiyet ve farklı sosyal sınıfların etkisine yeterince dikkat etmemiştir.²¹⁷

Oryantalizm'e yapılan en büyük eleştirilerden başkasını verecek olursak; Said, batıyı homojen bir unsur olarak algılamakta, batı ve doğu, kolonyal ve oryantalist söylem hakkında çok fazla genellemeler kullanmaktadır. Batı-Doğu dikotomi Homer zamanından 19.yüzyıla, sanki önemli değişimi geçirmemiş gibi sunulmaktadır, tarihsel gelişimin ayrıntılarını önemli bir ölçüde düzleştirmektedir.²¹⁸ Said bu şekilde oryantalizmin sabit bir yüzünü ortaya koymaktadır. Halbuki oryantalizm, diğer düşünce tarzları gibi, tarihî şartların değişimiyle

---

²¹⁴ Yetmişli yılların sonunda oryantalizmi inceleyen tek Said değilmiştir. A. Grosrichard, 'Structure du serail: La fiction du despotisme Asiatique dans'l Occident classique. (Paris, 1979.)' adlı eserinde oryantalizmi incelemiş ve açıklamaya çalışmış. Said ile aynı konuda yazmasına rağmen Grosrichard'ın eseri büyük tepki görmemiştir. Eserini Fransızca'da yazıldığı için geniş okuyucu kitlesine ulaşamamış ve o yüzden Said'in İngilizce'de yazılmış Oryantalizm'i daha etkili olmuştur. Ayrıntı için bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 26.

²¹⁵ Bk.: Melman, B.: Desexualizing..., s. 308.

²¹⁶ Ayrıntı için bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 69-71.

²¹⁷ Bk.: Melman, B.: Women's..., s. 5.

²¹⁸ Bk.: a.g.e., s. 3.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 69.

birlikte değişmiş ve Avrupa'nın doğuya bakış açısı ve doğunun temsili kesinlikle tekdüze olmamıştır.

Said'ten sonra bir çok bilim adamı böyle homojen bir bakış açısını savunmaktadır.²¹⁹ Zaman içerisinde Said grubunu eleştiren başka bir grup oluşmuştur. Bu grup, Said'in ve grubunun ortaya attığı iddiaları tamamen reddetmezler, onları genelleme yapmakla suçlamaktadırlar.²²⁰ Said'i destekleyen ve Said'e karşı olanlar arasında keskin bir çizgi çizmek zordur. Aslında bunlar arasında ileri sürülen fikirlere katı bir şekilde yaklaşım bize göre de yanlış, çünkü her bir grup Said'in bazı yeni fikirlerini ve iddialarını benimseyerek kullanmakta ve sadece Said'in teorilerinin ne kadar, örneğin sadece Arap ülkeleri için yoksa tüm Müslüman toplumları için, geçerli olup olmadığı üzerinde fikir ayrılığına düşmektedir. Bu iki görüşün sınırlarını basit bir şekilde çizerek, her bilim adamının daha karışık ve belirtilen sınırları aşan kendine özgü görüşlerinin sahibi olduğunun altını çizerek belirtmekte fayda var. Bir çok kişi için Said'in eseri, ancak fikir üretici ve yeni yaklaşım olasılıkları gösterebilen bir eser olarak algılanmaktadır. Kolay anlaşılması için kısaca özetleyelim. Said grubuna göre, 19.yüzyılda Oryant konusunu ele alan Avrupalı bilim adamları, gezginler ve sanatçıların neredeyse tümü, benmerkezli, yani etnosantrik (ethnocentric)²²¹, emperyalist²²², ırkçı, şoven²²³ söylemin içinde yazmıştır ve bu noktada böyle bir genelleme kabul edilemez hale gelmektedir. Bu arada tekrar vurgulanmalı ki genellemenin yadsınması, doğu hakkında emperyalist, oryantalist, ırkçı vb. eserlerin hiç ortaya çıkmadığını anlamına gelmez. Said'in Doğu hakkında bilgi edinme amaçları, sömürgecilik sisteminin kurulması ve bilimin kötüye kullanılması iddiaları doğru olarak kabul edilmeli, onları tamamen reddetmek ve oryantalist söylemin dışında kalan yazar ve eserleri göz ardı etmek aynı şekilde yanlış sayılmaktadır.²²⁴

I. 4.3.Oryantalizm ve Gezinler

Bizim konumuz, oryantalist söylem açısından karışık gibi gözükmektedir. Çünkü kadın gezginler kendi toplumunda güç sahibi olarak algılanamamış, ama toplumun çoğunluğu

---

²¹⁹ Bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s. 1. Schiffer, Said'i tamamen destekleyen grubuna Rana Kabbani, Billie Melman, Mary Louise Pratt vb. saymaktadır.

²²⁰ Örneğin Reinhold Schiffer, John MacKenzie vb. Said'in grubunu eleştirenlerin bazılarıdır.

²²¹ Bu sözcük Türkçe'de çok yaygın değildir. Bu nedenle sözcüğün İngilizce'sini vermeyi de uygun bulduk. Bu sözcük 'kendi toplumunu daha üstün gören' anlamına gelmektedir.

²²² Bu sözcük Türkçe'de çok yaygın değildir. Bu sözcük 'sömürü temeline dayanarak bir milletin başka bir milleti siyasî ve ekonomik egemenliği altına alıp yayılması veya yayılma istemesi yanlısı olan' anlamına gelmektedir.

²²³ Bu sözcük Türkçe'de çok yaygın değildir. Bu sözcük 'değişik ırk ve uluslar arasında düşmanlık yaratmayı amaçlayan ve bu yolda kışkırtmada bulunan aşırı ulusçuluk akımından yana olan' anlamına gelmektedir.

²²⁴ Bk.: Schiffer, R.: Oriental..., s.1-2.

tarafından benimsediği davranış tarzları, tavırları ve ideolojik bakış açıları dışında da kalamamışlardır. Her ne kadar İngiliz gezginler ortak değer sistemini, dinsel ve kültürel köklerini veya ahlak anlayışını paylaşmışlarsa da, hepsini ırkçı, bilinçli sömürgeci, şoven kişileri olarak yargılamak anlamsız ve yanıltıcı olur. Aynı milletin gezginleri arasında büyük ölçüde kişiliğin özellikleri, eğitim, cinsiyet, yaş, sosyal sınıfı, aile durumu, gezinin uzunluğu ve amacından kaynaklanan farklılıkları gözetmek mümkündür.²²⁵

Eski zamanlardan beri Avrupa, kendini tanımak için kendinden farklı ülkelere ihtiyaç duymuştur.²²⁶ Öncelikle Yakın Doğu; hem coğrafi açıdan yakın, hem kültür, din, dil açısından farklı özelliklere sahip olan mekan olarak bu ihtiyacı karşılamıştır. Uzak Doğu ülkeleri ve daha sonra keşfedilen Amerika, Avrupa kültürüyle tamamen farklı olduğundan karşılaştırma için o kadar uygun görünmemiştir. Yakın Doğu, Avrupa'yla aynı dinî, tarihî ve kültürel kökleri paylaşmıştır. Bu yüzden aynı kökten çıkıp yozlaşmış, geri kalmış gibi gösterilip Avrupa için uygun zıt kutbu oluşturmuştur. Gezginler ve yazdıkları seyahatnameler, öteden beri kendi kültürleri için önemli başka kültürlerle karşılaştırma araçları olup 'biz ve onlar', 'burası ve öteki' arasında sınır çizmekte tek benzersiz rol oynamıştır. Seyahatnameler, batı ve doğu, biz ve öteki gibi ikili anlayışının kategorilerini üretmiş, dinî, kültürel, siyasî ve toplumsal olayları tek tek tasnif etmiştir.²²⁷ Seyahatnameler doğuya ait bilgiler getirmiştir. Bilinçli ya da bilinçsiz, simge ve imgelerin üretiminin, kullanımının ve yayılmasının sebebi olmuştur. Seyahatnameler ve diğer oryantalist metinler öteki kültürün bir takım boyutlarını kabul etmiş, benimsemiş ve Avrupalıların kendi üstünlüğü doğrulamayı çalışmıştır. Seyahatnameler bu şekilde sömürgecilik için bilgi tabanı, yorumları, argümanları hazırlayarak yeni ideolojiyi ve sömürgeciliği meşrulaştıran yaklaşımı oluşturmakta yardımcı olmuşlardır.²²⁸

Oryantalist söylemin içinde ortaya çıkmış olan somut düşüncelerine göz atacak olursak, incelememizde özellikle yabancı topluma, İslam'a, yabancı ve Müslüman kadına ve cinsiyete yaklaşımı ve bu konularda üretilmiş klişe ve simgelerine bakmalıyız.

Gezginler ve diğer oryantalistler Doğu'da yaşayanlardan bahsederken, nadiren bireysel bir tarzda betimlemeye çalışmışlardır.²²⁹ Sömürülen halk anonim bir çoğulluk olarak tasvir

---

²²⁵ Bk.: a.g.e., s. 2.; Melman, B.: Desexualizing..., s.326.; Melman, B.: Women's..., s. 3.

²²⁶ Bk.: Yavuz, H.: Modernleşme..., s. 56.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 78, vb.

²²⁷ Bk.: Strauss, Claude-Levi: Smutné tropy. Prag, Odeon Yay., s.10, 24, vb.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 78, 93.

²²⁸ Ayrıntı için bk.: Parla, Jale: Efendilik, Şarkıyatçılık, Kölelik. İstanbul, İletişim Yay., 1985, s. 12.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 93-94.

²²⁹ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 162.

edilmiştir, çünkü o zamanlarda bireysellik, hürriyet ve benzeyen özellikler ancak gelişmiş Avrupalılara layık görülmüştür. Bu düşünce şekli, oryantalist, ırkçı ve kolonyal söylemde etkili olan dikotomiye tam uymakta ve Avrupa'nın kendi kendini tanımakta hayati önemi taşımaktadır. Bu dikotomiye göre bazı genelleştirilmiş özellikleri doğal olarak Avrupalılara ve bazıları ötekilere, yani Avrupa dışında yaşayanlara atfedilmiştir. Biraz basitleştirilmiş, somut bir şekilde ifade edilirse, Avrupalılar rasyonel, mantıklı, çalışkan, gelişir ve ileri yürür, aktif, yetişkin, medeniyet sahibi, erkeksi ve cinsel istekleri denetim altında almış olarak, buna karşı Avrupalı olmayanlar irrasyonel, tembel, durağan, kaba, ilkel, masum, gelişmemiş, çocuksu, düşünsel gücünden yoksun, duygusal, öngörülemeyen, şehvet düşkün, cinsel açıdan sapık, kadınsı, obur, barbar, tehlikeli, saldırgan, vahşi, muhtaç ve pasif tasvir edilmiştir.²³⁰ Doğu hep aynı imgelerle betimlenmiştir.²³¹ Hem de gezginler uzun zamanlardan beri kullanılan klişe ve simgeleri aynı şekilde tekrarlarlarken sanki orijinal, yeni ve şaşırtıcı bir şey keşfetmiş gibi okuyucularını hayrete düşürmeye çalışmışlardır.²³²

Bu dikotomi ve onun kullanışı daha ayrıntılı şekilde incelediğinde, bir çok çelişki ve tutarsızlıklar görülmektedir. Avrupalı olmayanlar, ayrı kategorilerde değerlendirilmiş. Din, etnik yapı gibi unsurluk tasnif ve yaklaşımlarda önemli rol oynamıştır. 'Eski Dünya'ya ait olan, Orta Asya, Rusya, Türkiye ve Yakın Doğu'da yaşayan bir grup halk, Avrupalılarla ortaçağdan, yani 12., 13. yüzyıldan, beri ticarî, siyasî, askerî ve kültürel ilişkiler kurmuştur. Avrupalılar için o zamanlarda din, diğer değerlerden daha büyük önem taşıdığı için, onlar bu halkları öncelikle Müslüman olarak görmüşlerdir. İslam, o zamanki Avrupa'nın toplumsal düzenini ve kültürünü tehdit eden önemli unsurlarından birini ve dinsel açıdan da bir rakibi temsil etmekte idi. Bu tehlikeye karşı doğal ve belki de başlangıçta bilinçsiz savunmalarından biri, İslam'a karşı propagandasını yapmak, onu kötülemek, aşağılamak ve yanlış yorumlamak olmuştur. İslam'a korkulu ve önyargılı baktıkları için, İslam'ı Hıristiyanlığın bozulmuş, yozlaşmış bir dalalet dalıymış gibi gördüklerinden, Müslüman halklara yaklaşımları da bu bakış açısıyla olmuştur. Bu milletler, onların arasında da Türkler, ancak barbar, zorba ve kafirler olarak tanımlanmış ve gelişmemiş olarak takdim edilmiş, hatta ilkel ve masum Amerika yerlilerinden ayrı tutulmuşlardır.²³³

---

²³⁰ Bk.: Schick, İrvin Cemil: Batının Cinsel Kıyısı. Başkalkıç Söylemde Cinsellik ve Mekansallık. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001, s. 111.; Said, E.: Orientalism..., s. 68-72, 83-87 vb.; Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 68, 79, 130, 162, 185.; Melman, B.: Desexualizing..., s. 301.

²³¹ Bk.: Parla, J.: Efendilik..., s. 12.

²³² Bk.: Strauss, C. L.: Smutné..., s. 10.

I. 4.4. Oryantalist Söylemde Cinsiyet ile İlgili Bazı İmgeler – Şehvetli Doğu ve Peçe

Aşağıda incelediğimiz dikotomide, olumlu özellikler ancak yüksek veya orta tabakaya mensup olan Avrupalı bir erkek için geçerli sayılmıştır. Diğer özellikler ise, hem Avrupalı olmayanlara, hem bütün kadınlara ve bazen de fakirlere atfedilmiştir; o dönemdeki, yani Viktorya dönemindeki edebî ve bilimsel metinlerde, hem kadınlar hem Avrupalı olmayanlar irrasyonel, duygusal, ne yapacağını tahmin edilemez, şehvet düşkünü, muhtaç ve pasif olarak tasvir edilmiştir.²³⁴

Bu bağlantıda, sömürgeci güçleri beyaz bir erkek olarak ve yabancı ülke yerli bir kadın-bakire olarak tasvir edilmesi hiç şaşırtıcı sayılmaz. Kıta tasvirlerinde Avrupa erkek olarak, Amerika ve Afrika ise hep yabancı bir kadın olarak resmedilmiştir, Asya bazen despot bir hükümdar, bazen yerli bir kadın olarak yer almıştır.²³⁵ Bu tasvirler Avrupa'nın ataerkil toplumsal düzeninden kaynaklanmaktadır. Kadın ve erkeklerin geleneksel rolleriyle ilişkilendirerek yabancı ülkeleri keşfetmeyi, fethetmeyi, kontrol altında almayı haklılaştırılmıştır. Bu eserler, resim ya da şiir olsun, hem Avrupalıların topluma ve cinsel ilişkilere bakış açılarına yansımakta, hem cinsellikle ilgili klişe ve simgeleri göstermektedir. Sömürgeciler beyaz eril olunca fethedilecek olan dışı, pasif, keşfetmeyi bekleyen bir ülke olmalıydı. Keşfetme, fethetme ve hükmetme eğilimleri erkeğin doğasında varsa, Avrupalı ülkelerde de olması doğaldı. Bu şekilde Avrupalılar, Doğu'yu keşfederken, fethederken ve hükmetmeye çalışırken, sadece doğal kanunlara göre davranarak, yaptıklarını haklı göstermişlerdir. Viktorya döneminde bu simgeler emperyalizmin yayılmasıyla beraber klişeleştirilmiştir. Hükümdarın kadın da olsa, kolonyal, yani aktif güçleri erkek tarafından ve yabancı ülkeler dışı tarafından temsil edilmekteydi.²³⁶

Ortaçağdan 20. yüzyıla kadar Müslüman kadınların imgesi, çoğu zaman haremde sanki hapisanede tutulan, aşağılanan, sadece cinsel açıdan çekici bir nesne olarak algılanan zavallı, çaresiz, sadık kadınlar olarak düşünülmüştür. Müslüman kadınlara, Müslüman erkeklerden mutlaka daha olumlu özellikleri atfetmişlerdir, her ne kadar pasif, bilinçsiz, tembel, duygusal ve şehvetli olsalar da, Müslüman kadınlar Avrupalıların gözüyle Avrupalı bir erkek tarafından kurtarılmayı beklemektedir ve bu da onları daha kabul edilebilir hale getirmiştir.²³⁷ Müslüman

²³³ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 79, 132.; Melman, B.: Desexualizing..., s. 301.

²³⁴ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 130, 185.; Melman, B.: Women's..., s. 4.

²³⁵ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 178.

²³⁶ Bk.: a.g.e., s. 95-96, 101.

²³⁷ Avrupalı erkeğinden 'kurtarmaya' çalışılan bir kadın olarak Pierre Loti'nin Aziyade'yi veya Gustav Flaubert'in Küçük Hanım'ı örnek olarak verebiliriz. Ayrıntı için bk. Said, E.: Orientalism..., s. 186-188, 207.

erkekler kadınların negatif özelliklerinin üstüne şiddet ve (hem kadınlara hem erkeklere yönelik) şehvet düşkünü, zalim ve barbar sayılmıştır. Avrupalı basında, edebî eserlerde ve resimlerde Müslüman erkeklerin kadınlarla ne kadar sert muamele ettikleri vurgulanırken Müslüman barbarlığını gösterilmeye ve Avrupalıların bu duruma müdahale etmesini haklı kılınmıştır.²³⁸ ‘Yerli erkeklerin barbarlığı emperyal egemenliğin belli başlı haklılaştırıcı haline gelir, kolonyal politikayı destekler, kolonyal temasları biçimlendirir ve yönlendirir.’²³⁹ Avrupalı erkek kendisi Müslüman erkeğin elinden Müslüman kadınları kurtarmakla görevlendirilmiş gibi hissetmekteydi.²⁴⁰ O yüzden Avrupalılar peçeye, Avrupalıların gözüyle Müslüman kadınların Müslüman erkeğin gözetim ve baskı altında olduğunu kanıt ve simgesine olarak odaklanmıştır. Müslüman kadını peçeden kurtarmak, onu medenî ve çağdaş dünyaya kavuşturmak Avrupalı erkeklerin ‘masum’ görevlerinden biri olarak sunulmuştur, ama bunun altında, açıkça söylenmemesine rağmen, kadınları kendi kontrolleri altına sokma isteği yatmıştır.²⁴¹

Müslüman kadınların peçesi sembol haline gelmiştir ve diğer bir kaç simgelerle beraber seyahatnamelerin sayfalarında bol bol yer almıştır. Müslüman kadınların durumu ve toplumsal cinsiyet anlayışını karakterize eden diğer sık kullanılan klişeler ise harem ve hamam sahneleridir. Seyahatnamelerde, edebî eserlerde, hatta resimlerde bu sahneler çok sık bulunmaktadır. Bu sahnelerde yarı çıplak kadınlar haremde yatıp tembellik etmelerini, ya da hamam sahnelerindeki gibi şüpheli davranışlarda tasvir edilmiştir.²⁴² Avrupalılar için hamam sahneleri Doğu’nun şehvet düşkünlüğü, eşcinselliğe eğilimi ve sapkın cinselliğini açıkça simgelemiştir.²⁴³ Bu cinsiyet anlayışı Avrupalılar için tehditkâr sayılmıştır ve gezginlerin çoğu o yüzden bu sahneleri betimlerken ya kendini duygusal olarak tarafsız ve ilgisiz olarak göstermiş, ya da tüm bunları sert bir şekilde reddedip, aşağılamıştır.²⁴⁴ Tüm bu reddedilmelere rağmen hamam tasviri seyahatnamelerin vazgeçilmez ve çekici unsuru olarak okuyuculara sunulmuştur. Hemen hemen her seyahatnamede bir hamam sahnesi bulmak mümkündür.

Erotik sahneler seyyahlar için sanki saplantı haline gelmiştir. Bu durum Viktorya döneminin İngiliz gezginleri için de geçerli sayılmaktadır. İngiliz gezgin ve yazarlar, kendi toplumunda tabu sayılan erotik konuları ve fantezileri, ancak ‘şehvetli’ doğunun

²³⁸ Bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 42.

²³⁹ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 179.

²⁴⁰ Bk.: a.g.e., s. 178.

²⁴¹ Bk.: a.g.e., s. 219.; Kabbani, R.: Avrupa’nın..., s. 15-16.

²⁴² Bk.: Cruysmans, P.: Peinture..., s. 98, 105, 124, vb.; Melman, B.: Women’s..., s. 4.

²⁴³ Yerli kadının sapkın eşcinsel eğilimi hakkında ayrıntı hakkında bk.: Schick, İ. C.: Batının..., s. 109.

²⁴⁴ Bk.: Loomba, A.: Kolonyalizm..., s. 180-181.

betimlemesinde açığa vurabilmişlerdir. Bu imgeleri pekiştiren kolonyal söylemine uygun olan çeviriler de ortaya çıkmıştır. 18. ve 19. yüzyılda Avrupa dillerine çevrilmiş olan ‘Bin Bir Gece Masalları’ toplumda büyük bir ilgiyle karşılaşmış ve fantezilerin kıvılcımlarını ateşe dönüştürmüştür.²⁴⁵ Tüm bu fanteziler Avrupalı erkeklerin bastırılan cinsel duygularının ürünü olarak algılanabilir. Cinsellikle ilgili fantezileri, çıplak kadınların betimlemesi, hamam ve haremelerin erotik sahneleri, şehvete düşkün Türk tasviri vb. hem seyahatnamelerde, hem edebî eserlerde²⁴⁶, özellikle Viktorya dönemi porno-hikâyelerinde²⁴⁷, hem de bilimsel eserlermiş gibi sunulan etnografya atlaslarında²⁴⁸ vazgeçilmez bir unsur olmuştur.²⁴⁹

I. 4.5. Oryantalizm ve Kadın Gezinler

Viktorya dönemindeki başat kolonyal ve oryantalist söylemin dışında olan İngiliz kadın gezinler, onların arasında da Mary Lucy Garnett, tüm bu klişeleri görmemezlikten gelememişlerdir. Ama onlar da kendi toplumunda benzeyen klişelerle karşılaşırken, onlara karşı ses çıkarmayı çabalamışlardır. Tabii ki kadın gezinler kendilerini toplumdan tamamen ayrı hissetmemişler ve yaptıkları eleştirilere rağmen, emperyalizmi toplumsal bir görev olarak algılayan güçlü İngiliz milletinin mensupları olarak eserlerini yazmışlardır. Viktorya döneminde İngiliz toplumu ataerkil olduğu için, kadınların durumu pek eşit sayılmamışken,²⁵⁰ kadın gezinler bir çok konulara erkeklerin bakış açılarından farklı bakmışlardır. Farklı algılanan konulardan biri doğulu kadının klişeleştirilmiş sahneleri olmuştur. İngiliz kadın gezinler de, tıpkı erkek gezinler gibi, Müslüman kadın ve harem tasvirlerine önem vermiş ve sık sık eserlerine katmış, ama başat oryantalist tasvirlerinden çok farklı bilgi ve imge vermişlerdir.

Viktorya döneminin değer sistemini çoğunlukla benimsemişlerdir ve haremi bu değerlere göre ele alarak klişeleri, bilinçli veya bilinçsiz, bozmaya çalışmışlardır. Klişeleri bozmaya çalışırken bazı konularda erkeklerinkinden farklı, ama aynı derecede gerçekten uzak, idealleştirilmiş ve yanıltıcı klişeleri üretmişlerdir. Osmanlı toplumunda uzun süre

²⁴⁵ Bk.: Said, E.: *Orientalism...*, s. 8, 188-190, 193.

²⁴⁶ Seyahatnameler ve edebî eserler birbirlerinden fazla uzak sayılmaz. Seyahatnameler de edebî tür olarak yazarın kurgularından yoksun sayılmamış, hem de Viktorya dönemi romanlar kolonyal seyahatlara saplantılı bir ilgi göstermiştir. Ayrıntı için bk.: Loomba, A.: *Kolonyalizm...*, s. 105.

²⁴⁷ En tipik örnek olan Viktorya döneminde meşhur ‘The Lustful Turk’ (Şehvetli Türk) adı taşıyan pornografik egzotik hikaye hakkında ayrıntılara bk.: Schick, İ. C.: *Batının...*, s. 128-129, 179.; Said, E.: *Orientalism...*, s. 8, 355.

²⁴⁸ Avrupa’daki etnopornografi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Schick, İ. C.: *Batının...*, s. 67-91.

Bu atlaslar tüm Avrupa’da, hatta Çekya gibi hiç sömürgecilik sisteminde üstün rol oynamamış ülkelerde bile, 20.yüzyılın başlangıcında yaygın olarak büyük ilgi görmüştür. Örneğin: Vlach, Jaroslav: *Žena ve zvyčich a mravech národů. (Halkların Geleneklerinde ve Ahlakında Kadın.)* Prag, 1913.

²⁴⁹ Bk.: Loomba, A.: *Kolonyalizm...*, s. 180-183.

yaşayan İngiliz kadın gezginler, Osmanlı kadınlarıyla kurdukları arkadaşlık ve dostlukları sayesinde Osmanlı kadınlarına ve Osmanlı kültürüne oldukça sıcak bakmışlardır. Kendi okurlarına da Osmanlı kadınlarını ve onların yaşam tarzını ve geleneklerini olumlu bir şekilde tanıtmaya çalışmışlardır. Kadın gezginler Viktoryan toplumunda yetiştirilmiş ve yaşamış insanlar oldukları için, kendi toplumun içinde hangi toplumsal ve insanî özelliklere önem verildiğini bilmıştır. Ona göre de Osmanlı kadınları ve geleneklerini olumlu gösterecek şekilde onları tasvir etmeye eğilimi göstermişlerdir. Bu şekilde kadın gezginler seyahatnamelerinde, önyargılı olan ve daha çok yabancı kültürleri küçümsemeye çalışan erkek gezginlerin aksine olumlu tasvirleri getirmişlerdi, ama buna rağmen bu tür tasvirlerin gerçeğe daha yaklaştığı otomatik olarak kabul edilemez. Hatta Osmanlı kültürüne hayran gözüne bakan ve ona dostça yaklaşan kadınların aynı derecede yanıtıcı olabildikleri ihtimali her zaman göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Yazdıkları seyahatnameler içinde bulunan tasvirlerin olumlu olmasına rağmen, klişe ve idealleştirilmiş imge ve simgelerden oluşma ihtimali kabul edilmeli. Üstelik bu olumlu klişe ve simgeler ilk bakışta Osmanlı kültürünü ‘kötü önyargılara’ karşı savundukları için gerçeği gösteren doğru ve masum metinler hissini vermekte ve gerçeklerle örtüşmelerinin öğrenilebilmesi zorlaştırmaktadırlar.

İngiliz kadın gezginler Müslüman kadınlara hoşgörüyle yaklaşmışlar, belki onlar için, Müslüman olmalarından daha çok kadın olmaları önemli olmuş, bu yüzden kadınlara duyulan sempatiyi eserlerinde hissedebiliriz.²⁵¹ İngiliz kadın gezginler oryantalist söyleminden tamamen arındırılmış şekilde yazmamışlar, yazamamışlar, ama yine de bu söylemi farklı kullanmışlar ve yabancı ülkelerde edindikleri bilgilerden bazen de kendi toplumun eleştirileri için yararlanmışlardır. Kadın dünyası, aile ve harem düzeni gibi konular, daha sonra Garnett’in ve diğer yazarların eserleri incelerken ayrıntılı şekilde ele alacağız.

---

²⁵⁰ Viktorya dönemindeki İngiltere’de kadın durumuna daha sonra kısaca değineceğiz.

²⁵¹ Bk.: Melman, B.: *Desexualizing...*, s. 302, 326.

II. Bölüm:

Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını ve Onun Gelenekleri

II. 1. Garnett'in ve Ali Rıza Bey'in Gözüyle Osmanlı Kadını

Osmanlı kadınların geleneklerine bakmadan önce, incelediğimiz yazarların Osmanlı kadınlarına bakış açılarına değinmemiz uygun görülmektedir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlangıcında Osmanlı kadını, onun yaşadığı sorunlar, sosyal pozisyonu ve hakları, toplumun tartıştığı önemli konuları teşkil etmekteydi. Bu konular, değişik nedenlerden olsa da, hem Avrupalı yazarlar, hem de Osmanlı yazarları için büyük önem taşımıştır.

Avrupalıların Doğu tasvirlerinde ve genel olarak Osmanlı ve Müslüman toplumların algılayışında ve kurgulayışında kadınların durumu sembolik anlamlar taşımıştır. Kadınların durumunun tüm toplumun durumunu yansıttığı düşünülmüştür. Değişik toplumları karşılaştırmak için kadınların durumu, ya gerçekçi ya da imgesel betimlemelerinde, yeterli ve belirleyici olarak görülmüştür. Bu nedenlerden, gezginler ve özellikle de kadın gezginler için bu olumlu veya olumsuz yorumlar, basma kalıplar düşünce ve önyargılar, özel ilgi noktası olmuştur. Bu konular kadın gezginlere; hem Osmanlı-Türk toplumunu kendi fikirlerine göre yorumlamaya, hem de kendi toplumlarını eleştirebilme imkanı vermiştir.

Osmanlı aydınları da, toplumsal değişim hızlanmaya ve derinleşmeye başladığında, tam olarak söylemek gerekirse, 19. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren, kadınların durumunu ciddi bir sorun olarak algılamaya başlamışlardı. Aydınların hemen hemen bütünü, kötü durumun nedenleri ve bunlar için önerilen çözümleri farklı farklı düşünmüşlerse de, kadınların yaşadıkları koşulları eleştirmişlerdir. Bu bölümde Osmanlı kadınlarıyla ilgili konular çerçevesinde, hem yabancı hem de Türk yazarların bazı düşüncelerini ve yorumlarını ele almaktayız.

II. 1.1. Garnett'in Gözüyle Kölelik

Garnett, Osmanlı kadınları üzerinde yazdığı ilk metinde Osmanlı kadınlarını sultan, gözde, cariye ve hizmetçi olarak sınıflandırmıştır.²⁵² Daha sonra yazdığı metinlerde bu ayırımdan söz etmemiş, onun yerine kadınların sosyal pozisyonuna dikkat etmiştir. Özellikle köle olan kadınlar ilgisini çekmiştir. Garnett her ne kadar kölelik sistemine karşı olsa da, Avrupalıların bu konuda yanlış bilgilerini ve Osmanlılara karşı önyargılarını düzeltmeye

çalışmıştır. Ona göre Osmanlılarda kölelik Avrupalıların bildikleri köleliğe benzemez, Avrupalılar kölelere daha kötü davranırlardı.²⁵³ Garnett'e göre Müslüman toplumlarda kölelerin durumu kötü değildi, hem Kuran hem Osmanlı kanunları köleye iyi davranmalarını emretmekteydi. Aynı zamanda da Garnett'in vurguladığı Osmanlı'nın özelliklerinden olan merhamet ve sevecenlik de köleleri korumaktaydı. Osmanlı kölelerin çoğu kadınlardan özellikle Çerkez kadınlardan oluşmaktaydı. Kölelerle ticaretin yasaklanmasına²⁵⁴ ve Çerkezlerin Müslüman olmalarına rağmen kölelik sistemi hâlâ devam etmekteydi.²⁵⁵

Garnett Osmanlılardaki köleliği, tüm olumsuz çağrışımlara rağmen o kadar kötü bir sistem olarak algılamamıştır. Ona göre, cariyeler çok az şeyden şikayetçi olabilirlerdi. Köle ticaretiyle uğraşan kadınlar, çoğu kez azat edilmiş cariyeler, çocukları satın alıp büyüttürdü. Çocuklara iyi bakarlar, severler ve uygun eğitim verirlerdi. Daha sonra çocukları sevdikleri için, sadece uygun gördükleri aileye satarlardı. Cariyelerin iyi bir evlilik yapma imkanları oldukça yüksekti. Cariyelerin daha saygılı, itaatli ve uyumlu oldukları düşünüldüğü için gelin olarak tercih edilirdi. Üstelik belli sosyal çevrelerde cariyeye, özgür kadın için ödemesi gereken başlık parasından daha ucuz olduğundan dolayı aileler oğullarını evlenebilme sorununu bu şekilde çözmeye çalışırlardı. Cariye çocuk doğurduğu zaman satılamazdı ve çoğu kez de azat edilir ve çocuğun babasıyla evlendirilirdi. Sahibi cariyesinden sorumlu sayılır, ona yiyecek, elbise ve kalacak yeri sağlamakla ve istediği zaman evlendirmekle yükümlüdür.

Garnett, cariyeler konusunda yaygın olan Avrupalı önyargıyı düzeltmeye çalışmıştır. Ona göre cariyeler genellikle hanımlara ait hizmetçi olarak aileyle beraber yaşar ve bu durumda cariyeler sadece hanıma ait olurdu ve erkeğin onlarla ilişki kurmaya hakkı yoktu.²⁵⁶ Cariyelere ailenin bir üyesiymiş gibi davranılırdı; hanımıyla aynı giysi giyerler, onunla beraber gezintiye çıkarlardı. Yabancı gezginler, mesire yerlerinde oturan kadın grupları çokeşli bir aile olarak algılanıp seyahatnamelerinde okuyuculara yanlış bilgiler sunmuşlardır.²⁵⁷ Köleyi serbest bırakmak sevap ve övgüye değer bir iş sayılırdı, ağır

---

²⁵² Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 382.

²⁵³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 441.

²⁵⁴ Köleliğin ve cariyeliğin kaldırılması ve onlarla ticaretin yasaklanması hakkında ayrıntılı bilgi bk.: Kurnaz, Ş.: Cumhuriyet..., s. 30-32.

²⁵⁵ Garnett, Müslümanların köle olmaları İslam kanunlarına aykırı olduğunu özellikle vurgulamıştır. Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 78-79.

²⁵⁶ Bk.: Lady Montagu: Şark..., s. 45.

²⁵⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 85.

hastalanmış veya ölüme yakın olanlar da sevap kazanabilmek için kölelerini serbest bırakırlardı. Serbest bırakılmış cariye özgür Osmanlı kadınının tüm haklarını kazanırdı.²⁵⁸

II. 1.2. Osmanlı Toplumunda Cinsiyet Ayrımı

Osmanlı ailesinin içinde kadınların ve erkeklerin yeri tamamen ayrıydı. Osmanlı toplumunda kadınla erkeğin toplumsal hayatta beraberliği söz konusu değildi.²⁵⁹ Kadın erkek akrabalarıyla oldukça az görüşür, bazıları da yaşadığı haremın içine bile giremezlerdi. Bu kurallara göre kadının yaşadığı hareme ancak kendi kocası, babası, oğulları ve kardeşleri girebilirlerdi. Çoğu ailelerde kuzenlerin birbirleriyle görüşmeleri sadece çocukluklarında mümkün olur, sonra kuzenler arasında evlenme olasılığından dolayı görüşmeler kesilirdi. Garnett'in verdiği bilgilere göre 19. yüzyılın sonlarında bazı çağdaş ve eğitimli ailelerde durum değişmeye başlamıştır. Bu 'ilerlemiş, gelişmiş' ailelerde kocanın kardeşleri ve diğer erkek akrabaları, hatta en yakın dostları da hareme girebilirdi.²⁶⁰ Kadının en yakın erkek akrabalarıyla görüşmeleri ancak harem ortamında mümkündürdü. Aile nadiren beraber dışarıya çıkardı, çoğu kez kadınlar ayrı, erkekler ayrı bir grup olarak dışarıda gezerdi. Garnett bu kuralı erkeklerin kadını koruma gereksinimini hissetmeleriyle açıklamıştır. Bu nedenden erkek eşini veya kızını dışarıdayken yanına almazdı, çünkü dışarıda kendi arkadaşlarıyla karşılaştığı zaman arkadaşlarının ilgilerini kadınların üzerine çekmiş olabilirdi. Bu şekilde onların(erkeklerin) tehlikeli bir yöneliş ve doğru yoldan sapmalarına engel bulunduğu düşünülürdü.²⁶¹ Garnett, kadınların toplumdaki çekilmesi, onların toplumdaki aşağı pozisyonunun ve küçümsenmenin göstergesi değil, tam tersi, erkeklerin onlara duydukları saygının belirtisi olarak görmüştür. Ona göre Osmanlı kadınları haremden güvende olur, haremın duvarları ve dışarıdayken yaşamak ve feraceleri onları erkeklerin meraklı gözlerinden ve cinsel tacizlerden korurdu.²⁶²

Garnett'in çoğunlukla yüksek tabakanın mensupları olan Osmanlı kadınlarının bulunduğu ortamlarda bulunmasını göz önüne aldığımızda onun bu olumlu ve iyimser tavrını açıklayabiliriz. Buna karşı Osmanlı aydınlarının ve düşünürlerinin bir çoğu harem sistemini eleştirmekte ve erkeklerin kadına yeterli önemi vermediklerinden; hatta onları insan olarak görmediklerinden bahsetmektedirler. Onlara göre toplumun yarısı sadece evde kapanıp cahil

---

²⁵⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 79-84.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 402-417.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 216-217.

²⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 99-100.

²⁶⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 268-269.

²⁶¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 464.

²⁶² Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 280-281.

ve bilinçsiz olarak yaşamaktaydı. Osmanlı toplumunun yükselebilmesi için kadınların eğitim görmesi ve sosyal hayata katılması şart olarak görülmekteydi. Harem sistemi bazı aydınlar; örneğin Ziya Gökalp tarafından sadece İran ve Yunan uygarlıklarının olumsuz etkisi ve yozlaşma olarak algılanırdı.²⁶³ O yüzden toplumun gelişebilmesi için kadınların toplumdan çekilerek ayrı yaşamalarının ve harem sisteminin kaldırılması gerektiğini bile düşünülürdü.²⁶⁴

II. 1.3.Aile İçinde İlişkiler, Kadının Vazife ve Hakları

Osmanlı ailesi, ataerkil sistemin sonucu olarak, büyük geniş ve pederşahi olarak algılanırdı.²⁶⁵ Zengin ailelerde bir evde birkaç nesilden oluşan aile yaşardı. Kadının bu ailedeki pozisyonu hayatı boyunca değişir ve yaşı ilerledikçe daha üstün seviyeye çıkabilirdi. Özellikle yaşı büyük olanlara saygı gösterileri Garnett'in dikkatini çekmiştir. Ona göre bu aşırı saygılı davranışlar Avrupalıları şaşırabilecek kadar farklı olurdu. Garnett Osmanlıların bu özelliği ataerkil toplumundaki düzene bağlamıştır. Bir ailede kadınlar arasında yaşlarına göre hiyerarşi sistemi düzenlenirdi. Gelin kayınvalidesine saygı göstermek zorunda kalır; örneğin ondan önce oturamaz, yanında sigara içemezdi. Gelin ve kayınvalidesi arasında bu nedenlerden sık sık çatışmalar yaşanabilir, ama Garnett'e göre tüm bu koşullara rağmen bu pek sık yaşanmazdı. Garnett bunu, gelinin genellikle yaşı büyük olana saygılı davranışları bozmamasına, her şeyi alttan almasına ve özellikle de yaşı ilerledikçe aynı pozisyona geleceğini beklemesine bağlamıştır. Garnett Osmanlıların yaşı büyük olanlara davranışlarını ve yaşlılara bakmalarını takdir etmiştir. Kendi toplumunda sık rastlanan yaşlıların terk edilmelerini ve onların sadece hayırsever kurumlara bağlı kalmalarını eleştirmiş ve Osmanlıları bu konuda üstün göstermiştir.²⁶⁶

Kadın sadece yaşı büyük akrabalarına değil, kocasına da saygı gösterirdi. Kocasına 'efendi' diye hitap ederdi. Garnett Osmanlılardaki karı koca ilişkilerini İngiltere'deki birkaç nesil önceki durumuna benzetmiştir.²⁶⁷ Kadın kocasından izin almadan dışarıya çıkamazdı, ama bu izin çoğu kez sadece formalite niteliğinde olmalıydı ki; sokaklarda, vapurlarda, mesire yerlerinde ve diğer yeşil alanlarda kadınların sayısı oldukça yüksekti ve bu da bizlere dışarıya

²⁶³ Gökalp, Ziya: Türkçülüğün Esasları. İstanbul, İnkılâp Yay., 2001, s. 148.

²⁶⁴ Bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 74, 83.; Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 61.

²⁶⁵ Bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 77-79.; Gökalp, Z.: Türkçülüğün..., s. 142.; Gökalp, Z.: Türk Ahlâkı. İstanbul, Toker Yay., 1975, s. 60. Gökalp eski Türk ailesini baba ailesini olarak nitelendirmiş ve Osmanlı ataerkil ailesinden farklı algılamıştır. Ona göre eski Türk ailede babanın karısı ve çocukları üzerinde sadece demokratik bir velayeti olur, karı koca ilişkilerinde arkadaşlık ve ekonomik bağları ön planda olurdu. Ataerkil ailede baba ailenin diğer mensupları üzerinde sultanlık hakkıyla tüm aileyi yönetirdi.

²⁶⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 267-268.; Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 77.

²⁶⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 88.

çıkma özgürlüğüne kadınların sahip olduğunu göstermektedir.²⁶⁸ Garnett'e ve diğer kadın gezginlere göre Osmanlı kadını evde tek hakim niteliğindeki kişiydi. Sahip olduğu haklarını bilir ve onları da talep ederdi. Kocası ona sosyal pozisyonuna göre uygun bir ev, hizmetçiler ve yeterli miktarda gelir sağlamalıydı. Kadının özel malları ve babadan kalma mirası sadece ona ait olurdu. Hatta evlendikten sonra bile mallarını kendisi kontrol edebilirdi.

Tüm bunlar Garnett ve diğer İngiliz kadınlar için çok şaşırtıcı ve kayda değer niteliklerdi; çünkü İngiltere'de kadınlar bu tür haklara o zamanlar sahip değillerdi. Garnett o yüzden Osmanlı kadınların mali haklara artık sahip olduğunu ve bu konuda İngiliz kadınlardan üstün pozisyonda yer aldığını birkaç kez vurgulamıştır.²⁶⁹ Hatta boşanma veya ayrılma konusunda Osmanlı kadını hiç de kötü durumda görülmemiştir. İngiliz toplumunda boşanma neredeyse imkansız olduğunda, Osmanlılarda boşanma ilk bakışta oldukça kolay bir işlem görülmüştür. Ama gezginlerin de fark ettikleri ve vurguladıkları gibi boşanma erkek için kolay olmasına rağmen, yasal zorunlulukları ve toplumsal baskı erkeklerin sık sık boşanmalarını engellerdi. Dinî kitaplarda, Kuran'da ve hadislerde haksız yerde boşanmış erkeğin üzerinde Allah'ın laneti kaldığını yazılmasının yanında toplumun haksız yerde veya birkaç kez boşanmış erkeğe hoşgörülü bakmazdı. Kadın en azından maddi ihtiyaçları konusuna yasaların koruması altında olurdu. Erkek nikah akdinde belirtilmiş para miktarı kadına ödemek zorunda kalır ve kadın mirasını, evlenmeden önce kazandığı mallarını, kendi kişisel eşyalarını, hediyelerini ve çeyizini kontrol etmeye devam ederdi. Üstelik çocukları varsa, çocukların ihtiyaçlarını babaları tarafından karşılanmalıydı. Kadın da bazı özel durumlarda boşanabilirdi, erkek ona acımasızca davrandığında, ona yeterli para vermediğinde veya onu ter ettiğinde kadın boşanma davasını açabilirdi ve yine de tüm mali haklarına sahip olmaya devam ederdi.²⁷⁰ Garnett ve diğer kadın gezginler bu bağlamda Osmanlı kadınının kocasıyla ilişkilerde zenginlik ve ekonomik bağımsızlık önemli etkenlerden biri olduğunu fark etmiştir.²⁷¹

İngiliz kadınlar için tüm bu haklar, hem mal sahip olabilme hem boşanabilme hakları, kendi ellerinde olmayan büyük bir avantaj olarak görülürdü. Özellikle Lady Montagu ve ondan sonra İstanbul'a seyahat eden Lady Craven Osmanlı kadının evlilikte ve boşanmada da

---

²⁶⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 87-88.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 463. Sadece bazen koca kıskançlı ise, izin alınmayabilirdi.

²⁶⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 217, 282.

²⁷⁰ Bk.: a.g.e., s. 218-220.

²⁷¹ Bk.: Lady Montagu: Şark..., s. 44. 'Türk kadınlarından zenginleri kocalarından o kadar korkmazlar da, çünkü gelirleri kendi ellerinde.'

mal açısından güvende olduğunu vurgulamışlardır.²⁷² İkisi yüksek elit tabakanın mensubu olmasına rağmen, mallarının tümü kocaları tarafından kontrol edilirdi ve boşanma veya ayrılma durumunda ikisi hem mal, hem sosyal pozisyonu yitirme ve para sıkıntısı tehlikesine karşı karşıya durmuştur.²⁷³

II. 1.4. Osmanlı Kadınının Özgürlüğü

Garnett ve diğer kadın gezginler o yüzden Osmanlı kadınının durumu hiç de kötü olarak algılamamıştır. İngiliz kadınların durumuyla karşılaştırırken Osmanlı kadını birçok konuda üstün görmüştür. Avrupa ülkelerinde yaygın olan önyargılara ve İslam'ın kadını aşağıladığını ve köle muamelesi yaptığını düşüncelerine çıkmaya ihtiyaç hissetmişlerdir. Garnett ve diğer kadın gezginler Osmanlı kadını hakkında olumsuz ve yanlış bilgileri veren şarkiyatçıları ve gezginleri eleştirmiştir. Garnett örneğin M. Servan de Sugay'ın yazdıklarına tepki göstererek onun eserinden göze batan çarpıcı yanlışı ve önyargıyla dolu kısmı seçip alıntı olarak vermiş ve de Sugay'ın şarkiyatçı ve bilim adamı olarak bunun gibi saçmalıkları yazmaması gerektiğini yazmıştır.²⁷⁴

Kadın gezginler, Osmanlı aydınların çoğunun aksine, Osmanlı kadını özgür olarak algılamışlardır. Kendi toplumunda alıştıkları ve bildikleri kadınların yaşam şartlarına ve haklarına bakarak Osmanlı kadını oldukça yüksek değerlendirmiştir. Sadece Garnett değil, 18. yüzyılda seyahat eden ünlü kadın gezginler de Garnett'le hemfikir olarak Osmanlı kadının özgür olarak nitelendirmiştir. Yine de unutulmamalıdır ki, bu kadın gezginler elit tabakanın mensupları olarak, geniş halk kitlesini göz ardı ederek, sadece kendileriyle aynı sosyal seviyede olan Osmanlı kadınlarla görüşmüş ve sadece onlardan seyahatnamelerinde bahsetmiştir. Şaşırtıcı şekilde yüksek tabakanın Osmanlı kadınına kendilerinden daha özgür bulmuşlar ve bu gerçeği okuyucuları için açıkça ifade etmişler. Garnett, Lady Montagu ve

---

²⁷² İngiliz kadınlar için böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Kocasından ayrıldığında ne malları ne de çocukları yanına alabilirdi. Hatta kocası ona çocuklara mektup yazmayı bile yasaklayabilirdi. Ayrılmaktan sonra kadının kazandığı para kocasına ait olur ve kocası onları istediği zaman alabilirdi. Kadın sadece resmi boşanma aracılığıyla kocasının kontrolünden kurtulabilir, ama boşanabilme şartları çok zor olduğundan ve boşanma davası çok pahalı olduğundan dolayı kadınlar eşinden ayrılabilirse de, çoğu kez resmi olarak boşanamazdı. Bu yasalar yüzünden sürekli tüm mal yitirme ve çocuklarla iletişimin yasaklanması korkusuyla yaşardı. Ayrıntı için bk.: Mill, John Stuart: Poddanství žen. Prag, Časopis českého studentstva Yay., 1890, s. 52-54.

²⁷³ İfade ettikleri güvensizlik sadece boş bir endişe olmamıştır. İkisi de kocasından ayrılmıştır. Lady Montagu malsiz ve gelirsiz kalmış ve eski kocasının hoşgörüsü ve cömertliğine bağlı kalmıştır. Lady Craven kocasından ayrıldıktan sonra sadece parasız kalmamış, yedi çocuğundan zorla uzaklaştırılmıştır. Yazdığı seyahatnamenin girişi zalim kocalara saldırı olarak nitelendirilebilir. Ayrıntı bilgi için bk.: Melman, B.: Women's..., s. 88.; Schiffer, R.: Oriental..., s. 280.

²⁷⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 440. 'M. Servan de Sugay'ın, bir şarkiyatçı olarak bu tür şeyleri daha iyi bilmesi beklendiğine rağmen, Türklerin kadınlarını elleri bağlı şeklinde bir zindanda tuttuklarını hayal edip 'Bu inanılır gibi midir? Cinsiyetini en korkunç ve aşağılanan kölelik haline düşürüldüğü bu ülkenin kadınları bile zincirle bağlı ellerinde şair lirini tutmaya cüret etmişlerdir.' diye söylemiştir.'

Lady Craven ile beraber 'düşünüyorum ki, Türkiye dışında, kadınların o kadar büyük özgürlüğün tadını çıkarabildikleri... ülkeyi hiç görmedim.' sözleriyle gözlemledikleri ve hissettiklerini ifade etmiştir.²⁷⁵

Kadın gezginlerin Osmanlı kadınları hakkındaki olumlu düşünceleri ve olumlu yazmaları, onların oryantalist söylemin uzak ve objektif kalmaları anlamına gelmez. İngiliz kadınlar da, ataerkil toplumunda büyüdükleri için, erkeklerin güç-otorite hiyerarşisine alışmış, onu benimsemiş ve ataerkil toplumun değerlerini destekleyecek şekilde yazı yazmışlardır. Osmanlı kadınlarına farklı yönden bakarlarsa da, aynı şekilde genellemeler ve basmakalıp ifadeleri üretip kullanmışlardır. Erkek gezginlerin çoğu tarafından yazılan olumsuz, önyargılı, küçümseyici ve aşağılayıcı ifadelerle karşı çıkmışlardır. Ama buna rağmen, eserlerinde tam zıt imgeleri kurgulayarak, farklı şekilde oryantaleştirilmiş bir kadının sabit tasvirini getirmişlerdir. Hatta denilebilir ki, kadın gezginlerin ürettikleri imge ve basmakalıp ifadeleri erklerinkinden daha tehlikeli ve yanıltıcı olabilir. Bu tasvirlerin çoğu kez olumlu olarak algılanan özelliklerinden dolayı, erkeklerin oryantalist sistemine uygun aynı basmakalıp ve genelleme yapısı içinde yazdıkları daha zor anlaşılmalıdır.²⁷⁶

II. 1.5. Kadın Üzerinde Tartışmalar ve Ali Rıza Bey

Tanzimat döneminde Osmanlı aydınlar kadın meselesini tartışmaya başlamış ve II. Meşrutiyet döneminde bu tartışmalar adeta fikir savaşına dönmüştür.²⁷⁷ Osmanlı aydın ve düşünürlerin hemen hemen hepsileri kadınların toplumdaki pozisyonunu eleştirmiş, fakat önerdiği uygun çözümlerde aynı fikirlerde olmamıştır. Bazılar sadece bazı konuları, örneğin görücü usulüyle evlenmeye veya cariyeliğine değinmiş, bazılar ise toplumun kadınlara karşı tavrı, kadınların kötü ve aşağı yaşam şartları ve yaygın olan cehaleti eleştirmiştir. Osmanlı yazarlar kadınlara yaygın olan aşağılayıcı ve yanlış yaklaşımı, yani kadının sadece 'çocuk doğuran hizmetçi' olarak algılanması, sert ve çarpıcı şekilde eleştirmişlerdir.²⁷⁸ Tartışmaların erken döneminde Osmanlı yazarları eleştirileri ifade edebilmesine uygun bir yol olarak edebî eserleri, özellikle romanları görmüştür. Daha sonra kadınlar üzerinde ayrı eserler, örneğin Namık Kemal'in 'Aile' adlı eseri, Şemseddin Sami'nin 'Kadınlar' veya Ahmet Midhat'ın

---

²⁷⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 440.; Lady Montagu: Şark..., s. 43. 'Türk kadınları şüphesiz bizden pek çok hür.'

²⁷⁶ Meyda Yeğenoğlu'nun Lady Montagu'nün eserinin ayrıntılı incelemesi tam bu görüşü desteklemektedir. Bk.: Yeğenoğlu, M.: Sömürgeci..., s. 110, 114-116.; Kabbani, R.: Avrupa'nın..., s. 15-17.

²⁷⁷ Bk.: Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 20.

²⁷⁸ Örneğin şair Vehbi oğluna nasihatlerde aynı görüşü ifade etmiştir. Vehbi'ye göre kadınlar ancak çocuk doğurmak ve ev işleri yapmak için uygun olmuştur. Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 557.; Bu görüşü eleştirenler arasında örneğin Ahmet Cevat'ı söyleyebiliriz. Bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 102.

'Felsefe- i Zenan' adlı eseri, çıkmaya başlamış ve II. Meşrutiyet döneminde bu tür çalışmalar, örneğin Celal Nuri'nin, Ahmet Cevat'ın, Salahaddin Asım'ın, Musa Kazım'ın veya Ziya Gökalp'in eserleri, oldukça çoğalmıştır.²⁷⁹ Araştırmacılar bu dönemin Osmanlı düşündür ve yazarları, Batıcı, İslamcı ve Türkçü olan üç temel akıma ayırmaktadır.

İslamcılar da kadının o zamanki durumu kötü olarak algılamış, ama diğer düşünürler gibi Avrupa medeniyetinden ilham alıp yenilikleri getirmek uygun görmemişlerdir. Tam tersi, Osmanlı kadını Avrupa etkisinden mümkünse uzak tutmaya çalışmıştır. Onlara göre kadınların kötü durumu yeni Avrupalı normları ve davranış kalıpları kabul etmekle değil, temiz ve bozulmamış İslam'a tekrar dönmekle iyileşebilirdi. İslam'da kadınlara saygılı ve hoşgörülü davranması ve onları koruması gerektiğini yazıldığını vurgulamışlardır. Kadının tabiatına uygun bir ortam olarak sadece aile ortamı ve evi görmüş ve ev işleri dışında sadece ticaretle uğraşabildiğini düşünmüşlerdir. Bunun için daha iyi eğitim gerektiğini de vurgulamış, ama aynı zamanda bu eğitim Avrupalı okullarda değil, İslam kurallarına uygun okullarda almaları gerektiğinin altını çizmişlerdir.²⁸⁰

Batıcılar Osmanlı kadınlarının toplumdaki pozisyonunun daha radikal şekilde değişmesinin yana olmuştur. Osmanlı toplumunun geri kalmışlığın belli başlı nedeni olan kadınların sefaleti için kötü yasaları, gelenekleri, hatta İslam dinini suçlamışlardır. Bazı Batıcılar mübaşir İslam'ı değil, İslam'ın yanlış yorumlarını eleştirmişlerdir.²⁸¹ Kadınların örtünmelerine, evde kapanmalarına ve toplumun sosyal hayatına katılmamalarına karşı çıkmışlardır. Kadınların iyi, genellikle Avrupa tarzındaki eğitim almalarını önermiş ve kadınların erkeklerle aile içinde, karıkoca ilişkilerinde ve genel olarak toplumun içinde eşitlik sağlanması gerektiğini düşünmüşlerdir.²⁸²

Kadınların durumu, üçüncü akımı olarak kabul edilen Türkçüler tarafından acilen çözülmesi gereken önemli sorunu olarak algılanmıştır. Türkçülerin fikirlerini daha iyi anlayabilmek için, onların en önemli temsilcileri olan Ziya Gökalp'in bu konu hakkındaki görüşlerine kısaca değinmemiz uygun görülmektedir. Ona göre eski Türklerde kadın erkekle

²⁷⁹ Bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 70-78.; Kurnaz, Ş.: Cumhuriyet..., s. 34-36.

²⁸⁰ Ayrıntı için bk.: Malečková, J.: Úrodná..., s. 119-120.; Kurnaz, Ş.: Cumhuriyet..., s. 62-66.; Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 36-37.; Berkes, N.: Türkiye'de..., s. 446.

²⁸¹ Batıcıların önemli düşünürlerinden biri olan Abdullah Cevdet durumu 'Geri kalışımızın nedeni Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görme istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımız. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimidir.' sözleriyle özetlemiştir. Başka bir yerde söz ettiği geri kalmışlığın çözümü olarak Avrupa medeniyetinin şartsız koşulsuz kabul etmesi olarak algılamıştır. Ayrıntı için bk.: Berkes, N.: Türkiye'de..., s. 412.; Malečková, J.: Úrodná..., s. 77.

²⁸² Bk.: Kurnaz, Ş.: Cumhuriyet..., s. 66-69.

eşit ve tüm haklara sahip olur, toplumda saygılı ve güçlü pozisyonda yer alırdı. Eski Türkler hem feminist hem demokrat olurdu. Türk toplumu İran ve Yunan (Bizans) medeniyetlerinin kötü ve yozlaştırıcı etkenlerden etkilenecek, toplumdaki uyum ve denge bozulmuştur. Kadınlar örtünmeye ve haremde kapatılmaya başlamıştır. Bozulma İslam'ın kabul ettikleri zaman ortaya çıkmıştır, bu ama İslam'ın kötü olduğu anlamına gelmezdi. Gökalp İslam'ı dinler arasında en modern din olarak nitelendirmiş.²⁸³ Müslümanların ilk nesilleri gerçek İslam'a göre yaşardı ve kadınların durumu o zamanlarda oldukça iyi sayılırdı. Ama İslam da İran ve Bizans etkisi altında bozulmuştur. Gökalp o yüzden genel olarak İslam'a karşı değil, Kuran'ın yozlaşmış tefsir ve buna dayalı İslam yasalarına karşı çıkmaktadır.²⁸⁴ Gökalp toplumdaki krizin çözülmesi için kadınlara evlenmede, boşanmada, mirasta, uğraşsal ve siyasal haklarda eşitliği sağlaması, kadınları tekrar sosyal hayata dönmeleri gerektiğini düşünmüştür. Kadınların ailedeki, hatta tüm toplumdaki önemli görevleri arasında erkeklerin ahlakı yükseltmesi ve millî aileyi desteklemesi yer almaları gerekliydi. Ancak bu şekilde eski Türklerin ahlakta kazandıkları birincilik seviyesine tekrar ulaşabilirlerdi.²⁸⁵

Ali Rıza Bey bu üç takımın hiç birine tam olarak uymamaktadır. Bu üç takımın en çok etkili olduğu dönemde, yani II. Meşrutiyet yıllarında, kendisi 1909 yılında emekli olduğunda 67 yaşındayken oldukça yaşlı sayılmıştır. Yayınladığı eserlerinde, gazete ve dergilerde çıkan makalelerdeki yeni tartışmaları, görüşleri ve fikirleri muhtemelen izlemiş, ama tartışmalara aktif olarak katılmamıştır. Ali Rıza Bey, 19. yüzyılın ikinci yarısında gittikçe artan Avrupa etkisini ve yeni fikirlerin akışını izlemiş ve yeni koşullarından doğan değişiklikleri yaşamıştır. Emekli olduktan sonra meydana gelen daha derin ve hızlı değişimlere ne kadar uyum sağlayabildiği bilinmemektedir. Ali Rıza Bey'in alıştığı, tanıdığı ve tüm hayat boyunca yaşadığı ortamın neredeyse tamamı, cumhuriyetin kurduktan sonra meydana gelen derin değişim sırasında kaybolmuştur. Eserlerinde kolayca hissedilebilen nostaljiğe eğilimi, toplumda ortaya çıkan değişikliklerin mantıklı ve toplum için belki daha yararlı olduğunu düşündüğünde bile, gönülde kabul etmediğini göstermektedir.

---

²⁸³ Bk.: Gökalp, Ziya: Turkish Nationalism and Western Civilisation. London, Ruskin House Yay., 1959, s. 214, 254.

²⁸⁴ Bk.: Gökalp, Ziya: Şiirler ve Halk Masalları. Kızılelma – Yeni Hayat – Altun Işık – Eserleri Dışında Kalan Şiirleri. Haz.: Tansel, Fevziye Abdullah. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1977, s. 116. Bu düşünceleri net bir şekilde 'Âile' adlı şiirinde ifade etmiştir. 'Bir kadın var ki yâ annem, yâ kardeşim, yâ kızım / Odur bende en mukaddes duyguları yaşatan... / Bir diğeri sevgilim ki günüm, ayım, yıldızım / Odur bana hayattaki şiirleri anlatan... / Bu mahlûklar nasıl hakir olur şer'in gözünde? / Bir yanlışlık var mutlaka müfessirin sözünde!'

²⁸⁵ Gökalp'ın bu konular üzerindeki görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Gökalp, Z.: Türk..., s. 51, 57, 62-63, 175.; Gökalp, Z.: Türkçülüğün..., s. 132, 144, 148-149, 154.; Gökalp, Z.: Turkish..., s. 253-254, 303.

Bir çok yaşlı insanların hatıralarında bulunan eski zamanların, alışkanlıkların ve geleneklerin idealleştirme Ali Rıza Bey'in nispeten az görülmektedir. Ali Rıza Bey eski zamanda yaygın görülen alışkanlıklarından topluma zararlı ve olumsuz bulduklarını sert eleştirmiş. Ama onun eleştirileri daha önce söz ettiğimiz üç düşünür grubundan hiç birine tam olarak uymamaktadır. Ali Rıza Bey, ele aldığımız diğer düşünürlerin aksine, sistematik olan eleştiri ve tespit ettiği sorunların çözümü getirmeyi amaçlamamıştır. Onun yazdığı metinlerin hedefi, yeni yaşam tarzında yok olma tehlikesine karşı karşıya olan ve hızlı kaybolan eski zamanların alışkanlıkları ve gelenekleri kaydetmek ve gelecek nesiller için yaşatmak olmuştur.

Ali Rıza Bey'le yaşıt olan Abdülaziz Bey²⁸⁶ de Osmanlı gündelik yaşamı ve gelenekleri hakkında kitap yazmıştır. Eseri, Ali Rıza Bey'in yazdığı metinlerle bir çok ortaklığı ve benzerliği paylaşmaktadır. Benzeyen sosyal tabakada yaşadıkları, memuriyet hayatlarında aşağı yukarı aynı pozisyonda görev aldıkları ve aynı zamanda yaşadıkları için eserlerindeki konu seçimi ve dikkat ettikleri noktalar birbirleriyle benzerdir. Yazdıkları metinlerin amacı da hemen hemen aynı gözükmektedir. Ali Rıza Bey, metinleri bir tek kitap olarak değil, kısa makaleler halinde yayımlandığı için, önsöz yazmaya ihtiyaç duymamış, ama Abdülaziz Bey eserine kısa bir önsöz yazmıştır. O yüzden bu önsözde ifade edildiği metinlerin amacı ikisinin eserleri için geçerli olarak gözükmektedir. '...Osmanlı toplumuna bu yoldan da hizmet etmek ve gayretli gençlerimizle beraber övünçle çalışmak üzere atalardan ve onların anlattıklarından edindiğim bilgilere ve öğrendiğim şeylere kişisel bilgi ve gözlemlerimi de ekleyerek yöntem, âdet, tören ve alışkanlıklar ile halk arasında duyulup işitilen sözcüklerin her birini, ve toplumumuza ait olup bilinmesi gereken her bir yönü, olanaklar elverdiğince derleyerek bir yerde topluca bulundurulması için bu eseri vücuda getirdim. Bundaki esas amaç övünülecek eski âdetlerimizden, geçen ve değişen zaman içinde unutulup terk edilenlerin hangilerini korumak veya yeniden geçerliliğini sağlamak gerekli görülürse bu konuda vatan için üzülenlerden beklediğim ileride mümkün olduğu kadar daha çok hizmet ve

---

²⁸⁶ Abdülaziz Bey (1850-1918), Ali Rıza Bey ile aynı dönemde yaşayıp aşağı yukarı aynı dönemde eseri de yazmıştır. İkisi de Osmanlı devletinde oldukça yüksek pozisyonda memur olmuştur. Abdülaziz Bey'in memuriyet hayatı sadrazamın özel kalem müdürlüğünde başlayarak, birçok değişik memur pozisyonu değiştirdikten sonra Maliye Nezareti Arazi-i Mevkufe Komisyonu riyasetinden emekli olmuş. Abdülaziz bey'in ailesi eski Osmanlı 'soylu' ailelerinden biri sayılmaktadır. Soyü Hazret-i Ali'nin oğlu İmam Muhammed ibn Hanefi'ye dayandığı söylenmektedir. Aile Kırım'da Saraybahçe'de yaşadıkdan sonra I. Abdülhamit döneminde İstanbul'a taşınmıştır. Abdülaziz Bey'in dedesi olan Pertev Paşa (1785-1837) oldukça öneli devlet adamlarından biri olarak Umur-ı Mülkiye Nazırı olmuştur. Ailenin geçmişi ve sosyal pozisyonu, Ali Rıza Bey ile Abdülaziz Bey'in arasındaki en büyük fark olduğu söylenebilir. Bu nedenden geçmiş zamanlarına karşı farklı tutumları açıklanabilir, yani Ali Rıza Bey Abdülaziz bey'in aksine oldukça eleştirel tarzında bilgi vermiştir, Abdülaziz

gayret ve gelecek kuşaklardan beklediğim de bu eserin ileride tamamlanarak bitirilmesiyle adımın anılmasıdır ki bu da benim için övünç kaynağı olur.²⁸⁷

Daha önce söz ettiğimiz aydınların üç esas akımına karşı Ali Rıza Bey'in tavırları karışık sayılır. İslam ve İslam'ın getirdiği kurallar doğal ve olması gereken toplumsal bir unsur olarak algılamıştır. Eserinde hiçbir yerde İslam dinine karşı yönelik eleştiri bulunmamaktadır. Kadınlardan ve kadınlara ait özelliklerinden bahsederken İslam kadınlarından ve gayrimüslim kadınlarından bahseder. Onun için millete veya ırka göre değil, dine göre ayırım yapmak daha doğal ve alışlagelmiş gibi gözükmektedir.²⁸⁸ Bununla beraber İslam'da dokunulmaz sayılan aile düzeni, karıkoca ilişkileri ve boşanma ile ilgili kuralların bazı olumsuzluklara yol açtığını düşünerek, bu konularda yasaların değişmesini ümitle karşılamıştır.²⁸⁹ İslam'ı hiçbir şeyden suçlamayarak sadece İslam'ı suiistimal eden sahte hocalar ve cahil şeyhlerden bahsetmiştir. Ali Rıza Bey onları gerçek İslam'dan ve gerçek imana dayanan ve topluma yararlı olan dervişlikten ayırarak eleştirmiş ve eğitimin eksikliğinin yanı sıra Osmanlıların geri kalmışlığın nedenleri arasında saymıştır.²⁹⁰ Ali Rıza Bey Batıcıların aksine, tek çare olarak Avrupa medeniyetinin ve kültürünün kabulü algılamamış. Avrupa'nın Osmanlılara etkisini sadece kötü veya sadece iyi görmemiş, Avrupa medeniyetinin bazı yönlerini takdir edip, bazı tavırlarını ve ikiyüzlülüğünü eleştirmiş.²⁹¹ Avrupa kültürünün çoğunlukla sadece yüzeysel taklidi, o zamanlardaki tabiriyle alafrangalık, romanlarda ve diğer edebî eserlerinde başlıca konularından biri olurdu.²⁹² Osmanlı yazarlar ve Ali Rıza Bey de bu durumu hoşgörülle karşılamadı. Hem Ali Rıza Bey hem Abdülaziz Bey

---

Bey daha çok nostaljik ve idealleştirilmiş betimlemeye yönelik olarak görülebilir. Abdülaziz Bey'in hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. v-xvi.

²⁸⁷ Bk.: a. g. e., s. 7, 9.

²⁸⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 108-109.

²⁸⁹ Bk.: a. g. e., s. 31.

²⁹⁰ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 24-25. 'Bir takım cahil vaizler kürsülerde türlü safsatalarla birçok masumların zihinlerini karıştırmadan geri durmadılar. ... Bir lokma ekmeğe razı ederek halkı geleceği düşünmekten men ettiler. Hele o tekke şeyhlerinin cahilleri dervişlik, maneviyat, tasavvuf adı altında halka hep hurafeler aşılamağa, sanat ve ticaretten uzaklaştıran zavallılar bir hırka, bir lokmaya kanaat ederek, tevekkülle bodrum katlarında, izbe köşelerde, mezarlık kenarlarında yarısı toprağa gömülmüş kovuklarda çürür giderlerdi. (not. 2: Hacı Bayram-ı Veli hazretleri Ankara'da ömrünün sonuna kadar manevi hizmetlerde bulunduğu gibi dünya işleri ile de meşguldü. Kendisi başta olmak üzere genç müritleri ziraat, sanat ve ticaretle meşguldüler.) ... İnsaf olunsun, bir çocuk küçüklüğünden delikanlılık çağına kadar sokaklarda büyür, yazıları heceleyemeyen öğretmenlerden terbiye görürse artık ondan ne beklenir?'

²⁹¹ Bk.: a. g. e., s. 23. '...ilim ve fen Avrupa'da ilerledikçe bizde unutulmuştur. Bizim tarihimizi bile Avrupa'lılar türlü iftirahlarla yazmışlardır. Halbuki biz felsefe okumak günahıdır yollu muzır telkinlere kapılarak, İslam'ın üstün varlığını unutarak İslam ahkâmına uymayan garip bir taasup içinde siyasî menfaatlerimizi koruyamamış... Avrupa'lıların bize dair kötü niyetlerle yazdıklarından bile haberimiz olmamıştır.'

²⁹² Örnek olarak Rezaizade Mahmut Ekrem Paşa'nın 'Araba sevdası' adlı romanı söyleyebiliriz.

eserlerinde birçok yerde Avrupa'nın taklidi eleştirmiştir.²⁹³ Boş taklidin eleştirilerinin yanı sıra, mantıklı bulduğu reformları beğenmiş, örneğin eğitim konusunda yeni okulların açılışı ve cehaletle savaşı açıkça destekleyip eğitim hizmetlerindeki gelişimi takdir etmiştir.²⁹⁴

Ali Rıza bey'in Türkçülere karşı tavrı eserinde hiçbir yerde açıkça ifade edilmemiştir. Eserleri 20'li yılların başlangıcında yayınlanmaya başladığı için, Türkçü akımından, yeni ortaya çıkmış Türk Yurdu, Türk Ocağı gibi kuruluştan habersiz kalma olanağı yok sayılır. Hatta Ali Rıza Bey'den on yıl önce ölmüş Abdülaziz Bey bu akımdan, ona ait olan dernek ve kurumlardan bahsetmiştir. Türkçü akımı ve dernekleri Abdülaziz Bey'in hoşuna gitmiş, eserinde onların faaliyetleri takdir etmiştir.²⁹⁵ Ali Rıza bey Türklük hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Hatta Türk sözü bile nadiren kullanmış, onun yerine kendi toplumuna ait bir şeyden bahsederken, ya Osmanlı (ya da Müslüman) sözünü tercih etmiştir. Osmanlı yüksek tabakanın mensubu olan, tüm hayatı boyunca Osmanlı devletinin hizmetinde geçiren ve benzeyen insanlarla görüşen Ali Rıza Bey, kazandığı ve benimsediği Osmanlı zihniyeti çerçevesinden çıkmamış. Toplumsal değişimin derinleştiği zamanlarda artık kendi kimliğini tamamlamış ve onu değiştirecek kadar genç, istekli ve yeniliklere açık değilmiştir. Ali Rıza Bey gerçek anlamda Osmanlıların son nesli temsil etmektedir.

II. 1.6. Ali Rıza Bey'in Osmanlı Kadınlarının Hayatlarına İlişkin Bazı Eleştiri

Ali Rıza Bey, her ne kadar her yönüyle Osmanlı toplumuna ve kültürüne ait olsa da, Osmanlıların hayatında yaygın görülmüş birçok şey eleştirmiştir. Özellikle aile içindeki ilişkilere büyük önem vermiş ve onların üzerinde odaklanmıştır. Ali Rıza Bey yüksek sosyal statüsü olan ve 'avam' olan ailelerin kadınları ayırmış ve onların yaşam koşulları da oldukça fark olduğunu vurgulamıştır. Daha fakir ailelerde kadınlar fazla işten ve maddi sıkıntılardan dolayı acı çeker, genç yaşlarda yıpranırlardı. Hele çocuk olduktan sonra çocuk bakımıyla ve ev işlerle meşgul olunca, kocasına istediği kadar hizmet edemezlerdi. O yüzden karı koca

---

²⁹³ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 88-90, 117.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 5. '...Avrupa'nın yönetim biçimini, siyaset kurallarını ve uygarlıklarını dikkate almadan yalnız bazı âdet ve davranışlarını yurda kadar getirerek bunları serbestçe uygulamalarının sıkça görülmesi ve bunların taklidinin de artık bir görenek haline gelmesidir. (Alafrangalığın) ulusal yaşamın gereksinimlerine, ahlak ve toplum kurallarımıza uygulanma derecesini saptayarak kadar deneyim ve bilgiden henüz yoksun olanların gösterdikleri sırf taklit etme tutkusu, bunun her geçen gün ülkemizde yayılmasına ve yerleşmesine hizmet etmektedir.'

²⁹⁴ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 1-2.

²⁹⁵ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 7. '...ciddi olarak harekete geçerek 'Türk Ocağı, Türk Yurdu, Türk Derneği' adıyla kurulacak yerlerde çaba sarf edeceklerinin öğrenilmesi şükran duygusu uyandırmıştır. Özellikle Türklük için düşünenlerin görülmesi ve bu fikir ve emelin ilk kez olsun uyanması sevînc nedeni olmuştur. Bu gibi çalışkan gençlerimizin Türklük hakkında ocaklar kurarak gösterecekleri gayret ve uğraşıya bu yolda harcayacakları emel ve çabalara dayanak olacak şekilde, ayrıntılara girerek Türklüğü her yönüyle inceleyen, bütün tören ve adetlerini ve hatta her türlü deyim ve sözcüklerini bile ayrı ayrı anlatıp açıklayan, elimizde eski ve yeni kitaplar içinde, değil o yolda yazılmış bir eser, belki bir sözcük bile bulunmamaktadır.'

arasında kavgalar nadir görülen bir olay sayılmazdı. Ali Rıza Bey bu konularda ailesinin maddî ihtiyaçlarını karşılamayan, karısına bakmayan ve çoğu kez de ona kaba davranan, hatta şiddet uygulayan kocaları sert eleştirmiştir.²⁹⁶ Bu durumu daha da kötüleştiren başka bir etken olarak kayınvalidenin ve görümcenin geline karşı davranışları bulmuştur.²⁹⁷ Kocasının, kayınvalidesinin baskısı altında ezilmiş olan genç kadın, çocuğunu alıp evden kaçarak kötü durumundan kurtulmaya çalışırdı. Kadın bundan sonra mahkemede açtığı davayı kazanması²⁹⁸ tek çare olarak görmüştür.²⁹⁹ Ali Rıza Bey benzeyen metin iki kez; 1921 ve 1924 yılında, yayınlamıştır. İlk olarak hazırladığı metinde kötü muamele görmüş ve kaçmış kadınların durumu çaresiz ve ümitsiz görülürken, ikinci metnin sonunda yeni çıkmış kanunlardan ümit verici değişikliklerden olarak bahsedilmiştir.³⁰⁰

Yüksek tabakanın kadınları çok farklı koşullarda yaşardı. Ali Rıza Bey'e göre hiçbir işle uğraşmaz, hatta çocuklarıyla bile ilgilenmezlerdi. Sürekli ve ağır çalışan fakir kadınların aksine geç yaşına kadar taze kalıp genç görünürlerdi.³⁰¹ Fakat işsizlik ve tembellikten dolayı çabuk şişmanlardı. Ali Rıza Bey kadınlar arasında yaygın görülen, işsizliğin ve tembelliğin getirdiği başka olumsuz yanları arasında sıkılma, ilgisizlik, hatta genç ve güzel kadınları görünce küçümseme kompleksine kapılma gibi halleri saymıştır. Ona göre tüm bunlar

²⁹⁶ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 10-11, 30-31.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 117-120.

²⁹⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 10. 'Eğer o evde kaynana ve görümce de birlikte iseler artık saâdet-i âile büsbütün rahnedâr olur. Kaynanaların çoğu gelinlerini sevmezler, daima kubhiyyâtlarından bahsederler, hatta kabâih bulamadıkları hâlde icadına çalışırlar. Onların itikadınca mensup oldukları ailenin kızları kocadan, erkekleri karıdan talihsizdirler! Oğulları kariya düşmediği mukaddemesiyle '...bizim oğlanın içkiye dadanması da hep bu gelinin yüzündendir. Yorgun argın eve geliyor, hiçbir şeyine bakılmıyor. ... şirret mi şirret, ah oğlana yazık oldu...' diyerek ve daha da mümasil birtakım türrehât ilâve ederek ...bildiğine bilmediğine muttasıl gelinden bahsederdi.'; a. g. e.: s. 30. 'Kaynana görümce hanımlar gûya muarazayı teskine gelirler. Hâlbuki gelinin aleyhine sarhoşun gazabını bir kat daha teşdit ederler. Zavallı gelin yemek yerine temiz bir de dayak yer.'

²⁹⁸ Kadı sicillerinde şiddet uygulayan kocalara karşı davalara her ne kadar az rastlansa da, bu tür davalar açılırdı ve mahkemelerde kocaların eşlerini dövmeleri hiç de hoş karşılamazdı. Kocalara karşı hüküm verilince, ya boşanmaya veya kefil şartıyla ve bir daha olmayacağına yeminiyle teminata karar verilirdi. Özellikle devlet memurları bu konuda daha çok denetim altında olurlardı. Kocanın cezalandırmasıyla sonuçlanan bir örnek dava olarak 1844 yılında Bursa'da eşini haksız yerde dövmüş olan kocaya tazir cezası verilmiştir. Ayrıntı için bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 105.; Fetvalarda da kadının kocası tarafından uygulanan şiddetinden korunmaları görülmektedir. Koca Kuran'da bulunan bazı ayetlere göre karısını terbiye için dövebilme hakkına sahip sayılırdı, ama haksız yerde şiddet uygulamasında kadın şikayet etmeliydi. Fetvalardan bir örneğin verilmesi uygun görülmektedir. '-Zeyd, zevcesi Hind'i şer'i bir neden olmaksızın dövse Zeyd'e ne lazım olur? El-cevap: Ta'zir. ... Zeyd'in, zevcesi Hind, namazı terk eder olmakla Zeyd Hind'in namaz kılmasını murad edip Hind namaz kılmamakla Zeyd Hind'i ta'zir eylese, Hind, yazıldığı üzere ta'zir ettiği için Zeyd'i hakime ta'zir ettirmeye kadir olur mu? El-cevap: Olmaz!' Ayrıntı için bk.: Art, Gökçen: Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik. İstanbul, Çiviyazıları Yay., 1996, s. 165-166.

²⁹⁹ Bk.: a. g. e., s. 11, 30. 'Bundan sonra da fesh-i nikâh ve nafaka davaları baş gösterir. Bîçare kadın sarairini mahkeme muhızlarına, kâtiplerine faş etmeye mecbur olur, mahkemelerde uğraşır dururdu.

³⁰⁰ Bk.: a. g. e., s. 31. "Hukuk-ı âile kanunu inşallah bu gibi hâllerin önünü almış olacaktır.'

³⁰¹ Ali Rıza Bey sadece fakir kadınların genç yaşta yıpranıp çabuk yaşandıklarını söylemiştir. Garnett fakir kadınlar arasında değil, yüksek sınıf Osmanlı kadınları arasında bulunmasına rağmen, Osmanlı kadınlarını geç yaşarına kadar taze kaldıklarını düşünmemiştir, tam tersi, ona göre Osmanlı kadınları, tıpkı Güneyde

kadınları yıpratır, sinirli, heyecanlı yapar ve doğal olmayan cinselliğe yönlendirirdi. Ali Rıza Bey'in kastettiği bu 'gayri tabii hâller', yani eşcinsel ilişkiler hem kadınların yaşadığı koşullarından hem de bundan meslek edinen ve o yüzden zengin kadınları buna teşvik eden kadınlardan kaynakladığını söylemiştir.³⁰² Kadınlar bu nedenlerden eleştirilmiş, ama bazıları kadınların bu davranışı sadece kıskançlıktan kaynaklanan taklitçilikle ve kadınların duygusal yapısıyla açıklayarak affedilebilir olarak görürlerdi.³⁰³ Ama Ali Rıza Bey bu tür ilişkileri daha ciddi bir sorun olarak görmüş, en azından bu tür ilişki ve davranışlara geniş yer ayırdığına göre onları oldukça tehlikeli olarak algılamıştır. Ona göre özellikle bu kadınlarla evli olan erkekler bu durumu büyük bir sorun olarak yaşarlardı, eşleri onlardan çoğu kez nefret edip uzak kalmaya çabarlardı ve zengin oldukları zaman kocaları hiçe sayarlardı.³⁰⁴

II. 1.7. Garnett ve Harem Tasvirleri, Önyargılardan İdealleştirmeye

Avrupalıların harem tasvirlerinde cinsellik, kadınlar arasında olsun, kadınla erkek arasında olsun, abartılı şekilde vurgulamıştır. Hatta Doğu'nun kurgusunda cinsellik önemli rol oynamıştır. Osmanlı toplumu üzerinde yazılmış metinler istisna olmadığına göre, seyahatnamelerde, hatta bilimsel metinlerde de haremın ortasına uygun düşünülen şehvetli ve aşırı cinselleştirilmiş sahneler yer alırdı.³⁰⁵ Doğu ile cinsellik arasındaki düzenli bir çağrışım Oryantalist söylemin kuruyucu bir öge olarak nitelendirilebilir.³⁰⁶ Avrupalıların harem hakkındaki düşünceler ve fanteziler belli bir ölçüde Avrupa'da tanınmış ve büyük ilgi görmüş

---

yaşayan diğer milletlerin kadınları gibi, çabuk yaşlanır, otuz, hatta yirmi beş yaşındayken bile oldukça yıpranmış gözükürlerdi. Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 428.

³⁰² Eşcinselliğin Yunan kadınlarından, ya Midilli (Lesbos) adasından ya da Siroz tarafından, İstanbul'daki kadınlara geçip yayılmasından ve orada daha da gelişmesinden bahsetmiştir. Osmanlılarda bu kadınlara 'zarif, zurafa' denilmeye başlamıştır. Bk.: Ali Rıza Bey: *Eski...*, s. 32.

³⁰³ Bk.: a. g. e., s. 31. 'Hanımefendilerin bu gayri tabii hâllerine itiraz edenler yok değildi. Fakat insafla tahlil edenler bu hâllerin esas kıskançlıktan mütevellit bir mukallitlikten ibaret olduğundan ve kadın da bir insan olmak hasebiyle mâhiyyet-i hissiyye ile mütehassis bulunduğundan onları da mazur görürlerdi.'

³⁰⁴ Bk.: a. g. e., s. 31-32. 'Zurefâlığın en hâr taraftarları kocalarından müteneffirlerdirler. Zevklerine engel oldukları için kocalarının vücudu onlara bir azap, bir işkencedir. Kocalarından daima uzak olmak isterler, fakat tecüssüslerinden de sakınırlardı. Kocasına ihtiyacı olmayanlar asla ehemmiyet vermezler, onları hiçe sayarlardı. Kocaları bilmemezlikten gelirlerdi.'

³⁰⁵ Edward Said de oryantalist söylemin incelemesinde cinsellik ve Doğu arasında kurgulanan bağ ve çağrışımların farkında olur, bunların en çarpıcı örneklerini eserine ekleyerek analiz ederdi. Örnek olarak bk.: Said, E.: *Orientalism...*, s. 186-188. 'Flaubert'in Oryantal gezintisinin en meşhur sahneleri Küçük Hanım (Kuchuk Hanem) ile ilişkindir... o (Küçük Hanım), bilgili duygusallığıyla, kibarlığıyla ve (Flaubert'e göre) akılsız kabalığıyla onun birkaç romanındaki kadın karakterinin prototipiydi. ... başka bir açıdan bakıldığında Küçük, doğurganlığıyla, çok süslü ve sınırlanmamış gibi gözükken cinselliğiyle olağanüstü Oryantalığın rahatsız edici sembolüydü. ...Flaubert'in Doğu'yla ilgili tüm deneyimlerinin dokusuna sızmış olan, Doğu ve cinsellik arasında neredeyse sabit bir çağrışımdır. Flaubert, Doğu'ya karşı Batılı tavrında çarpıcı bir inatla karşımıza çıkan bu motifin ne ilk ne de en abartılı örneğidir. Doğu'nun niçin hala, sadece doğurganlık değil, aynı zamanda cinsel vaat (ve tehdit), yorulmaz şehvet, sınırsız arzu, derin üretken enerjiler sunan bir şey olarak görüldüğü insanın üzerine yapabileceği bir şey...'

'Bin Bir Gece Masalları'ndan alınmış sahnelerle etkilenmiştir. Müslüman ülkelerine giden seyyahlar doğal olarak harem içinde giremezlerdi ve harem ortamı o yüzden onlar için gizemli ve bilinmezliğinden dolayı çekici kalmış bir yeri temsil ederdi. Bu gizlilik ve bilinmezlik seyyahların hayal gücü ve fantezileri için kışkırtıcı bir etken sayılırdı. Seyahatnamelerde yer alan harem betimlemelerin çoğu sadece uydurulmuş veya kulaktan dolma bilgilerinden oluşurdu. Bu tür kurgu ve yanlış tasvirler kadın gezginler tarafından sık sık eklenirdi. Sadece meşhur Lady Montagu değil, bir Müslüman ülkesinde uzun süre kalmış hemen hemen her kadın gezgin; örneğin Julia Pardoe, Ellison Grace³⁰⁷ ve Mary Lucy Jane Garnett bu konuya değinmiştir.³⁰⁸

Garnett de harem yanlış ve önyargılı tasvirleri eleştirmiş ve doğru bilgileri vererek harem gerçek yüzünü tanıtmaya çalışmıştır. Hareme karşı yaygın olan önyargılar sadece aşırı cinsellikten suçlamalardan oluşmaz, önyargı ve olumsuz basmakalıplar arasında harem hapishaneye benzetmeler de yer alırdı. Avrupa'da bu tür düşünceler hem yaygın hem de sağlam olduğu için birçok gezgin ve bilim adamı onları hiç sorgulamadan benimserdi. Bu klişe ve önyargı bazen de harem hakkında bilgi edinmeleri de engellemiştir. Erkek gezginler zaten hareme hiç giremezken, bazı kadın gezginler de böyle bir fırsatın karşı karşıya kalınca sadece önyargı, dedikodu ve korku yüzünden haremi ziyaret etmeyi reddederlerdi. Garnett bu tür kadınları da eleştirmiş. Özellikle E. H. Mitchell'in yazdığı ve 14. Şubat 1891 yılında 'The Academy' dergisinde 'Forty Days in the East' adlı metne tepki göstermiştir. Metinden 'Harem ziyaretini bizim Doğu'daki ikamet güzel bir sonu olabileceği söylenirdi, ama ben böyle bir aşağılaşma yerini ziyaret etmeyi reddettim. Bizim köle durumunda olan kız kardeşlerimize bu ziyaretle

---

³⁰⁶ Bk.: Yeğenoğlu, Meyda: Peçeli Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark. in: Keyman, Fuat; Mutman, Mahmut; Yeğenoğlu, Meyda: Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark. İstanbul, İletişim Yay., 1999, s. 113.

³⁰⁷ Ellison Grace, İngiliz gezgin ve feminist. Türkiye'ye ilk kez 1905 yılında seyahat etmiş, uzun zaman Türkiye'de yaşayıp birçok Osmanlı kadınlarıyla arkadaşlık etmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Jön Türkler'den önemli devlet adamlarıyla buluşur, kadın meseleleri hakkında konuşurdu. Cumhuriyet kurulduktan sonra Mustafa Kemal Atatürk ile tanışıp sürekli görüşürdü. Osmanlı - Türk kadınları ve Türkiye'nin değişimi ve gelişimi hakkında birkaç kitap yazmıştır. Eserlerinden örnek olarak 'An Englishwomen in a Turkish harem. London, Methuen and Co. Yay., 1915.', 'Turkey To-Day. London, Hutchinson and Co. Yay., 1928.' söyleyebiliriz.

³⁰⁸ Bk.: Lady Montagu: Şark..., s. 88. 'Alelûmun hepsi de yalanlar ve saçmalarla dolu şark seyahatnamelerini okunmak, burada bana garip bir eğlence teşkil ediyor. Bu büyük hikayelerin müellifleri, hiç şüphesiz tek bir hanım görmedikleri halde, kadınlara dair tafsilât vermekten, erkeklerle hiç görüşmedikleri halde gûya kendilerine pek malûm bir şeymiş gibi erkeklerin ahlâkından bahsetmekten geri durmuyorlar.'; Pardoe, J.: The City..., s. 89. 'Evdeki hayattan ayrıntılı gerçek haberler yok, Şahrazad hakkındakine benzeyen ve Doğu hakkında özel imgeleri ve büyüleyici *ab ovo usque ad male* yaratan hikayeler bundan kaynaklanıyor. Avrupalı zihinler Oryantal gizlilikle, büyüleyicilikle ve görkemlilikle o kadar doldu ki, inançlarını mecazlar yastığına dayanmaya alışmışlardır.'; Ellison, G.: Turkey..., s. 109. 'Harem ve örtünmüş kadınlar Avrupalılar, özellikle erkekler için 'Bin Bir Gece Masalları' etkisinin tahminiyle sadece gizemliliğin cazibesini değil, aynı zamanda da yasaklanmış olanın çekiciliğini de temsil etmektedir.'

yardım edebilseydim, bunu yaparak memnun olurdu. Ama oraya gitmek ve onları o iğrenç hapisanede kapalı olarak görmek, herhangi Hıristiyan bir kadının dayanabileceğinden fazladır.' alıntısını ekleyerek harem hakkında önyargı ve yanlışlıklarını yadsıyarak haremleden kendi kişisel tecrübelerini yazmıştır.³⁰⁹ Bazı araştırmacılar yanlışlıkla eklendiği bu alıntının Garnett'in yorumu ve hareme bakış açısı olduğunu zannederek Garnett'i yanlış anlamış ve onun hiçbir zaman bir haremde ziyaretine gitmediğini düşünmüştür. Halbuki Garnett birçok hareme ziyaret etmiştir.³¹⁰

Garnett haremde bahsederken hareme evin en güzel yeri olarak betimlemiştir. Haremde söz anlamı 'yasaklanmış, kutsal bir yer' olduğunu ekleyerek kadınların rahatlıkla durabildikleri, yabancı hiç kimsenin izinsiz giremediği bir mekan olduğunu söylemiştir. Garnett'in ve diğer İngiliz kadın gezginlerin ilgilerini, kocanın bile istediği zamanda eşinin kaldığı hareme giremeyişi çekmiştir. Haremde girişinde sarı pabuç koyulduğunda hareme yabancı kadın misafir olduğunun veya ev hanımının mahremiyet istediğinin anlamına gelir ve kocası bu durumda hareme giremezdi.³¹¹ Bu ayrıntının İngiliz kadınlar için oldukça önemli ve hayran verici olduğu gözükür, çünkü bu ayrıntı İngiliz kadınlar tarafından hiçbir zaman sahip olmadıkları bir hakkın göstergesi olarak algılanmıştır. İngiltere'de kadınlar istemedikleri zamanda kocalarının onlara yaklaşmalarını ve cinsel ilişkiye girmek isteklerini reddedemezlerdi.³¹² Hemen hemen her kadının bu konuya değinmediğine göre, yaşamadıkları mahremiyete ve özgürlüğe hakkı dikkatlerini çekerek onları özendirmiştir. Daha eski betimlemelerde bulunan cinsellikten özgürlükten yola çıkarak, incelediğimiz kadın gezginler tarafından getirildiği cinsellikten özgürlüğe dönüşmüştür. Cinsellikteki özgürlüğü ile bundan ilk bahseden Lady Montagu, cinsellikten özgürlüğüyle ise daha sonra seyahat eden Lady Craven özdeşleştirilmiş³¹³ Viktoryan dönemindeki gezginler Lady Craven'in görüşünü daha çok benimsemişlerdir. Hatta bu dönemde, çoğu kez erkek gezginler tarafından

---

³⁰⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 439.; Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 265.

³¹⁰ Bk.: Celkan, G.: *British...*, s. 805.; Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 439.

³¹¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 266.

³¹² İngiliz kanunlara göre kadın, kocası onu dövse, aşağılasa, hatta ondan nefret etse ve ona işkence yapsa bile, kadın ona cinsel ilişkilerde uysallık ve itaatkarlık göstermeliydi. Bu durum sadece kadınlar tarafından değil bazı İngiliz düşünürler; örneğin J. S. Mill tarafından da eleştirilmiş. Ayrıntı için bk.: Mill, J. S.: *Poddanství...*, s. 52-53.

³¹³ Bk.: Melman, B.: *Women's...*, s. 87, 100, 106, 110-111.; Melman, B.: *Desexualizing...*, s. 303. Melman buralarda 'sexual freedom'dan, 'freedom from sex' ve daha sonra da 'desexualization of the oriental female ve harem'e değişiminden bahsetmektedir.

kurgulanmış ve yaygınlaşmış harem imgelerinin aşırı cinsellikten arındırması, harem cinsellikle alakası olmayan ortam olarak gösterilmesi çabalarından bahsedilebilir.³¹⁴

Garnett, diğer Viktoryan kadın gezginler gibi, cinsellikten bahsetmemiştir. Garnett ve diğer Viktoryan kadın gezginler harem sadece fiziki mekan olarak değil, idealleştirilmiş ve sembolik bir mekan olarak algılamışlardır. Haremden bahsederken onu ideal Viktoryan orta halli ailenin evine benzetmişlerdir. İdeal Viktoryan ev, sadece aile hayatının yaşam ortamı ve yüksek değeri olan iş ve üretimin yeri olarak görülmüştür. Ev işleriyle, çocuk terbiyesiyle, ev atmosferinin güzelleştirilmesiyle ve hayırsever işlerle uğraşan ideal Viktoryan kadın 'evin meleği' olarak adlandırılmış ve mutlu yuvanın kurucusu ve koruyucusu olarak algılanmıştır.³¹⁵ Garnett'e göre de harem ailevi hayatın mutluluğun kutsal yeri olarak nitelendirilebilmiştir. Osmanlı kadınları, ister eş, ister kız veya başka kadın akraba olsun, sürekli evle uğraşır, tüm ailenin ve özellikle erkeklerin orada rahat ve huzurlu hissedebilsin diye mümkünse en güzel ortamı yaratmaya çaba harcardı.³¹⁶ Bu nedenlerden Osmanlı kadını, orta halli Viktoryan kadını gibi, evdeki tüm bu görevleri yerine getirebilmek için kirletici ve günahlara teşvik ettiği zannedilen cinsellikten uzak tutulmalıydı.

Garnett harem ve Osmanlı kadını mümkünse en iyi şekilde tasvir etmeye çalıştığı için, İngiltere'de ideal olarak nitelendirilmiş kadının özelliklerini Osmanlı kadınlarında da vurgulamıştır. Bu şekilde Osmanlı kadınının ve haremının efsaneleştirilmiş imgeleri sorgulanmaya, reddedilmeye ve kadın gezgin tarafından farklı imgelerle değiştirilmeye başlamıştır. Hareme hiç girmeyen gezginler kadınları sık sık haremden sadece divanda oturup tatlı yiyerek, eğlenerek, süslenerek hayatlarını geçiren kadınlar olarak tasvir etmişlerdir.³¹⁷ Tembellik Avrupalılar için en ciddi günahlarından biri ve birçok kötü özelliklerin nedeni temsil etmiştir. Osmanlı toplumunun geri kalmışlığı, yozlaşması ve diğer kötülükleri için sorumlu tutulabilirdi. Sadece yabancı gezginler değil, bazı Osmanlı aydınlar ve onlar arasında da Ali Rıza Bey, Osmanlı kadının tembelliğinden söz edip ciddi bir uğraşın olmamasını vurgulamıştır.³¹⁸

---

³¹⁴ Billie Melman bu çabaları için 'desexualize, desexualization' sözünü kullanmıştır, bu sözün Türkçe'de uygun karşılığı bulunmadığından sözün anlamı açıklayarak ifade edilmesi tercih edildi. Sözün kullanışı için bk.: Melman, B.: *Women's...*, s. 19-20.; Melman, B.: *Desexualizing...*, s. 303.

³¹⁵ Bk.: Malečková, J.: *Úrodná...*, s. 59.; Schiffer, R.: *Oriental...*, s. 299.

³¹⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 267.

³¹⁷ Örnek olarak şu gezginleri söyleyebiliriz. Kirchmann, Julius Hermann: *Nach Konstantinopel und Brusa – Ferienreise des prussischen Juristen*. Berlin, 1855, s. 299.

³¹⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: *Eski...*, s. 31.

Garnett bu görüşe karşı çıkmıştır. Ona göre Osmanlı kadınının sadece divanda oturup yemesini ve mücevherlerle oynamasını düşünceleri sadece önyargı olduğunu ve gerçekle alakası olmadığını vurgulamıştır.³¹⁹ Garnett Osmanlı haremi daha çok Viktoryan evine benzeyen aile ortamı ve üretim birimi olarak tasvir etmiştir. Osmanlı kadınının bir çok görevlerin olduğunu eserlerinde birkaç kez tekrarlamıştır. Ona göre Osmanlı kadınlar oldukça erken kalkar, namaz kılar ve kahve ve sigara içtikten sonra çocuklarına ve kocasına bakarlardı. Tüm gün boyunca çocuklara bakmanın yanında, tatlı ve yemek pişirmekle, komposto ve turşu hazırlamakla, temizlikle, çamaşır yıkamak³²⁰ ve ütü yapmakla uğraşırlardı. Fakir kadınlar bu tür işleri kendi yapmak zorunda kalırdı. İstanbul ve diğer büyük şehir dışında yaşayan kadınlar ev işleriyle daha çok ilgilenir, İstanbul hanımları arasında zengin Avrupalı kadınların taklidi olarak ev işleriyle uğraşmaması yayılmaya başlamıştır. Buna rağmen yüksek tabakaya ait hanımlar bile ev işleri yapar, veya en azından hizmetçi ve köleleri gözetlerdi. Kadınlar ev işleri yanında ince el işleriyle de uğraşırdı. Hemen hemen her Osmanlı kadının öğrenmesi gerekenler arasında dikiş ve nakış önemli yer alırdı. Özellikle genç kızlar ve anneleri çeyiz hazırlamasıyla meşgul olurlardı. Havlu, peştamal, yorgan, yastık, mendil ve diğer eşyaların işleme çeyiz hazırlamanın önemli bir kısmı sayılırdı.³²¹ Ali Rıza Bey de kadınların çeşitli el işleriyle uğraşmalarını yazmıştır, zengin kadınların tembelliğinin aksine orta halli ve fakir kadınların birçok beceri ve sanatları olduğunu vurgulamıştır. Kadınların yüksek değerlendirilen sanatları arasında özellikle gergefle nakış, oya yapmak, dikiş iğnesiyle işleme, yapay çiçek hazırlamak ve bez dokumak önemli rol oynamıştır. En azından evin ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda bez dokumak kadının esas işi sayılır, bez dışarıdan almak ayıplanırdı. Nakış ve işleme gibi ince işlerde beceriklilik genç kızların çeyiz hazırlamasıyla önemli rol oynar, el işinin kalitesi kızın değerini de artırabilirdi. Bu tür işleri yapamayan kadınlar çarşıdan hazır eşyaları satın almak zorunda kalırdı. Ali Rıza Bey'in tüm bu işlerin ayrıntılı betimlemesinden eski zamanların özlemesi ve nostalji belirgin olmaktadır. El işleriyle uğraşması artık kadınların sık sık yaptığı işleri arasında yer almadığını vurgulamıştır. Kadınların yaptığı el işlerinden bahsederken hep geçmiş zamanı kullanmış,

³¹⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 453.; Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 269.

³²⁰ Zengin kadınlar bile kocasının elbiseleri kendi yıkardı, çünkü büyüye inandıkları için, bu şekilde birisinin bu elbiseleri kötü büyüye kullanabildiğini ve kocalarını kendilerinden uzaklaştırabildiğini önlemek isterlerdi. Ayrıntı için bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 455.

³²¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 269-271.; Garnett, M. L. J.: *Turkish...*, s. 88-89.

sanki eseri yazdığı zamanda bu tür yeteneklerin artık geçmişe gömülerek tamamen kaybolmuş olduğuna işaret etmiştir.³²²

II. 1.8. Osmanlı Kadınının Sosyal ve Meslekî Hayatı

Haremdeki gündelik hayatın diğer çok zikredilen özelliği tekdüzelik olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında İstanbul'da bir haremde nispeten uzun süre yaşayan başka bir İngiliz kadın, Grace Ellison'a göre haremdeki hayat o kadar sakin ve düzenli geçirdi ki, zaman kavramı yavaş yavaş anlamı yitirmeye başlamıştır.³²³ Kadınlar nadiren dışarıya çıkardı, alışverişi bile erkek akrabaları, hizmetçiler veya seyyar satıcı aracılığıyla yapılırdı. Kadınlar, haremdeki monoton hayatının farklı olduğu için evin dışarıya çıkmayı severlerdi, bunun için hemen hemen her fırsatı değerlendirirlerdi. Garnett Osmanlı kadınların başlıca eğlenceleri arasında ziyaretler, piknik ve gezinti, alışverişe ve hamama gitmeleri olduğunu söylemiştir. Kadınlar ve erkeklerin eğlenceleri de ayrı olup kadınlar toplumun sosyal hayatının dışında kalırdı.³²⁴

Ne Garnett ne de Ali Rıza Bey kadınların sosyal ve meslekî hayata katılıp katılmamaları konusunda fazla şey söylemiştir. Ali Rıza Bey somut bir şey söylemediğine rağmen daha çok ev işlerle becerikli ve iyi bir ev hanımı olan kadınlardan hoşlanmıştır. Eskiden kadınların ev bakmaya istekleri ve yetenekleri daha iyi bulup, çeşitli marifetleri ayrıntılı şekilde betimleyerek belli bir nostaljiyle övmüştür. Metinden eseri yazdığı zamanda hanımların artık böyle olmadıkları ortaya çıkmaktadır.³²⁵ Kadınların bağımsız ve topluma yararlı aktif rollerde olmalarına sempatiyle bakmıştır. Osmanlı toplumunda erkeklerle, kanunen olmazsa bile, neredeyse eşit seviyede bulunan kadınlardan bahsetmiştir. Bu kadınlar kadınlara özel birkaç meslek yaparak para kazanır, kocalarından az çok bağımsız pozisyona gelirlerdi. Ali Rıza Bey düzenli olarak çalışmayan çamaşır yıkayan ve evi temizleyen kadınlar, değişik hastalıkların tedavisiyle uğraşan kadınlar, ebeler yanında daha çok düzenli gelir sağlayan meslekler uğraşan, örneğin hamam ustaları, hamam hademeleri ve bohçacılar bahsetmiştir. Zengin hanımlardan ve daha fakir çalışan kadınlardan farklı bir grup olarak hoş-meşrep ve serbest kadınları, müzik çalan ve çengileri ayırmıştır.³²⁶ Bu kadınların hepsine değil,³²⁷ bazılara özel

³²² Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 28-29.; Ziya Gökalp da kadınların geleneksel el işlerini unutabileceğinden korkar, onların canlı tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Bk.: Gökalp, Z.: Türk..., s. 152.

³²³ Bk.: Ellison, G.: An Englishwoman..., s. 2, 195.

³²⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 89, 98.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 272.

³²⁵ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 28.

³²⁶ Bk.: a. g. e., s. 28-29.

³²⁷ Özellikle ebelere karşı güvensizlik ve antipati belirgin bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıntı için bk.: a. g. e., s. 1-2, 29.

sempati göstermiştir. Özellikle hamam ustaların çalışkanlığını, güler yüzlülüğünü, metanetini, bağımsız kalabilme ve kendi sorunları halletme yeteneğini takdir etmiştir. Ona göre bu kadınlar sadece iş hayatında değil, aile hayatında da bağımsız kalırdı. Diğer uyumlu ve haksızlıklara uğradığı zamanlarda bile sessiz kalan ev kadınlarından farklı olurlardı.³²⁸ Kayınvalide ve görüncesine, hatta kocasına karşı çıkmaya kadar bağımsız ve cesaretli olur, gerekirse kendilerini ve kendi haklarını savunmayı bilirlerdi.³²⁹

Garnett Osmanlı kadınının sosyal hayatına katılmasını desteklemiştir. Ona göre kadınlara uygun meslekler içinde yeterli sayıda iş yerlerin açılması lazımdı. Garnett Jön Türk çevresinden biriyle kadınların sorunları üzerinde konuşurken, Osmanlı kadınlarının Avrupalı kadınlarla aynı pozisyonda kalabilmelerini, fabrikalarda, dükkanlarda hemen çalışabilmelerini düşünmediğini söylemiştir. En büyük engel yalnız harem sisteminde ve örtünmekte değil, kadınların yetersiz eğitiminde görmüştür. Buna rağmen kadınların kolayca uyum sağlayabilecek birçok meslek, belli başlı arasında öğretmenlik ve ev temizleme ve hizmetçilik, olduğunu da söylemiştir. Özellikle fakir Türk kadınları için, hem kadınlara verilen eğitim niteliği, hem yeterince sayıda iş yeri imkanı açısından evde bir hizmetçi olarak çalışmaları en uygun iş olarak görmüştür.³³⁰

Garnett Osmanlı kadınlarının eğitiminin yetersizliğinden bahsederken, sadece orta halli ve fakir kadınların eğitimini kastetmiştir. Ona göre elit tabakanın mensubu olan kadınların eğitim seviyesi Avrupalılar için beklenmedik yüksek olabilirdi. Osmanlı kadınların cahilliği konusunda yaygın önyargılardan dolayı o kadar iyi ve çağdaş eğitim Avrupalıları şaşırtabilirdi, hatta durum İngiltere'deki durumuyla kıyaslarken aşağı yukarı aynı, belki de daha iyi görünürdü. Bazı kadınlar Fransızca'dan çeviri yapacak ve yazar olabilecek kadar iyi eğitilirdi.³³¹ Eğitim Garnett'e göre en hızlı ve derin değişiklikleri gösteren reform alanı sayılırdı. Osmanlı kadınların, okuma yazma, Kuran'dan birkaç kısmın ezberlemesi, müzik

---

³²⁸ Bütün ev kadınları kesinlikle sessiz ve kocalarının yaptıklarına tepkisiz kalmazlardı. Şair Vehbi'nin yazdığı anne – kız diyalogunda kız annenin nasihatlerine beklenmedik cevaplar vererek kocasına itaat etmenin taraftarı pek olmadığını görünmektedir. Chmielowska, D.: s. 568. '...izin alma neymiş erden, a kızlar dahi neler? / İç güveyi dargın olur mı ya bu kadar / Yohsa yeni mi çıkdı bu kanun-i nev eşer / Ardından itüb anı kuyuya teker meker.

³²⁹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 31. 'Bunlar öyle kocalarının bin türlü tehditleri, tazyikleri altında kalan ve envai cebir ve tahakkümlerine tahammül eden ve hele o müziç kaynana ve görümcelerin gelinlerine karşı besledikleri kin ve ihtiraslarının sevgiyle tasni ettikleri sürü sürü dedikoduları, hadd ü pâyânı olmayan ev yıkıcı haksızlıkları ve iftiraları altında ezilip, miskin, cebin, uyuşuk bir hâlde kalan ve iki lâkırdıyı bir araya getirip söylemesini bilmeyen zor belâ söz söyleyen muti ve kanaatkâr ev kadınları gibi değildiler. ...daima serbest yaşamak isterlerdi. Bi'l-farz böyle bir hâlde maruz kalsalar bile derhâl gürültüyü koparıp ortalığı alt üst ederlerdi. Bunlar hemen hemen erkeklerle müsavi derecede metanet sahibi idiler. Bununla beraber gayet çalışkan, işgüzar becerikli...halka karşı daima tatlı dilli, güler yüzlü bulunurlar, bir kederleri olsa da asla belli etmezler...'

³³⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 284-285.

dersi ve bazen de şiir yazmasından ibaret olan geleneksel eğitimi toplumun hemen hemen her tabakasında terkedilmiş gibi gözükürdü. Onun yerine fakir ve orta halli ailelerin kızları için yeni ilk ve orta okullar, öğretmenler için okullar açılmaya başlamıştır. Garnett bu okulların sayısını ve kalitesini yeterli bulmamış, genç kızların harem sisteminden dolayı on iki on üç yaşından sonra okula devam edememelerinden şikayet etmiş, ama tüm bunlara rağmen durumun gittikçe iyileştiğini iddia etmiştir. Daha yüksek geliri olan ailelerde yabancı, özellikle İngiliz, Fransız ve Alman mürebbiyeleri tutmak moda haline gelmiştir. Dersler yabancı dil, çoğu kez Fransızca ve Fransız edebiyatı, piyano çalması ve resim derslerinden ibaret olurdu. Garnett'in Osmanlı haremlerine yeni girmiş Avrupa tarzındaki eğitim konusunda fazla iyimser ve hevesli olduğu söylenemez. Yeni eğitim tarzı Osmanlı kadınların lehine mi aleyhine mi olduğuna karar verememiştir. Şüphe duyduğu unsur ise, iyi eğitimin vermesinden ama onu kullanabilmesi fırsat vermemesinden kaynaklanıyordu. Hoşuna gitmediği başka unsur ise, milli edebiyatın ve ana dilinin göz ardı edilmesi olmuştur. Tüm bunlar onda eğitimin Osmanlı kadınlarına uygun olup olmamasında tereddüt uyandırmıştır.³³²

II. 1.9.Reformlar ve Batılılaşma Karşısındaki Tavrıları

Bu arada çok önemli bir konuya değindik. 19. yüzyılın sonunda Osmanlı toplumunun değişimi derinleştikçe ve hızlandıkça, modernleşme, batılılaşma ve reformlar üzerinde tartışmalar da yoğunlaşmıştır. Tartışmaların oldukça büyük kısmı kadınların hakları ve toplumdaki rolleri üzerinde odaklanmıştır. Bu konunun uyandırdığı tepkiler, Osmanlı aydınları arasında ciddi bir sorun olarak algılanırdı. Yabancı gezginlerin de bu değişimleri fark etmemeleri mümkün değildi. Onlar da, Osmanlı aydınları gibi, bu konuda hemfikir değildiler ve aralarında reformları destekleyenler, sadece bazılarının uygulaması gerektiğini isteyenler veya tamamen yadsıyanlar da bulunurdu. Bu nedenden hem Ali Rıza Bey'in, hem de Garnett'in bu konudaki düşüncelerini, duygularını ve yorumlarını da ekleyerek, batılılaşma ve Osmanlı kadınları konularını ele almak uygun görünmektedir.

Garnett'in Osmanlı toplumunda belirgin olan batılılaşma, modernleşme olarak nitelendirilebilen değişikliklere ve reformlara karşı tavrı ilginçtir. Garnett'in dikkatini en çok Avrupalı tarzda eşyaların kullanışı³³³ ve ev içinde giyilen elbiselerin değişimi çekmiştir. Garnett zengin Osmanlı kadınlarının yeni giymeye başladıkları Avrupalı elbiseleri hiç beğenmemiş, hatta onların gülünç ve acınacak halde olduğunu düşünmüştür. Ona göre yeni

³³¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 206.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 471.

³³² Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 205-206.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 468-471.

moda olmuş bu elbiseler sadece Paris modasının kötü taklidinden başka bir şey değildi. Aynı zamanda da Osmanlı kadınların zevk bozulmasının göstergesi sayılırdı. Garnett bunun yanında Osmanlı geleneksel elbiselerini güzel ve olağanüstü zarif bulmuş ve daha ayrıntılı ve özenle betimlemiştir. Garnett Osmanlı kadınları için Avrupalı elbise ve mobilyanın hiç de uygun olmadığını düşünmüştür. Osmanlı kadınları kendi millî estetik değerlerine göre giyindiğinde veya evlerini döşediklerinde oldukça zevkli ve zarif sonuçlara ulaşabilmekteydiler; ama yabancı estetik kurallarını anlamayınca da Avrupa mallarını seçmekte zorlanırlardı. Garnett'e göre tüm bunlar son derece zevksiz karışımlarına yol açardı.³³⁴

Anadolu'da büyük şehirlerin etkisinden uzak kalmış vilayetlerde gördüğü geleneksel elbiseleri övmesine rağmen Garnett geleneksel olan her şeyi beğenmemiştir. Örneğin Müslüman kadınların giydiği sarı çedik,³³⁵ hoşuna gitmemiştir. Garnett'in rahatsız ve çirkin bulduğu şey muhtemelen çedığın kendisi değil, kadınların onunla yürüyüş tarzıydı. Kadınlar çedikler içinde ancak yavaş ve zor yürürdü. Müslüman kadınların ağır yürüyüşü sadece Garnett'in ilgisini değil, birçok gezginin ilgisini çekmiştir. Onu zarafetsizlik ve kadınlara uygun olmayan kabalık olarak nitelendirmişlerdi.³³⁶ Geleneksel çediklerin yerine Avrupa modasının etkisiyle daha hafif ve ökçeli pabuçlar giymeye başlamıştır. Öbür yandan Avrupalı modasına uygun yeni ayakkabı tarzı bazı Osmanlıların estetik değerlerine ters gelmiştir. Ayakkabı değişiminden Ali Rıza Bey de bahsetmiş ve kadınların çedikle 'ağır ağır, sallana, sallana' yürüyüşlerinden çok hoşlandığını ifade etmiştir.³³⁷

---

³³³ Ali Rıza Bey de Avrupalı tarzdaki mobilyanın ve sofraların yayılışını bir cümlede zikretmiştir, ama bu konuda başka herhangi bir yorumu yapmamıştır. Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 89

³³⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 264-265, 279.; Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 102-103.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 425, 430.; Grace Ellison de benzeyen görüğe sahip olmuştur. Bk.: Ellison, G.: Turkey..., s. 152.

³³⁵ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 107. 'Bu çedikler ökçesiz, altı düz ve koncu ön tarafı daha uzunca bir nevi mest olup pabuçlar da mercan terliklerine müşabih idi.' (dipnot no. 181: Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri sarı sahtiyandan yapılan kısa ve bol konçlu ayakkabıya verilen addır. Sokağa çıkılırken aynı renkte bir de pabuç giyildiğinden çedik pabuç denilirdi. (Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü'nden alıntı)); Müslümanların giydikleri çedikler hep sarı renkte yapılırdı, Müslüman olmayanlar ancak başka renkte olan, her millete göre belirli renkte çedik giyebilirdi. Bk.: Garnett, L. M. J.: The Turkish..., s. 280.

³³⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 280.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 431. Diğer gezginlerin seyahatnamelerinden şu örnekleri verebiliriz. Bk.: Amicis, Edmondo de: Istanbul (1874). Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1981, s. 248.; Elliot, Fr.: Diary of an Idle Woman in Constantinople. Leipzig, 1893, s. 27, 45.

³³⁷ Ali Rıza Bey, Tevfik Bey'in Tasvir-i Efkar gazetesinde yazdığı bir makaleden bu konuda kısa bir alıntı yaparak fikirlerini ifade etmiştir. Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 109. 'Bugünkü hanımlarımızın mütemeddineleri de Avrupalı kadınların tuvaletlerine benzemek sevdasıyla yeldirmeyi mantoya tahvil etmek, fistanlı pelerin altından saçları Avrupa modasına uydurmaya çalışmak ve adımları sık ve ufak atmak şartıyla yürümek gibi taklide kalkışmaları da hoş görünmüyor. Çünkü her milletin kadınlarının da kendilerine mahsus bir yürüyüşleri olduğu gibi İslâm kadınlarının da kendilerine mahsus ne güzel bir tarz-ı refârları vardı: Ağır ağır, sallana sallana ne kadar hoş bir yürüyüş idi.'

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılına başlangıcında Osmanlı aydınların tartışmalarında sık sık yer aldığı başka bir konu olan örtünme meselesi üzerinde ne Garnett ne de Ali Rıza Bey fikir ve görüşlerini ayrıntı şekilde ifade etmiştir. Ali Rıza Bey kadınların kıyafetlerine ilişkin kısa bilgileri de vermiştir. Örneğin İmparatoriçe Eugenie İstanbul'a geldiğinde, çoğu kez mavi renginde elbise giydiğinden dolayı 'o sene bütün Beyoğlu madamları ve İstanbul hanımları arasında mavi renk moda olmuştur.'³³⁸ Kıyafet alanında meydana gelen değişikliklerine de değinmiştir. Kadınların eski kıyafetleri bölümünde neredeyse yorum yapmadan

Yine de Garnett hem Osmanlıların hem yabancıların yoğun ilgiyle izlediği bu konuya hiç değinmemiş değildir. Garnett okuyucularına daha çok Osmanlı kadınlarının dışarıda giydiği elbiselerinin betimlemesini getirmiş, feracenin, yaşmağın ve mahramanın ne olduğuna, nasıl giyildiğe ve hangi kumaştan yapıldığına dair bilgi vermiştir.³³⁹ Garnett eserinde örtünme meselesine, belki de yabancı erkek gezginlerin abartılı peçe fantezilerine bir tepki olarak, pek fazla ilgi göstermemiş. Müslüman kadınların giydikleri peçeler, yabancı gezginler için gizlenmiş, büyütlü, tanımamış her şeyin simgesi olarak algılanırdı. Peçelerin arkasında saklanan her şey bilinmeyenin gizemi, çekiciliği ve aynı zamanda da tehdit unsuru temsil ederdi.³⁴⁰ Garnett, Osmanlı kadınları peçesiz gördüğü için yabancı erkeklerin sık sık hissettikleri duyguları paylaşmamış ve peçeler, kadınların gizem dolu hayatı, peçeler ve saklaması gereken güzellik, şehvet ve çekicilik gibi konular onda saplantı haline gelmemiştir. Garnett için Osmanlı kadınının örtünmesi sadece olumsuz simgeleri çağrıştırmamıştır. Bazen feraceyi ve yaşmağı Osmanlı kadınının bağımsızlığın ve özgürlüğünün simgesi olarak algılanmıştır. Örtünmenin özgürlük simgesi olduğu görüşüyle ilk kez Lady Montagu ortaya çıkmıştır. Diğer kadın gezginler ve muhtemelen de Garnett de görüşünden etkilenmiş olabilir. Çünkü başka yerde örtünme gerektiğinden pek olumlu şekilde bahsetmemektedir.³⁴¹ Garnett'e göre örtünmeyi, Avrupa'da yaygın görüşlerin aksine İslam'ın veya Türklerin getirdiği bir unsur olarak görmemiştir. Tam tersi, eserinde örtünme ve kadınların toplumun yaşamına katılmamaları İslam'ın ilk birkaç kuşağında olmadığını, diğer Oryantal milletlerden alındığını iddia etmiştir. Bu görüşü Türkçü akımının bazı düşünürlerin görüşlerine benzemekte, örneğin

³³⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 33.

³³⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 429.; Garnett, M. L. J.: 278-279.

³⁴⁰ Bk.: Yeğenoğlu, M.: Peçeli..., s. 115-130.

³⁴¹ Bk.: Lady Montagu: Şark..., s. 43-44. 'Türk kadınları şüphesiz bizden pek çok hür. ... herhangi bir sınıfa mensup olursa olsun bir kadının iki yaşmak örtünmeden sokağa çıkmak yasaktır, gözler dışında tüm yüzü kapatır, vücutları feraceyle, feracenin kolları parmakların ucuna kadar, ...en kıskanç bir koca bile zevcesine sokakta rast gelse tanıyamıyor. Hiçbir erkeğin bir kadını takip etmeye veya dokunmaya cesaret edemeyeceğini ilave ediniz.'; Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 546.; Feracenin iyi yanlarından bahsederken örneğin 1908

Ziya Gökalp da örtünmeyi ve kadınların aşağı durumunu İran ve Bizans'ın yozlaştırıcı etkisi olarak görmüştür.³⁴² Garnett de örtünme meselesi dinî bir olay değil, toplumsal bir olay olarak algılamıştır. Ona göre Osmanlı kadını, sahip olduğu haklara bakıldığında erkeklerle eşit durumda, hatta İngiliz kadından daha iyi durumdaydı. Garnett kendi toplumunda bile kadınların özgürleştirmesini hareketinin bazı yönlerine, örneğin kadınların siyasî haklarına kavuşmasına karşı çıkmıştır. Ona göre kadınların ve erkeklerin çıkarları ayrı olmadığına göre erkekler kadınları mecliste ve genel olarak siyasette rahatlıkla temsil etmeye devam edebilirlerdi. Bu nedenlerden Osmanlı kadınlarını artık gereken tüm haklarına sahip olarak görmüştür.³⁴³ Osmanlı kadınlarının durumunun iyileşmesi sadece önyargı ve kötü alışkanlıklardan arındırması gerektiğini düşünmüştür. Kadının toplumdan çekilip ayrı yaşmaları ve örtünmesi buyruğu İslam'da olmadığı için yavaş yavaş kaldırılabileceğini söylemiştir.³⁴⁴

Tüm bunlara rağmen Garnett kadınların örtünmelerinin hızlı bir şekilde kaldırılmasını uygun görmemiştir.³⁴⁵ Garnett ilk önce eğitimin iyileştirilmesinin ve en azından bir kuşağın bu yeni eğitiminden geçmesinin gerektiğini savunmuştur. Onun görüşüne göre Avrupa yaşam tarzına benzeyen tarzdaki yaşam stiline Osmanlıların sadece küçük bir kısmı yeterince hazırlanmıştır. Garnett Jön Türklerden biriyle sohbet ederken, Jön Türklerin planladıkları reformların genişliği ve derinliği onu şaşırtmış ve Garnett onların bu çabalarını toplum için aceleci ve tehlikeli bulmuştur. Garnett'in iddialarına göre Osmanlı kadınları bunlara hazır değildi. Harem içindeki sakin ve kapalı hayat onları hem Avrupa tarzı sosyal yaşamdan uzaklaştırmakta hem de toplumun kötü etkilerinden korumaktaydı. Osmanlı ailelerindeki ahlak; hem gelenekler hem yasalar tarafından korunmaktaydı. Garnett hazırlıksız reformların ve değişikliklerin tehlikeli olabileceğinden de kaygı duymaktadır. Harem sisteminin ve örtünmenin tamamen ve aniden kaldırılması, sosyal şartların değişimi sonucunda bir takım

---

yıldaki siyasî olaylar sırasında kadınlar feracelerinin altında yasaklanmış belgeleri taşımış, çünkü sadece onlarda belgeleri kimse aramamış, veya daha doğrusu arayamamış. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 282.

³⁴² Bk.: Gökalp, Z.: Turkish..., s. 214, 254.; Başka bir kadın gezgin Garnett'le aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre de ne İslam ne de Muhammet kadınların kötü hayat şartları için sorumlu, bozulmanın sebebi olarak Bizans'ın etkisi görmüştür. Hem örtünme hem harem sistemi Türklere Bizans'tan geçmiştir. Bk.: Ellison, G.: Turkey..., s. 130, 132.

³⁴³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 546.; Her İngiliz kadın böyle tutucu değildi, örneğin Grace Ellison Osmanlı kadınlarına tüm hakların, siyasî hakları dahil, verilmesini desteklemiş ve özgürleştirme hareketi büyük ilgiyle izlemiştir. Bk.: Ellison, Grace: An Englishwoman..., s. 70-80.

³⁴⁴ Garnett bu görüşlerini Türkçü akımının önemli bir şahsı olan Rıza Tevfik'le paylaşmaktadır. Ayrıntı için bk.: Kurnaz, Ş.: II. Meşrutiyet..., s. 58.

³⁴⁵ Ziya Gökalp da tesettürün aniden kalkmasına karşı çıkmıştır. Tesettürün dinî vazife olmasına rağmen, ahlak açısından önemli olduğunu düşünmüştür. Ona göre kadınlar bu nedenden örtünme geleneğini tamamen bir darbeyle kaldırmaya haklı değildiler. Bk.: Gökalp, Z.: Türk..., s. 67.

gelenekler ve eski kaideler terk edilebilirdi. Ona göre, bu durum beklenmedik kötü sonuçların; örneğin ahlakî gevşekliğin ve diğer sosyal kötülüklerin sebebi olabilirdi.

Garnett'in bu görüşleri önemli Osmanlı-Türk düşünürlerin görüşlerine benzemektedir. Özellikle Ziya Gökalp ile bazı fikirleri ortaktır. İkisi Avrupa medeniyetini örnek alarak Osmanlıların çağdaşlaşmasını gerekli ve acil görmüştür. Buna rağmen, Osmanlıların her yönünün, muhtemelen farklı nedenlerden, batılılaşmasını istememişlerdir. Gökalp ile aynı şekilde Osmanlıların kendi kültürünü ve geleneklerini korumalarını istemiştir. Aynı zamanda da Osmanlıların her alışkanlığının ve geleneğinin iyi olduğunu söylememiş, özellikle sosyal ve ailevî hayatta yaygın olan kötü veya yozlaşmış geleneklerinin kaldırılması gerektiğini de önermiştir. Ziya Gökalp de her millete özel olan kültürün korunması gerektiğini vurgulamıştır.³⁴⁶ İlk bakışta Garnett ile Gökalp'ın sanki aynı şeyi iddia ettiği gözükse de, ikisinin amaç ve hedefleri ayrıydı. Üstelik Garnett her ne kadar Türklerin Orta Asya'ya kadar uzandıklarını zikretse de, bu olaya pek önem vermemiş, kültürden bahsederken daha çok Osmanlı, İslam ve yakın Doğu medeniyetine bağlı kültürü kastetmiştir.³⁴⁷ Belki de, Garnett'in Osmanlıların kendi kültürünü korumalarını önermesinin altında, Osmanlıların sürekli farklı, egzotik, dikkat çekici ve biraz da gizemli kalmaları şeklindeki bilinç dışı isteği yatmış olabilirdi. Birçok gezgin Osmanlı toplumunun değişim için uygun olduğunu kabul etmemiş, Avrupa dışındaki toplumlarda değişimi gerçek ve doğal olan bir şey olarak görmemişlerdir. Tarih içindeki değişim ve gelişimi Avrupalı toplumlara has bir şeymiş gibi algılama ve onun dışında hiç bir toplumun doğal gelişmeye hakkı olmadığı gibi yaklaşımlar sadece oryantalist ve önyargılı yazarlara özgü bir bakış açısı olmamış; maalesef oryantalist basmakalıplarla savaşılan gezginlerin seyahatnamelerinde de, daha seyrek veya bilinç dışı olsa da, bulunmaktadır.³⁴⁸

Sonuç olarak söylenebilir ki Garnett Osmanlı kadınına sempatiyle yaklaşmış, onu anlamaya ve okuyucularına doğru şekilde göstermeye çalışmıştır. Bunun yanında görüştüğü

---

³⁴⁶ Ziya Gökalp kültür (hars) ve medeniyet arasında net bir sınır koymuştur. Medeniyeti tüm milletlere yararlı ve kabul edilebilen, hatta kabul edilmesi gereken unsurlar olarak algılamıştır. Buna karşı kültürün her millete özel ve paylaşılmaz unsurlardan ibaret olduğunu ve o yüzden milletin özelliklerini korumak için kültürün korunması gerektiğini söylemiştir. Medeniyetler farklı seviyede olup birbirlerinden daha iyi veya daha kötü olabiliyorlardı, ama kültürde bir milletin tamamen üstün bir durum söz konusu değildi. Ziya Gökalp Osmanlıların Tanzimat döneminde yaptıkları en ciddi hatalarından biri olan Avrupalı kültürün kabul etmesi olarak görmüştür. Bu hataları düzeltebilmek için Türk kültürünün yozlaşmış veya yabancı kültürlerden alınmış unsurlardan arındırmasının gerektiğini düşünmüştür. Ona göre Türk kadını ve Türk ailesi de hiçbir zaman Avrupalı kadınlara benzememeli, kendi geleneklerine ve ahlakına sadık kalmalıydı. Ayrıntılı bilgi için bk.: Gökalp, Z.: *Turkish...*, s. 249-251.; Gökalp, Z.: *Türk...*, s. 176, 182.

³⁴⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 82.

³⁴⁸ Bk.: Celkan, G.: *British...*, s. 817-818.

Osmanlı kadınlarını, onların özelliklerini, alışkanlıklarını ve geleneklerini beğendiği için olası okuyucuların olumlu karşılayabileceği bilgileri vermeye çalışmıştır. Bunun yanında Osmanlı ve genel olarak Müslüman kadınlar hakkında yaygın olan önyargıları yadsıyarak, onların saçmalık olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Osmanlı kadını hep olumlu yönlerden göstermeye, hatta idealleştirme eğilimi göstermiştir. Tabii ki, Osmanlı toplumunun kötü, yetersiz veya yozlaşmış unsurlarına da değinmiştir. Sanki Osmanlılardaki toplumsal ve ailevi yapının, eğitim durumunun, kadınların sahip oldukları hakların, onların yaşam şartlarının betimlemeleri daha çok kendi toplumunun eksik ve hatalı yanları gösterebilmek için bir araç olarak kullanmıştır. Osmanlı toplumundan daha çok kendi toplumunu eleştirmiştir.

Ali Rıza Bey'in görüşlerindeki en göze çarpan özellik olarak nostaljiye eğilimi gösterilebilir. Çocukluğunda tanıdığı ve alıştığı estetik değerlerinden kolay vazgeçememiştir. Bu özellikle kadınların görünümünden ve kıyafetlerinden bahsederken daha net şekilde ortaya çıkmıştır. Hayatı boyunca Osmanlı toplumu derin ve geniş çaplı değişimlerden geçmiştir. Çocukluğundan ve gençliğinden hatırladığı dünya yok olup gitmiştir. Toplumun her kısmını ve yaşam tarzının her yönünü etkileyen derin ve geniş çaplı reformları ve değişimleri göz önüne alırsak, Ali Rıza Bey'in bu nostaljik eğilimi doğal ve anlaşılabilir gelir. Bunun yanında Ali Rıza Bey'in toplumda yaşanan yeniliklere karşı olduğu ve sadece eskiyi savunduğu söylenemez. Osmanlı toplumunun bazı yönlerini eleştirmiş ve reformlarla bir çok şeyin, örneğin kadınların eğitiminin veya aile kanununun iyileşmesindeki memnuniyetini ifade etmiştir.

II. 2. Doğum ile İlgili Gelenekler

Garnett ve Ali Rıza Bey değişik isimle yayınladıkları eserlerde İstanbul'daki doğumdan ölüme, insan hayatının çevreleyen inanmalar, gelenek ve görenek yazmışlardır. Elbette bu onların şahsi tespitleri ve yorumlarıdır. Biz aşağıda bu iki şahsın iki ayrı dünyadan ve çevreden gelen insan görüşlerini anlatacağız. Doğum gelenekleri ele alınırken, çoğu kez anlatım 'Doğum Öncesi: Kısırlık Giderme, Gebe Kalma, Aşerme, Gebelik, Çocuğun Cinsiyeti, Gebe Kadının Kaçınmaları / Uygulamaları; Doğum Sırası; Doğum Sonrası: Çocuğun Göbeği ve Eşi, Lohusalık, Alkarısı Tasarımı, Kırk Basması Tasarımı, Kırklama İşlemi' olan konuların böyle bir sıralamasını izlemektedir.³⁴⁹ Bizim incelediğimiz yazarlar doğum öncesi yapılan geleneklere, yani hamile kalma ve hamilelik ile ilgili olanlara neredeyse hiç değinmedikleri için, çalışmamızda da doğum hazırlamasıyla ve doğum ile ilgili olanlarla başlanacaktır.

İnsan hayatında doğal olan çeşitli geçiş törenleri hemen hemen her toplumun gelenekleri arasında önemli yer tutmaktadır. Bir aile içinde en çok kutlanılanlar doğal olarak doğum, düğün ve ölüm ile ilgili törenlerdir. Osmanlı ailelerinde de bu törenlere; yani doğum, sünnet, nikah, düğün ve cenaze törenlerine, büyük önem verilmiş. Özellikle tüm hayatı boyunca aile içinde kapanık olan Osmanlı kadınları için bu törenler daha büyük önem taşımaktaydı ve eğlencelerin büyük bir kısmı bunlardan ibaretti. Garnett'in bakış açısından dikkate değer Osmanlı özelliklerinden biri kutlama şekli ve görkemliği olmuştur. Garnett'e göre bir toplumda kişisel hayat ne kadar kapalı olursa, ailevi kutlamalar o kadar görkemli ve umuma açık olmaktadır; kapalı bir toplum olarak nitelendirilebilen Osmanlı toplumu bu kuralın istisnası değilmiş; tam tersi, Osmanlılarda doğum, sünnet veya düğün gibi ailevi olaylar hem dinî hem dünyevî şekilde akraba, komşu, arkadaş ve tanıdıklardan ibaret olan geniş çevrede kutlanırmış.³⁵⁰

II. 2.1. Osmanlılarda Çocuk Sevgisi

Fakir ve zengin ailelerdeki törenler ve gelenekler arasında çok büyük fark gözetilmemiştir. Fakirler ve zenginler aşağı yukarı aynı ailevi törenleri, gelenekleri ve görenekleri yerine getirmeye çalışırlarmış, çocuklara karşı hissedilen sevinçlerini, korkularını ve duygularını büyük ölçüde tüm toplumunda yaygın olurmuş. Osmanlı ailelerin neredeyse

³⁴⁹ Bk.: Örnek, S. V.: Türk..., s. 12.

³⁵⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 99.

tümü, özellikle çocuksuz kalma korkusunu ve aynı zamanda oğullarıyla gururunu paylaşmış.³⁵¹

Osmanlılar, hemen hemen her yazar tarafından, ailelerine büyük sevgi gösteren ve çocuklarına düşkün olan insanlar olarak tasvir edilmiştir. Sağlıklı olarak doğan her bebek Osmanlı ailesi için büyük bir neşe kaynağı olmakla beraber, erkek çocuğu daha kıymetli sayılmış ve daha çok istenirmiş.³⁵² Lady Montagu'ye göre çok çocuk doğurmak Osmanlı kadınları için hürmet sağlarmış. Onun gördüğü Osmanlı kadınları hayatları boyunca ortalama en az on iki on üç kez hamile kalmış ve hamileliklerin sayısının yüksekliğiyle övünmüşlerdir. Lady Montagu, yazdıkları mektuplarda Osmanlı kadınları kendilerinin hâlâ genç olduklarını ispatlamak için doğurganlıklarını gösterirmiş ve o yüzden hamile kalmalarını öğrenince mutlu olurlarmış.³⁵³

Sınırsız çocuk isteği muhtemelen tüm toplumda yaygın değildi. Lady Montagu'nün bahsettiği sosyal çevrede çoğu zaman zengin, toplumda prestijli, yüksek pozisyonda olan ve maddî sorunlar yaşamayan aileler bulunuyordu, o yüzden çocuklarına bakmakta en azından maddî açıdan fazla zorlanmıyorlardı. Toplumun diğer sosyal kesimlerinde durum aynı değildi. Hem doğumun sağlık açısından kadınlar için tehlikeli bir olay sayılmasından, hem de çok çocuğa bakmanın maddî açıdan kolay olmamasından dolayı Osmanlı toplumunda daha fazla çocuk doğurmak istemeyen kadınlar da bulunurdu. Bu kadınlar sır saklamakla bilinen çoğu kez Yahudi olan ebelere başvurarak çocuk düşürürlerdi. Çocuk düşürmek dinî nedenlerden mekruh sayılmış, 1838 yılında³⁵⁴ alınan bazı tedbirlerle engellenmeye çalışılmıştır.³⁵⁵

II. 2.2.Ebeler

Kadın hamile kaldıktan sonra ailenin en büyük sorunlarından biri güvenli ve tecrübeli bir ebe bulunması olurdu. O zamanlarda bebek ölüm oranı oldukça yüksek³⁵⁶ olduğu için iyi bir ebe seçmek kadının ve bebeğin sağlığı için büyük önem taşımıştır. Ebeler çoğu kez sadece

³⁵¹ Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 91.

³⁵² Bk.: a. g. e., s. 93.; Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 59-61.

³⁵³ Bk.: Faroqhi, S.: Kultur..., s. 124.; Lady Montagu: Şark..., s. 92. Lady Montagu aynı zamanda çok sayıda çocuk doğurmak isteğini yeni doğan bebeklerin yüksek ölüm oranıyla da açıklamaktadır.

³⁵⁴ N. A. Banoğlu tarafından hazırladığı kitapta 1858 yıl verilmektedir. Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 104.

³⁵⁵ Ayrıntı için bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 2.; Sadece İslam değil, Yahudilik ve Hıristiyanlık da çocuk düşürmesine hoşgörülü bakmamıştır. Şeyhülislam, Hahambaşı ve Ermeni ve Rum Patriği doktor ve eczacıları çocuk düşürme ilaçları vermemeleri için yemin ettirmiştir.

³⁵⁶ Bebeklerin ve lohusaların ölüm oranı sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, Avrupa'daki ülkelerin çoğunda da hem ebelerin yaptığı hem doktorların yaptığı doğumlarda oldukça yüksek sayılmıştır, çünkü antiseptik doğum ancak 19. yüzyılın ortalarında Avrupa'da sadece birkaç yerde yapılmaya başlamıştır. Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 40.

tecrübelerine ve kendi aralarındaki geleneksel bilgi edinimine dayanarak mesleklerini yaparlardı. Osmanlı nüktecilerin biri ebelerin öğrenme şeklini ‘Karnı burnunda olursa gebedir, burnu karnında olursa ebedir.’ diyerek ifade etmiştir.³⁵⁷ Osmanlıların ancak son dönemlerinde ebeler için kurslar ve okullar açılmaya başlamıştır. 1861 yılında yayınlanan bir nizamnameye göre ebelerin Mekteb-ı Tıbbiye’de bir sınava alınmaları ve sınavda başarılı oldukları takdirde ellerine bir nizamname verilmeleri gerekmişti.³⁵⁸ Ebeler için ilk kurslar 1842 yılında açılmış ve haftada iki kez ders verilmeye başlanmıştır. Bu kurslara katılmak isteyen kadınlardan okuma yazma bilmeleri bile istenmemiş, kadınlar ders dinleyerek ve pratik bilgileri mankenlerde görerek öğrenmişlerdir. Bu kurslarda yabancı bayan öğretmenlerce en yaygın hastalıklar, hamile, lohusa ve bebeklere bakım ile doğum hakkında yeni tıbbî bilgiler öğretilmiştir. 1845 yılında 10 Müslüman ve 26 gayrimüslim kadın ilk kursların mezunları olarak çıkmıştır. Ebelerin Osmanlı İmparatorluğu’nda meslekî eğitim görmüş ilk kadınlar oldukları kabul edilmektedir. Ebe eğitimi daha da yaygınlaştırılarak 1871 yılında her mahalleye ebe kursu açılmaya çalışılmıştır. Bu zamanlarda, Gülhane Parkı ve Kadırga’da da yeni doğum klinikleri açılmış, ancak kapasiteleri yeterli olmamıştır. Üstelik toplumun klinikleri şüpheyle karşılaşmasından dolayı kadınların çoğu hâlâ evde doğum yapmıştır.³⁵⁹

Bazı ailelerin kadınları tarafından güvenilir bulunan, tanınan ve sürekli çağırılan ebeler vardı. Hatta bazı ebeler tecrübeleri ve güvenilirlikleri sayesinde şöhret kazanıp isimlerini duyururlardı; örnek olarak ‘Çantalı Ebe’, ‘Gümüş Çakılı Ebe’, ‘Eli Güzel Ebe’, ‘İncili Ebe’, ‘Küpelı Ebe’, ‘Sallabaş Ebe’, ‘Moralı Ebe’, ‘Ladinli Ebe’, ‘Şehreminli Hacı Ebe’ veya ‘Fıçılı Ebe gibi lakapları verebiliriz.³⁶⁰ Ebeye karar verildikten sonra, güzel işlemeli bir bohçanın içine şeker, kahve³⁶¹ veya düz renkli bir kat esvaplık³⁶² koyularak ebeye gönderilirdi. Bu şekilde ebe tutulmuş olurdu. Ebe ara sıra hamilenin muayenesini yaparak durumunu kontrol ederdi. Ebenin ilk vazifesi olan kundak hazırlanması, doğuma tahminen bir hafta on gün kala uygun bir Pazartesi günü öğleden önce yapılırdı. Çeşitli eşyalar; örneğin elbise, gömlek, şapka, bir kaç sarma bezi, şal, yeşil duvak ve vazgeçilemeyen nazar takımı olarak yedi delikli mavi boncuk, ufak mazı, şap ve ufak bir altın, hatta bir dilim ekmek ve biraz şeker kundak

³⁵⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 103.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 1.

³⁵⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 104-105.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 2.

³⁵⁹ Ebelerin eğitimi hakkında ayrıntı için bk.: Kurnaz, Ş.: Cumhuriyet..., s. 18-20.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 39-40.

³⁶⁰ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 11, 346-347.

³⁶¹ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 103.

³⁶² Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 11.

içine konulurdu.³⁶³ Eşyaların üzerine susam taneleri serpiştirilerek³⁶⁴ kundak kıbleye yönelik olarak duvara asılırdı.³⁶⁵ Garnett'in yazdığı metinlerde doğumdan önceki hazırlıklar hakkında pek fazla bilgi bulunmamakta, sadece Batı Avrupa'daki ülkelerde normalde bol miktarda hazırlanan bebek elbise takımlarının Osmanlılarda bulunmadığı bildirilmektedir.³⁶⁶ Eserlerinde doğumdan önce yapılan geleneklere rastlanmamaktadır. Garnett, muhtemelen daha kişisel ve aile içinde yaşandığı için doğumdan önce yerine getirilen geleneklerin mübaşir şahidi olmamıştır. Doğumdan sonra yapılanlar daha ilginç ve olağanüstü olarak algılandığı, daha göze batıcı, görkemli ve umuma açık olduğu için bu geleneklere odaklanmıştır.

II. 2.3. Doğum

Doğum başladığı zaman ebe çağırılırdı. Ebe yanına sedefle süslü bir asâyı alır ve aceleyle doğum yapan hanımın yanına giderdi. Osmanlı kadınları hava kararınca sokağa çıkmazlardı, ama ebeler bazen geç saatlerde sokağa çıkmak zorunda kalabildikleri için yanlarındaki sedefli asâyı ebelik işareti olarak taşırlardı. Bekçi, karakol ve genel olarak devlet görevlileri tarafından tanınmış kişiler olarak, ebelere her türlü kolaylık ve yardım sağlanırdı. Ebe doğum yapılan eve besmele söyleyerek girerdi. Önceden hazırlamış olduğu doğum iskemlesini hamile kadının yanına getirir ve odada hamilenin yalnızca bir tek akrabasıyla beraber kalırdı.³⁶⁷ Hamilenin erkek akrabaları en azından hamileyi duymayacak mesafede bulunan bir odaya uzaklaştırılır, kadın akrabalar da dua ederek doğumun sonucu beklerlerdi.

Doğum iyice yaklaşınca ebe hamileyi doğum iskemlesine oturtur, başına kendi diktiği bir şapka ve ayakları altına da uğurlu sayılan iki kiremit parçası koyardı.³⁶⁸ Doğum iskemlesi genellikle ceviz ağacından sadece ebelerin siparişi üzerine yapılırdı. 'Doğum iskemlesi dört ayaklı, üst kısmı da dört ufak direkli ve araları parmaklıklıdır. Oturma yerinin önü yarımay şeklinde oyulmuş olur. Her tarafı sedef, kadife ve fildişi ile işlenerek süslenmiş...'³⁶⁹ Ebe doğum yapan kadının önünde oturur, dizler üstüne peştamal ve tülbent koyar, çocuk doğduğunda onu tülbent içine sarardı. Ebe bu sırada çocuğa göbek adı da koyardı. Doğumda ebe ve akraba kadınlardan başka kimse bulunmamalıydı. Ebe, ailenin beyine sadece zor

---

³⁶³ Ali Rıza Bey sadece kundak hazırlamaktan bahsetmekte, ama hiçbir ayrıntıları eklememektedir. Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 1.

³⁶⁴ Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 93. Başka okuduğum kitapta susam serpilmesi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

³⁶⁵ Eğer doğacak olan çocuk ermiş birine başışlanacak olursa, o zaman kundak türbenin içine asılmış ve belli bir süre sonra eve getirilmiştir. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 11-12.

³⁶⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 472.

³⁶⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 105.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 347.

³⁶⁸ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 348.

³⁶⁹ Bk.: a. g. e., s. 347.; Lewis, R.: Everyday..., s. 93.

doğumlara doktor çağırarak isteğiyle başvurabilirdi, ama doğum sırasında erkek doktoru çağırarak ailenin gururunu incitebildiği için ancak son çare olarak görülürdü.³⁷⁰

II. 2.4. Doğumdan Hemen Sonra Yapılan İşlemler ve Alınması Gereken Tedbirler

Doğumdan hemen sonra ebe, çocuğun göbek bağı keserdi. Çocuğun sesi güzel olsun diye bağı uzun kesmeye dikkat edilirdi.³⁷¹ Göbek bağına badem yağı sürülür ve ince bir tülbende sarılırdı.³⁷² Daha sonra bebek yıkanır, tuzlanır³⁷³ ve tatlı dilli olsun diye ağzına şeker sürülür.³⁷⁴ ondan sonra kundaklanırdı. Garnett'in gözlemlerine göre bebeğe ince kumaştan yapılmış bir gömlek giydirilirdi. Bebeğin kolları düz şekilde sıkı bağlanır, sonra bir çok kumaşa sarılarak ve kurdelelerle tutturularak şekilsiz bohça haline getirilirdi. Bebeğin kafasına incilerle süslenmiş kırmızı şapka ve şapka üzerine nazar değmesin diye boncuklar takılırdı. Bebek sonra güzel bir yorgana yatırılır, yorganın bir köşesi yüzünü kapatır şekilde koyulur ve tüm bunların üstüne kırmızı gaz bezi örterlerdi.³⁷⁵

Ebe bebeği kundakladıktan sonra dikkatini lohusaya yöneltirdi. Lohusayı ilk önce ter döşegine yatırır, sıcak su ile doldurulmuş şişeleri yatağına koyarak terletir, ıhlamur veya baldırıkara çayı içirip dinlenmeye bırakırdı.³⁷⁶ Çocuk emzirilmeden önce ebe Kuran'a dokunduğu parmağını çocuğun dudaklarına sürer, kulaklarına üç kere ezan okurdu. Bakire bir kız lohusanın memelerini yıkar ve yeni kesilmiş soğanı üzerine sürerdi. Ancak bundan sonra çocuğa süt verilebilirdi.³⁷⁷ Ebe daha önce hazırlanan bahşiş, elbise ve birkaç kalıp sabun içeren bohçayı alır ve lohusayı kontrol ederek giderdi.³⁷⁸ Çocuğun babasına ve diğer akrabalarına lohusanın ve bebeğin sağlıklı oldukları bildirildikten sonra akraba ve misafir lohusaya hayır dualar ederek tebrik etmeye giderdi. Çocuğu besmele ile birer birer kucaklarına alırlardı. Sağlıklı bir bebek sahibi olmuş bir aile, çoğu kez Tanrıya minnettar

³⁷⁰ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 2.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 33.

³⁷¹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 106.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 34.

³⁷² Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 13.; Lewis, R.: Everyday..., s. 93. Göbek bağı üstünde üç susam tanesi koyulmuştur.

³⁷³ Özellikle bebeğin boynu, kulakları, ağzının içi, koltuk altları ve bacak araları tuzlanması lazımmış. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 12.

³⁷⁴ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 106.

³⁷⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 472.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 12-13. Benzeyen, ama daha ayrıntılı betimleme Abdülaziz eserinde de bulunmaktadır, kumaş çeşitleri, kumaşların ve bezlerin adları bile eklenmiştir, örneğin mermerşahi veya Hind dülbendi. Bebeğe giydirilen ilk gömlek ise mutlaka bir bakire tarafından ipekten dikilmeliymiş.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 34. Çocuk mavi yazma yemeni ve yeşil gaz bezi içine sarılmış ve kırmızı kurdelelerle bağlanmış.

³⁷⁶ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 106.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 13.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 474. Garnett ter döşeginden bahsetmemektedir, o muhtemelen direkt süslü lohusa yatağını görmüştür.

³⁷⁷ Bu gelenekten sadece Abdülaziz Bey bahsetmektedir. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 13.

³⁷⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 106.

olduğunu ifade etmek ve lohusanın sağlığını sağlamak için kurban keser ve fakirlere sadaka olarak dağıtırdı.³⁷⁹

Doğumun ertesi günü, lohusa özel hazırlanmış bir yatağa alınır. Her aile kendi haline göre mümkünse en muntazam ve görkemli yatağı hazırlamaya çalışır. Yatak bir sürü güzel işlenmiş, altın ve gümüş püsküllerle süslenir, yorgan ve yastıklarla kaplanır.³⁸⁰ Lohusanın kaldığı odada ya da yatakta, mutlaka nazarlık takımı bulunması gerekirdi. Nazarlık takımı bir çok unsurdan oluşurdu. Odanın bir köşesine mavi boncuk ile sarımsak demeti asılır, oda kapısı arkası veya yatak altına süpürge, duvara veya bebeğin kundağına da Kuran konulurdu. Lohusanın başına kırmızı bir eşarp bağlanır, şakakları örten kırmızı bir gaz bezi üzerine de bebeğin şapkasında bulunan nazar boncuklarından takılırdı.³⁸¹ Tüm bu önlemlerin lohusa ve bebeğini hem nazardan hem de kötü ruhlardan koruduğuna inanılırdı. Garnett eserinde, Osmanlıların inandığı periler ile Hıristiyanların inandığı 'vila' veya 'nereyid' adlı perileri ve ruhları karşılaştırmıştır. Halk inanışına göre 'vila'lar genellikle çocuğu götürmeye çalışırlar, buna karşılık periler, özellikle Albastı, bebeği almaya çabalamaz, ancak lohusa ve bebeğine zarar verebilir, lohusayı delirtebilirlerdi.³⁸² O yüzden kırk hamam törenine kadar lohusanın kesinlikle yalnız bırakılmaması gerekirdi. Fakir kadınlar, lohusalık döneminde yalnız kalmak zorunda kalmışlarsa, odada en azından kırmızı bir bezin ve süpürgenin bulunmasına dikkat ederlerdi.³⁸³

Çocuğa isim takmak babanın görevidir. Doğumdan sonraki üçüncü gün baba veya baba olmadığı zaman kayınpeder ya da başka bir akraba, bilinen bir müneccimin uğurlu olarak tahmin ettiği saatte bebeği kucığına alır, Mekke'ye doğru yüzünü çevirerek dua eder. Sonra bebeğin sağ kulağına üç kez ezan, şahadet, Kuran'dan birkaç ayet ve üç kez de karar verilen ismi söyler. Baba gereken duaları bilmediğinde imam çağırılır ve bebeğe ismi o koyar.³⁸⁴

---

³⁷⁹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 2.; Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 60-61.

³⁸⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 472.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 34.; Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 66.

³⁸¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 473.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Lewis, R.: Everyday..., s. 93.

³⁸² Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 473. Garnett'in duyduğu tabiri 'albalghan mish' olarak kaydetmiştir.

³⁸³ Bk.: a. g. e., s. 473.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 107.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.

³⁸⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 473.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 107.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 13-14.; Lewis, R.: Everyday..., s. 94.

II. 2.5.Lohusalık Döneminde Ziyaretler ve Beşik Çıkartma Töreni

Doğumdan sonraki birkaç gün boyunca lohusaya su verilmez, özel hazırlanan şerbet içirilirdi. Şerbet; şeker, kırmızı ve değişik baharatlardan, özellikle karanfilden hazırlanırdı.³⁸⁵ Doğumun ertesi günü aile, akrabalarına, arkadaşlarına ve tanıdıklarına müjdecileri³⁸⁶ gönderirdi. Müjdeciler -çoğu kez yaşlı kadınlar- özel şişelerde lohusa şerbeti dağıtırlardı. Şişelerin üstleri ve kapakları, bebeğin cinsiyetine göre farklı şekilde kırmızı bezle süslenirdi. Erkek çocuğu için şişenin kapağı boş bırakılır, kız çocuğu için ise tülle örtülürdü.³⁸⁷ Müjdecilere bahşiş verilirdi. Davetli misafirler lohusayı doğumdan sonraki ikinci günden yedinci güne kadar ziyaret edip onu tebrik ederlerdi. Özellikle üçüncü gün ziyaret için uygun bir gün sayılır ve o gün de oldukça kalabalık bir cemiyet toplantısı yapılırdı.³⁸⁸

Bu yedi gün içerisinde ev herkese açık olur, müzisyen ve bazen de dansözler çağırılırdı. Davetli misafirlere yemek, davetli olmayanlara en azından kahve ve şerbet ikram edilirdi. Özellikle lohusa için yaptırılan şerbet ziyaretçiler için lohusadan özel ikram olarak kabul edilirdi. Fakirler arasında cemiyet yapıldığında vazgeçilemez olan ikramlar arasında yalnızca lohusa şerbeti bulunurdu.³⁸⁹ Lohusa şerbeti içenlerin 'Allah lohusanın sütü gür etsin' diye dua etmeleri uygun görülürdü. Misafirler, lohusaya çeşitli hediyeler, örneğin kurdeleyle süslenmiş meyve ve şeker sepetleri, işlenmiş mendiller, nazarlık takımı, şeker ve kurabiye getirirler veya altın takarlardı.³⁹⁰

Gelen misafirler lohusaya 'Çok yaşa, hayırlı olsun' diyerek selam verirlerdi. Lohusa kendisinden daha yaşlı olanların ellerini öperdi. Garnett için en dikkat çekici unsurlardan biri, misafirlerin bebeğe neredeyse hiç ilgi göstermemeleri olmuştur. Misafirler bebeği nazardan korumak için hiç ilgi göstermemeye çalışırlardı. Ama kadınlar, bebelere olan doğal meraklarını yenememişlerse, bebeğe en azından güzel sözler söylememeye özen

---

³⁸⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 474.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 3.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 16.

³⁸⁶ Garnett 'müjdeciler' kelimesini 'musdadji' olarak fonetik şekilde kaydetmiştir. Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 100.

³⁸⁷ Bk.: a. g. e., s. 99-100.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 106-107.; Lewis, R.: Everyday..., s. 93.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 34.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 16-17. Sadece Abdülaziz Bey kız çocukları için şerbet şişelerinin kapaklarına beyaz tülün ve şerafet ve siyadet ailelerinde yeşil tülün kullanılmasından bahsetmektedir.

³⁸⁸ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 34.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 474.

³⁸⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 476.; Başka İngiliz kadın gezgin J. Pardoe de hemen hemen aynı kutlamalardan bahsetmektedir. Bk.: Pardoe, J.: The City..., s. 217-220.

³⁹⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 100.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 474.; Lewis, R.: Everyday..., s. 93.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 107.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 15-16. Hediyeler sadece ilk yedi gün içerisinde verebilmiş, sonradan hediye getirilmesi ayıplanmıştır.

gösterirlerdi.³⁹¹ Garnett, bebek hakkında güzel, tatlı şeyler söylemenin oldukça tehlikeli olduğu çünkü bu şekilde bebeğe zarar geleceğine inanıldığını belirtmiştir. Kadınlar bebeğe en fazla ‘çirkin küçük şey’ söyleyip tükürürmüş gibi yaparlar ve bunun da bebeği kötü nazardan koruduğuna inanırlardı.³⁹² Garnett’in kaydettiği başka ilginç geleneklerden biri, nazardan korunmak için odanın tütsülenmesidir. Misafirler gidince lohusa, ebe ve birkaç yakın akraba odayı tütsülerler, sıcak mangal üzerine her gelen misafir için birer karanfil atarlar, misafirin ismi söylenirken karanfil patlamışsa, bu kişinin nazarının lohusaya veya bebeğe zarar verebileceğine karar verirlerdi. Nazarın kötü etkisini gidermek için, ya annenin birkaç saçını mangala koyar ve çıkan dumanla odayı tütsülerler, ya da yaşlı bir hizmetçiyi bir bahaneyle zararlı olabilecek olan kişinin evine gönderip kimse fark etmeden onun kişisel eşyalarından bir tanesi getirtirler ve onu mangala atıp çıkan dumanla yine odayı tütsülerlerdi.³⁹³ Ali Rıza Bey ve Abdülaziz Bey benzer bir gelenekten bahsetmektedirler. Lohusa ve akrabalar, şüphelendikleri misafirlerin pabuçlarından gizlice bir parça koparırlar, onu yakarken çıkan dumanla odayı tütsülerlerdi.³⁹⁴

Lohusa için yapılan özel eğlence ve törenleri arasında kına gecesi ve beşik alayı önemli yer tutmaktadır. Bu kadar görkemli törenler ancak zengin ailelerde yapılmıştır, bunun için harcaması gereken masraflar çoğu aileye ağır gelmiştir. Üstelik kına gecesine ve beşik alayına davetli olan misafirlerin bir iki gün konakta kalmaları adet olduğu için masraflar daha da artmıştır.³⁹⁵ Kına gecesi doğumdan sonraki altıncı gün akşam düzenlenmiştir. Lohusanın kadın akrabaları ve arkadaşları davet edilmiştir. Bir hoca hanım çağırılıp mevlit okunmuştur. Sonra saz çalmayı bilen hanımlar saz çalmaya ve şarkı söylemeye başlamışlar, bazen de çengiler³⁹⁶ davet edilmiştir. Kına gecesinde gece yarısında veya ertesi gün akşam beşik alayı düzenlenmiştir. Ebe ellerinde yeşil ve kırmızı fitilli mumları olan çengillerle veya soygun denilen hamam ustalarıyla aşağıdaki kata inmiş, renkli askılarla süslenmiş beşiği almış ve alayla tüm evi dolaşarak lohusanın odasına getirmiştir. Lohusanın odasında beşik konulmuş,

---

³⁹¹ Abdülaziz Beye göre misafirler lohusaya nazar ve albastıdan zarar gelmesin diye düz kırmızı elbiseyle veya ferace ve çarşafı odaya girmemişlerdir. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 14.

³⁹² Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 100-101.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 475.

³⁹³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 475-476.; Abdülaziz Bey benzeyen bir gelenekten bahsetmektedir, şüphelendiği misafirlerin pabuçlarından gizlice bir parça koparılmış ve onu yakarak çıkan dumanla oda tütsülenmiştir.

³⁹⁴ Bk.: Ali Rıza Bey: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 115.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 15.

³⁹⁵ Elit tabakaya ait ailede yapılan iki gün süren törenlerin ayrıntılı betimlemesi için bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 17-23.

³⁹⁶ Çengillerin kol denilen esnaf örgütü ve kiralama şekli hakkında bilgi için bk.: Sevengil Refik, A.: İstanbul..., s. 87-90.

ebe beşiğin baş tarafında oturmuş ve ninniler söylemeye başlamıştır. Akrafa ve misafir sonra beşiğe ya atkı bez bağlamış ya da altın yapıştırmışlardır.³⁹⁷

Beşik³⁹⁸ genellikle lohusa annesinden hediye olmuştur. Beşik ince oymalı olarak yapılmış, uçları kaldırılmış ve bir ahşap çubukla birleştirilmiş. Garnett Osmanlı beşikleri eski İngiliz beşiklerine benzeterek, o zamanlarda bu tür beşik İngiltere’de ancak müzelerde sergilenildiğine dair bir not eklenmiştir.³⁹⁹ Beşiğin içine ‘sübek’ veya ‘söbek’ denilen çiş şişesi veya çiş borusu ve beşiğin altına oyulmuş bir yere lazımlık koyulmuştur,⁴⁰⁰ lazımlık şekerle doldurulmuştur. Şeker ve beşiğe bağlanan kumaş askıları sonradan ebeye verilmiştir. Beşiğin içine işlemeli yorgan ve yastıklar konulmuş. Bebek çevresinde iki tane işlenmiş şerit bağlanmış ve beşiğe tutturulmuş. Bebeğin gözleri güneş ışığından kamaşmasın ve sonradan şaşı veya şehla olmasın diye yüzünü beyaz tülbentle örtülmüştür.⁴⁰¹

Ali Rıza Bey kına gecesinde yapılan yemiş çıkartma alayından da bahsetmektedir. Beşik alayı bittikten sonra, kırmızı ve yeşil mumlarla süslenmiş büyük madeni tepsilerde dizilmiş yemiş çeşitleri aşağıdaki odadan yukarıya taşınmıştır. Yemişler arasında özellikle badem, kuru incir, kestane, iğde, keçiboynuzu, kuru dut, hurma, fındık, üzüm ve mevsimlik taze meyveleri yer almıştır.

Kına gecesinden sonraki gün süslü lohusa yatağı kaldırılmış. Ebe bebeği yıkamış, tekrar kundaklamış ve lohusanın karnı büyük kalmasın bir kumaş şeritle sıkı bağlamıştır.⁴⁰² Fakir ailelerde kadınlar o kadar uzun süre lohusa yatağında yatamamışlar, özellikle kırsal kesimlerde kadınlar doğumdan sonra erken tekrar işe başlamıştır.⁴⁰³ Yatak kaldırıldıktan sonra hayat neredeyse gündelik düzene dönmüştür.

³⁹⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 4.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 108-109.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 19.

³⁹⁸ Abdülaziz Bey eserinde elit tabakada kullanılan lüks bir beşiğin betimlemesi de yazmıştır. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 18-19.: ‘Beşiğin her tarafı fes rengi, mavi ya da lacivert kadife ile kaplanır, sırma şeritlerle süslenir. Kadifenin rengi hiçbir zaman yeşil ve al olmaz. Beşiğin iki yanı ile baş ve ayak uçları gümüşten yapılmış küçüklü, büyüklü kabartma çiçekli *pafta*’larla tezyin olunur. Gümüş pafta yerine *arusek* denilen som sedefle de işlenip iki yanlara fildişi ve *bağa*’dan çiçekler takılır. *Bardak* denilen ve çocuğu sarmaya yarayan beşik atkıları *telli istufe* tabir edilen kumaştan ve sırma şeritlidir. Şiltesi en iyi cins şaldan, yastıkları sırmalı ipekten, yorganı yeşil dışında herhangi bir renkte *canfes*’ten yapılır. Yorganın üzeri sırma tel ipek ve gümüş pullarla kaplıdır.’

³⁹⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 472.

⁴⁰⁰ Bk. : Ali Rıza Bey: Eski..., s. 6.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 36.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 113. Kadınlar sübek ve bezleri yıkadığında kirli suyu delikli bir taş üstüne dökmüşler, çünkü başka yere döküldüğü zaman perileri korkutup kızdırabilmiş. Periler çocuğuna havale hastalığı gönderip çocuktan öcünü çıkarmaya çalışabilmişler, o yüzden kirli suları gereken yerlere dökmeye büyük özen gösterilmiştir.

⁴⁰¹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 4, 6.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 111.

⁴⁰² Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 5.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 109-110.; Abdülaziz Bey’e göre lohusanın karnı doğumdan hemen sonra bağlanmış. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 13.

⁴⁰³ Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 94.

II. 2.6.Kırk Hamamı Töreni

Doğumdan sonraki kırkıncı gün kırk hamamı veya lohusa hamamı denilen tören yapılmıştır. Garnett eserinde hamamdaki törenin sekizinci ve hatta fakirler arasında üçüncü günde yapılmasından bahsetmektedir,⁴⁰⁴ ama bu muhtemelen yanlış bir bilgi olarak nitelendirilebilir. Çünkü diğer kaynaklar sadece kırkıncı günden bahsetmektedirler. Hem de mantık olarak da sekizinci gün fazla erken sayılmaktadır. Lohusanın evinde özel hamam bulunmuşsa, tören evde yapılmıştır, aksi halde lohusa ebe, akraba, komşu ve arkadaşlarla evden hamama kadar alayla gitmiştir. Alayın başında bebeği taşıyan ebe ve sonra lohusa gitmiştir. Hamam genellikle böyle bir fırsat için tamamen kiralanmış, hazırlıklar yapılmış ve içeriye sadece davet olanlar girebilmiştir. Hamama aynı kırk gün içerisinde doğan başka bir çocuğu getirmişlerse, çocuğu hemen yukarıya kaldırmasına veya en azından yüz yüze getirilmemesine özen göstermişler, çünkü bu iki çocuğun kırkları karışmıştır ve kırkları basmamak için bu çeşit tedbirlerin yerine getirilmesi gerekmiştir.⁴⁰⁵ Hamama girmeden önce hamam çevresinde ebe ve lohusayı üç kez gezdirmişlerdir. Hamam kapısının önünde 'eyu saatte olsunlar' diyerek periler için lohusa şerbeti dökmüşlerdir.⁴⁰⁶

Davetli kadınların hiçbirinin mücevher takmaması adet sayılmıştır. Kadınlar soyulduktan sonra havlular içine sarılarak sıcak odaya geçmişler ve lohusayı beklemişler. Lohusa bol işlemeli havlulara sarılmış, sedefle kaplı nalın giymiştir. Sıcak odaya ilk önce lohusanın annesi ve kayınvalidesi, ardından da bir yandan ebe tarafından, diğer yandan hamamcı kadın tarafından eşlik edilen lohusa ve bebek sıcak odaya girmiştir.⁴⁰⁷ Ebe ilk önce çocuğu kundaktan çıkarmış ve yıkamıştır. Sonra bebeğin üzerine, suda boğulmasın diye ördek yumurtasını sürmüştür.⁴⁰⁸ Sonra kırklama denilen bir geleneğin sıra gelmiştir.⁴⁰⁹ Bir tas suyun içine kırk defa bir parça altın batırıldıktan ve kırk ermişin isimleri söyledikten sonra bu sudan

⁴⁰⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 476.; Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 101.; F. Davis de Garnett'in seyahatnamesinden bir çok bilgi almasına rağmen Garnett'in bu bilgiyi doğru bulmamaktadır, hatta Garnett'in bu bilgiyi daha önce yazılmış başka bir seyahatnameden sadece aktardığını iddia etmektedir. Bk: Davis, F.: The Ottoman..., s. 37.

⁴⁰⁵ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 5.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 110.; Bu gelenekten bahseden Ziya Gökalp onun adı kırklama olarak vermiştir. Bu inancın kökü peri inancından kaynaklandığını söylemiştir. Bu inanca göre her insanın perisi varmış, kırkları karışmış insanlar mutlaka öpüşmeli, çünkü öpüşmediği zaman perileri dövüşebilir, hatta birbirlerini öldürebilirler ve bu da perinin sahibine ya hastalık ya da ölüm getirebilir. Bk.: Gökalp, Z.: Türkçülüğün..., s. 87-88.; Kırk basması hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 85-92.

⁴⁰⁶ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 23-24.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 5.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 476.

⁴⁰⁷ Ayrıntı için bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 24.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 476.

⁴⁰⁸ Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 94.

⁴⁰⁹ Su kullanılarak yapılan kırklama hakkında bilgi için bk.: Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 94-96.

alınarak bebek ve lohusa üzerine az miktarda kırk defa dökülmüştü.⁴¹⁰ Ebe sonra bir tas su içine anahtar koymuş, üç kez suyun içine üflemiş ve bu suyla lohusayı yıkamıştır. Sonra lohusanın vücuduna bal ve şifalı bitkilerden yapılmış macunu sürüp aşağı yukarı bir saat lohusanın vücudunda bırakmıştır. Macunun sıkılaştırıcı ve güç verici etkisi olduğuna ve diğer kadınlar bu macundan ufak bir miktarı yediği halde onlara uğur getirebildiğine inanılmıştır. Lohusa sonra tekrar yıkanmış ve süslü havlulara sarılmıştır. Lohusa diğer kadınlarla beraber hamamdaki ılık odaya geçip yaşı daha büyük olanların ellerini öpmüş ve onlar ona karşılıklı olarak sağlık dilemişlerdir. Sonra getirdikleri yiyecekleri ve içecekleri ikram etmeye, dans etmeye, eğlenmeye ve sohbet etmeye başlamışlardır.⁴¹¹

II. 2.7.Çocuk Bakımı Hakkında Birkaç Not - Emzirme ve Çocuk Dili

Kırk hamam töreninden sonra genç anne için en tehlikeli sayılan lohusalık dönemi bitmiş ve hayat normal düzene dönmüştür. Sonradan çocuk büyüyünce bir çok özel olay ve gün, örneğin ilk kez tırnak kesmesi,⁴¹² ilk dişin çıkması veya destek olmadan ilk adım atması, kutlanabilmiş, ama bunlardan ne Garnett ne de Ali Rıza Bey bahsetmektedir. Ali Rıza Bey'in yazdıkları arasında çocuk büyütme sırasında dikkat edilen başka gelenek ve pratikler de bulunmaktadır. Çocuğu ilk altı ay boyunca kundaktan çıkarmak doğru görünmemiştir, altı aydan sonra bebeğin belden yukarısı dışarıda bırakarak yarım kundak yapılmıştır. Çocuğun beslenmesi hakkında Ali Rıza Bey çok fazla bilgi vermemektedir. Emzirme konusu hakkında bilgi verdiğinde sütanne veya sütnineden bahsetmemiştir.⁴¹³ Sadece anne sütü yetmediği zaman beş aydan sonra çiğneme denilen takviye besin verilmesine değinmektedir. Anne veya başka bir akraba yemek yerken, ağzında çiğnemiş yemek parçasını çıkarıp salyalarla beraber çocuğa vermiştir. Beş altı aylık bebeklere de pirinç unundan yapılan bulamaç da verilmeye başlamıştır. Çocuğu anne sütünden kesme zamanı olarak kız çocukları için bir buçuk en fazla iki yaşındayken, erkek çocukları için iki en fazla iki buçuk yaşındayken belirlenmiştir. Anne bu dönemde tekrar hamile kaldığında 'sütü bozuldu' veya 'sütü çalkadı' denildiği için çocuğu süttten kesmişlerdir. Çocuğu memeden tiksirmek için anneler değişik tedbirlere başvurmuşlar, memeyi göstererek 'kaka', 'acı' gibi sözler söylemişler, memeyi mürekkep veya başka boya ile boyamışlar ve bu şekilde çocuğu memeden iğrenmeye başarmışlar. Çocuk memeden

⁴¹⁰ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 24.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 37.

⁴¹¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 476-477.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 37.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 24-25. Abdülaziz Bey, lohusanın üzerinde sürülen macunun kilden yapıldığını söylemektedir.

⁴¹² Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 29.

⁴¹³ Sütnineden bol bol bahseden Abdülaziz Bey Ali Rıza Bey'den daha elit tabakaya ait olan ailede büyüdüğü için sütnine, taye ve dadılar onun olağan ve olması gereken kişileri olarak algılamıştır, buna göre

kesilince ilk defa sevdiğinden mahrum olma acısını yaşadığını düşünölmüş ve bu dönemde çocuğun huysuzlukları daha hoşgörölü karşılanmıştır.⁴¹⁴ Çocuk huysuz olduğunda ve geceleri uyumak istemediğinde onu 'Umacı' gelecek diye korkutmuşlar veya hafif uyuşturucu kullanılmıştır. Bebeğin ağlaması uğursuz bir işaret sayıldığı için ağlamasını önlemek için Körükçüoğlu macunu denilen haşhaş ve başka şifalı bitkilerden hazırlanmış özel macun yedirmişler, hatta haşhaş şurubunu içirmişlerdir.⁴¹⁵

II. 2.8. Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Görüşlerinin Bazı Özellikleri

İncelediğimiz yazarlar eserlerinde doğum ve hamilelikteki yapılan bazı geleneklere, göreneklere veya sağlık pratiklere ve tedbirlerine hiç değinmemişler, örneğin kısırlık, gebe kalmak için çareler, gebelikten korunma ve cinsiyet tayini tamamen ilgileri dışında kalmıştır. Doğum iskemlesi dışında kullanılmış olan diğer doğum pozisyonları⁴¹⁶ ve 'eş' veya 'son' denilen plasenta ve göbek bağı ile ilgili gelenekler⁴¹⁷ hakkında da ne Garnett ne Ali Rıza Bey bilgi vermektedir. Bu çeşit doğum pozisyonları ya yaygın değilmiş, ya da sadece İstanbul dışındaki yerlerde, Anadolu'da uygulanmıştır. Hem de ne Garnett'in ne de Ali Rıza Bey'in doğumda bulunduğu vurgulanması gerekmektedir, çünkü doğuma ebe dışında sadece bir kadın akraba yardımcı olarak katılabilmıştır, o yüzden doğuma tanık olmadıkları için sadece duyduklarını veya genel olarak bildiklerini yazabilmişlerdir.

Ne Garnett ne de Ali Rıza Bey ailelerin daha çok oğlan istemelerinden bahsetmektedir. Onların bu konuda hiç bilgi vermemeleri veya en azından ufak bir not halinde kaydetmemeleri oldukça ilginçtir. Osmanlı ailesinde kızların oğlanlardan farklı konumu belirgin ve çoğu kez de doğal olarak algılanan bir unsur olarak kabul edilmektedir. Ali Rıza Bey ve Abdölaziz Bey erkek oldukları için, büyük ihtimalle kaydettikleri geleneklerin tümü oğlan çocuk doğduğunda yapılanlardan ibaret olmuştur, çünkü bir çok ailelerde kız çocuk doğduğunda hiçbir tören yapılmamaktaymış.⁴¹⁸ Başka bir açıklamayı dile getirecek olursak, şuna dikkat edilmeli, Ali Rıza Bey ve Abdölaziz Bey nispeten yüksek Osmanlı tabakası çevresinde yaşamıştır ve o seviyedeki ailelerde kadınların pozisyonu fakir ailelerdekinin

---

zengin esnaf ailesinde büyümüş olan Ali Rıza Bey buna muhtemelen doğal olarak görmemiştir ve bu konuya eserinde hiç yer vermemiştir. Bk.: a. g. e., s. 25-28.

⁴¹⁴ Bk.: a. g. e., s. 29-30.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 7.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 113-114.

⁴¹⁵ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 6.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 117.; Lewis, R.: Everyday..., s. 95.

⁴¹⁶ Oturarak, diz çökerek, yatarak veya asılarak doğum yapması hakkında bilgi için bk.: Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 47-49.

⁴¹⁷ Plasenta ile ilgili gelenekler hakkında ayrıntı bilgi için bk.: a. g. e., s. 50-55.; Plasentanın toprak bir çömleğe konulup bahçede uygun bir yerde gömüldüğüne dair Abdölaziz Bey de bilgi vermektedir. Bk.: Abdölaziz Bey: Osmanlı..., s. 13.

⁴¹⁸ Bk.: Acıpayamlı, O.: Türkiye'de..., s. 61.

aksine hiç de kötü sayılmamıştır. Hatta zengin ailenin mensubu olan özgür Osmanlı kadını oldukça geniş haklara ve iyi olanaklara sahip olmuştur. Belki de o yüzden genel olarak cahillilik ve kadınların kötü durumunu eleştiri tarzıyla betimleyen Ali Rıza Bey yeni doğan kız ve erkek bebeklerle yapılan gelenek ve törenleri arasında fark gözetememiştir. Garnett kızların doğduğunda hiçbir tören yapılamaması ihtimali kısa ve tam net olmayan bir cümlede özetlemiştir, ona göre yukarıda ayrıntılı şekilde ele aldığımız törenlerin ve geleneklerin sadece ilk çocuk doğduğunda yapılması şart olduğunu söylemiştir.⁴¹⁹ Garnett de nispeten zengin ve eğitilmiş ailelerden oluşan çevrede yaşadığı için, yeni doğmuş kız ve oğlan çocuğu arasındaki o kadar belirgin ayrıkçılığıyla karşılaşmamış olabilmektedir. Veya İngiltere’de de kadınların ve erkeklerin toplumsal durumu eşit olmadığından dolayı, Osmanlı ailelerinde kız ve oğlan çocukları için yapılan geleneklerin ve törenlerin farkları olağanüstü bir şey olarak gelmemiş ve o yüzden onları ayrıntılı olarak kaydetmemiştir.

Ali Rıza Bey’in yazdıkları metinlerde çok belirgin şekilde kendi toplumunu eleştiren hava hissedilmektedir. Hamilelik, doğum ve çocuk büyütme gibi konularda ebelerin eğitimsizliği, çoğu halkın yaşadığı sağlıksız koşulları ve sağlık bilgisine aykırı alışkanlıkları eleştirmiştir. Ali Rıza Bey’e göre ebeler sadece kısa bir süre yaşlı ve tecrübeli bir ebenin yanında çalışarak ilkel ve yetersiz bilgiler edinip ebelik sanatını yapmaya kendilerini yetkili olarak kabul etmişlerdir. O yüzden ebelerin cahilliği ve doğum sırasında panik halinde yaptığı hatalar bazen çocuğun veya doğum yapan kadının hayatına mal olmuştur.⁴²⁰ Değindiği öbür eleştirilen konulara göre eveleri o kadar sert eleştirmiştir ki, kendi ailesinde ebenin sebep olduğu bir ölüm veya sakatlık yaşandığının ihtimali yüksektir.

Diğer sağlık konular ise Ali Rıza Bey’in makalelerinde, evlerin çocuklar için uygun olmayan durumlarda bulunmasından ve çocuklara yanlış davranış şekliyle bahsedilmektedir. O zamanlarda Osmanlı evlerinde veya konaklarında çocuklar için en uygun yer olarak alt kattaki odalar görülmüştür. Kat tavanları basık olduğundan, kışın da pencere ve kapı ağır kumaştan örtülü olduğundan dolayı odalar oldukça rutubetli ve havasız olmuşlardır. Ali Rıza

⁴¹⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 477.; Julia Pardoe de bu geleneklerin tümü sadece ilk çocuğu olarak oğlanı doğuran zengin kadınlar arasında tuttuğunu söylemiştir. Onun katıldığı lohusa ziyareti ilk çocuk ve üstelik oğlan çocuğu doğuran bir kadının evinde olmuştur. Bk.: Pardoe, J.: The City..., s. 217.

⁴²⁰ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 1-2.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 101, 105. ‘Çünkü eskiden okul görmüş, imtihan vermiş ebeler yoktu. ... Bu yaşlı kadınlar, ebe hanımların yanında kısa bir süre bulunarak ilkel bir bilgi edinip bunu kendilerine sermaye edinip ebelik sanatını yapmaya kendilerini yetkili kabul ederlerdi. Bunların çoğu cahillikleri yüzünden bir takım elîm olaylar eksik olmazdı. Bu bakımdan, kadınlar arasında çocuk doğurmak büyük bir felaket addolunurdu.’, ‘Bu ara, ‘çocuk ters gelmiş veya çatıda kalmış’ gibi zıt ve hakikate uymayan ve heyecan verici sözler ortada dolaşır durur, heyecan bir kat daha şiddetlenmeye başlar ve evde bir bunalım başlar. Bu arada sanatında zaten nasibi olmayan olamayan ebe hanım da şaşırıp doğumun normal olmayacağını sanır ve böylece bir takım hatalar ve bu yüzden de çeşitli acı vakalar meydana geldiği görüldü.’

Bey ise, bu ortamın çocuk için sağlıklı olmadığı hiç kimsenin fark etmemesini ve o yüzden de odayı hiç havalandırmamasını eleştirmiştir.⁴²¹ Ali Rıza Bey çocuğun yanlış bir şekilde yıkamaktan da bahsetmektedir. Çocuk genellikle hamama götürülmüş ve kaynar sular dökülerek ve birkaç kez sabunlanarak yıkanmıştır. Çocuk doğal olarak bu kadar sıcak sudan hastalanabilmiş, ama hastalansa bile bunun nedeni başka, çoğu kez alakası olamayan etkenlere bağlanmıştır.⁴²²

Avrupa'da büyümüş ve oradaki geleneklere alışmış bir kadın gezginler için Osmanlı gelenekleri mutlaka farklı ve ilginç gelmiştir. Buna rağmen hafızalarının ve eserlerinin kapsamı sınırlı olduğu için, muhtemelen sadece en ilginç ve kendi geleneklerinden en çarpıcı biçimde farklı olanları hatırlamaya ve kaydetmeye değer bulmuşlardır. Kaydedildiği gelenekleri, görenekleri ve törenleri bazen sadece betimlemişlerdir, bazen de kendi hissettikleri duyguları ve yorumları katmışlardır. Okuyucularla hem onlar için şaşırtıcı olaylarla ve yaklaşımlarla paylaşmak, hem alıştıkları geleneklerle karşılaşarak öğrendiklerini okuyuculara daha iyi canlandırmak istemişlerdir. Örnek olarak Garnett'in isim takmasıyla ve kaydetmesiyle ilgili ufak bir gözlem söylenebilir. İngiltere'de ve genel olarak Avrupa'da vaftiz edilen çocuğun doğum tarihi, adı, soyadı, annesinin adı, rahibin ve vaftiz babasının adı kilisede bulunan doğum kütüğüne kaydedildiğine göre ansiklopedilerde, bilimsel kitaplarda, kısaca herhangi gereken metinlerde, ünlü kişiler doğum tarihine göre kaydedilip sıralanmıştır. Osmanlılarda vaftiz ve isim kaydedilmesi zorunlu kılan veya geleneksel bir alışkanlık haline getiren kilise örgütü olmadığı için doğum tarihi hakkında kesin bilgiler söylemek çoğu kez mümkün olmamıştır. Bu yüzden ünlü kişiler doğum tarihi değil, daha kesin olarak bilinen ölüm tarihine göre sıralanmıştır.⁴²³ Garnett, bebeğe isim takması hakkındaki bölümüne bu bilgiyi eklediğine göre, bu ufak gözlemini hem kendisi hem okuyucuların dikkatini çekecek kadar ilginç ve önemli bulmuştur.

Avrupa'da bazı yerlerde, örneğin Kuzey Almanya'da, doğum ile ilgili gelenekleri ve kutlamalardaki kuralların tam tersini kaydedilmiştir. Doğum ile ilgili geleneklerin büyük bir kısmı vaftiz töreninden oluşturulmuşsa da, dünyevi kutlamalar da önemli yer tutmuştur. Ama bu kutlamalara sadece komşu, arkadaş ve tanıdık kadınlar katılabilmiş, lohusa yalnız

⁴²¹ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 111.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 6.

⁴²² Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. ; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 112. 'Çocuklar ılık suda yıkamak lazımken sık sık mahalle Hamamına götürür ve orada da hamam ustaları veya kendileri kaynar sular dökerek yedi sekiz defa sabunlardı. Bu esnada çocuğun feryadına kulak asılmaz, bu sıcak suya ve Hamamın hararetine dayanıp dayanamayacağı asla dikkate alınmaz. Çocuk bu yüzden hastalansa bile bir şeyden korktuğunu sanıp korku damarlarını basıcı kadına götürürler...'

⁴²³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 473.

bırakılarak odasında ancak kısa ziyaretleri kabul etmiştir. Lohusaya bazı yerlerde hastaymış gibi bakılmıştır. Lohusa doğumdan altı hafta, yani yaklaşık kırk gün, geçtikten sonra toplumun aktif hayatına dönmüştür.⁴²⁴ O yüzden yabancı gezginler çoğu kez lohusanın toplumundan çekilmemesini, hatta eğlencelerin ortasında yer almasını şaşkınlıkla izleyerek kaydetmeye değer ilginç bir olay olarak kabul etmişlerdir. Garnett de, her ne kadar o kadar açık ifade etmemişse de, metinde nispeten çok yer ayırt etmesine göre, bu konular dikkatini çekmiştir. 19. yüzyılın 30'lu yıllarında İstanbul'da ve Bursa'da gezmiş bir İngiliz kadın, Miss Julia Pardoe, Çekerce kadısının ilk doğum yapmış eşini ziyaret ederken bu tür duyguları ve düşüncelerini açık bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre bir hastanın, yani lohusanın, misafir kabul edişi ve neşeli ve gürültülü bir ortamda bulunmak isteği şaşkıncı ve beklenmedik bir olay olmuştur.⁴²⁵ 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Lady Montagu de, Osmanlı kadınların doğumdan sonra toplumdaki çekilmemelerini, odada yalnız kapanmalarını, tam tersi güzel elbise ve mücevher takmalarını ve eğlenmelerini beğenip takdir etmiştir.⁴²⁶

Kısaca özetlemek gerekirse, Garnett eserlerinde daha çok Avrupalı okuyucularına ilginç gelebilen gelenek, görenek ve törenlere yer vermiştir. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş ve büyümüş herkesin bildiği şeyleri yeni öğrendiği için daha basit ve yüzeysel bir şekilde olayları ele almıştır. Garnett'in öğrendiği bilgileri doğal olarak büyük ölçüde kaynak kişilerden duyduklarından ve olayları gözlemlemesinden oluşmuş, bazı bilgilerden daha önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gezileri kaleme almış olan gezginlerin seyahatnamelerinde de okumuş olabilir.⁴²⁷ Garnett kişisel tecrübeleri ve yaklaşımları pek fazla paylaşmadığı için, kendisi doğum yapan kadının yanına gelip gelmediği veya lohusa evinin ziyaret edip etmediği bilinmemektedir. Eserlerinde de maalesef kaynak kişileri hakkında hiç bilgi yazılmadığı için duyduğu veya gözlemlediği geleneklerin hepsini mi, sadece belli bir kısmını mı kaydettiğini öğrenmemiz mümkün değildir. Buna göre Abdülaziz Bey'in ve Ali Rıza Bey'in yazdıkları eserlerde daha ayrıntılı şekilde kişisel tecrübelerini ve çevrelerinde ve ailelerinde yapılan gelenekleri ve törenleri içeren betimlemeler bulunmaktadır. Abdülaziz Bey daha çok ayrıntı vermesine rağmen, metni daha durağan, zaman gelişmeleri göz önüne almayan, daha çok kaybolan gelenekleri muhafaza etmeye çalışan bir betimleme olarak nitelendirilebilmektedir.

⁴²⁴ Bk.: Wiegmann, Günter; Zender, Matthias; Heilfurth, Gerhard: *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin, Erich Schmidt Yay., 1977, s. 136.

⁴²⁵ Bk.: Pardoe, J.: *The City...*, s. 217-218.

⁴²⁶ Bk.: Lady Montagu: *Şark...*, s. 92.

⁴²⁷ Özellikle Blunt'un yazdığı seyahatnameyi büyük ihtimalle okumuştur. Bk.: Davis, F.: *The Ottoman...*, s. 37.

Ali Rıza Bey her ne kadar daha az ayrıntı vermişse de, kendi kişisel yorumu ve bazen de sert eleştiri katarak, toplumun o zamanki bazı sorunlarını ve tarih içinde değişimini de dile getirmeye başarmıştır.

II. 3.Evlenme ile İlgili Gelenekler

II. 3.1.Osmanlılarda Evlenme Yaşı

Osmanlı toplumunda kadın için hayatın hedefi olarak evlenmek ve çocuk sahibi olmak kabul edilmiş ve kızların hayatlarının amacı bu hedefe ulaşmak olmuştur. Kadınların hayatında baba evinden çıkma ve evlenme, çocukluk döneminin bittiği an olarak hissedilmiş ve ancak o andan itibaren kadın yetişkinlerin dünyasına girerek, tüm sorumlulukların sahibi olmuştur. Bu nedenle de evlenme bir kadının hayatının en önemli dönüm noktası olarak algılanmış ve uğurlu olması isteğiyle de bir çok geleneklere bağlanmıştır.

Çocuklar doğduğunda veya hâlâ küçük yaşta aileleri artık evlenmelerini planlamaya başlamış. Osmanlı toplumu Avrupalı toplumlara nazaran daha erken evlilikler yapmaya eğilimliymiş. Evlenmiş olan çift çoğu kez ayrı bir evde oturmamış, ya kızın ya da oğlanın ailesiyle beraber büyük bir evde oturmaya başlamış, o yüzden yeni çift en büyük masraflardan, yani yeni bir ev kurmaktan kurtulmuş. Erkekler genellikle on sekiz yaşındayken evlenirken, kızlarda en uygun evlenme yaşı on iki on beş yaş arası olarak görülmüştür.⁴²⁸ Kızlar on iki yaşına kadar çocuk sayılmış, ama ondan sonra yüzünü örtmeye, yaşmak ve ferace giymeye ve diğer yetişkin kadınlar gibi erkeklerin dünyasından ayrı olarak yaşamaya başlamış. On iki yaşında olan ve artık yüzünü örten bir kız evlenme çağına gelmiş sayılmış.⁴²⁹ Garnett'in eserlerinde erken evlenme geleneğinin değişimini izleyebiliriz. Ona göre en azından eğitim görmüş, modern ve yüksek Osmanlı tabakaları erken evlenme kuralını yavaş yavaş terk etmeye ve daha geç yaşlarda evlenmeyi tercih etmeye başlamıştır.⁴³⁰

II. 3.2.Çeyiz Hazırlaması

Kızlar evlenme yaşı yaklaşıncaya çocukluk döneminden beri hazırlanan çeyiz işleri daha da yoğunlaşmış. Her kız için el işlerinde becerikli olmak iyi evlilik yapmakta el işlerinde becerikli olmak büyük bir avantaj sayılmış. Toplumun ve ailenin beklentilerine göre kızlar mümkünse az sokağa çıkmalı ve evde oturup el işleriyle ve çeyiz hazırlamakla uğraşmalıymış.⁴³¹ Ali Rıza Bey eskiden kadınların öğrenmelerinin gerekli olduğu el işleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Kızların çoğu börekler, baklavalar ve diğer yemekler yapmanın yanında dikiş, nakış sanatı, hatta bazen de dokuma, makrame, oya veya yazma

⁴²⁸ Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 555. Şair Vehbi, oğluna yazdığı nasihatlerde, sadece genç ve taze kızla evlenmesi uygun olduğunu söylemektedir.

⁴²⁹ Evlenme yaşı hakkında bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 480.; Lewis, R.: Everyday..., s. 99.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 61.;

⁴³⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 237.

⁴³¹ Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 571-574.

sanatını öğrenirlermiş. Ailenin diğer kadın akrabaları doğal olarak çeyizin hazırlanmasında yardımcı olmakla beraber, kızların kendi çeyizlerini hazırlaması uygun görülürmüş. El işlerini güzel yapamayan kadınlar çeyizlerini ya yaptırmak ya da çarşıda yağlıkçı ve kapamacı denilen hazırcılardan almak zorunda kalırlarmış.⁴³²

II. 3.3. Gelin Seçimi ve Görücü Ziyaretleri

Ne oğlanların ne de kızların eşlerini seçme hakkı varmış, oğulları için anne uygun bir gelini seçermiş. Seçme belli kurallara göre yapılırmış ve bu da evlenme çağında olan oğlanların annelerini kızların annelerine nazaran daha güçlü ve avantajlı pozisyona getirilirmiş. İlk seçim yapma hakkının oğlanın annesine verilmesi, bu durumun açık bir göstergesiymiş. Oğlanın annesi toplumsal hiyerarşi içindeki bu güçlü pozisyonunu gösterebilme olanağına sahipmiş ve muhtemelen, Orga İrfan'ın hatıralarındaki babaannenin davranışlarına göre, sık sık da gösterirmiş.⁴³³ Bir anne için oğluna iyi bir eş seçmek önemli, zahmetli ama aynı zamanda gurur verici bir görev olarak algılanırmış. Evlenme yaşında olan bir gencin annesi uygun bir kız aramaya ve sormaya başlarmış. Anne uygun kızların listesini genellikle 'kılavuz' veya 'kolcu'⁴³⁴ denilen bir kadının yardımıyla hazırlarmış. Kılavuzlar genellikle ya hamam ustası, ya da haremlerde mücevher, elbise veya parfüm ve kozmetik satan 'kıra' olarak adlandırılan kadınlardan seçilirmiş, çünkü onlar değişik ailelerle beraber devamlı iletişim kurdukları için evlenme yaşına gelmiş kızlar konusunda geniş ve ayrıntılı bilgiye sahip olurlarmış.⁴³⁵

Uygun kızları tespit ettikten sonra oğlanın annesi birkaç yakın akraba veya arkadaşlarıyla ve görücüyle⁴³⁶ kızların ailelerini ziyaret etmeye başlarmış. Görücü ziyaretleri için uğurlu ve uğursuz sayılan aylar ve günlere göre ziyaretlerin ayarlanması gerekirmiş, örneğin Sefer ve Muharrem aylarında ve diğer ayların Salı günleri ve son Çarşamba görücü ziyaretleri için uygun görülmezmiş. Ziyaretçi kadınlar ölümü çağrıştıran siyah renkte elbise giymemeye dikkat ederlermiş.⁴³⁷ Ziyaretçiler geldikten hemen sonra ziyaretlerinin amacını bildirirlermiş. Kızın annesi onları karşılayıp en güzel odaya oturturmuş ve en büyük kızına haber verirmiş. Bir ailede birkaç kız olduğunda yaşlarına göre evlendirilmiş, büyük kız

⁴³² Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 29.; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 40.

⁴³³ Bk.: Orga, İrfan: Portrait of a Turkish Family. New York, London, 1950, s. 21.

⁴³⁴ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 106. Kolcu adı evlilik ayarlamakla geçinen bir kadına verilmiştir.

⁴³⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 92.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 61.

⁴³⁶ Görücü aile dostu, hamam ustası, kolcu veya kıra olabilmiştir. Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 211.;

Davis, F.: The Ottoman..., s. 61.

⁴³⁷ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 106.

evlenmeden önce küçük kızı evlendirmek adetlere aykırı sayılmış ve ayıplanmış.⁴³⁸ O sırada kızın hazırlanması ve süslenmesi için vakit tanınmış. Kız, yeşil renk dışında herhangi renkte güzel bir elbise giyermiş. Yeşil renk ‘muradına ermiş’ anlamına geldiğinden dolayı görücülerin önüne çıkan kız için uygun görülmemiş.⁴³⁹

Kız görücülerin oturdukları odaya girince ilk önce herkesin elini öpermiş ve en güzel fincanlarda kahve ikram edermiş. Kadınlar kahveyi bitirene kadar başını kaldırmadan odada kalmış ve sadece görücülerin isteği üzerine başını kaldırabilirmiş ve sorularını cevaplamak için konuşabilirmiş. Kahve bittikten sonra kız fincanları alıp odadan çıkabilirmiş. Ziyaretçiler kızı beğenseler de, beğenmeseler de maşallah diyerek kızın güzelliğini ve zarafetini överlermiş, kısmetse tekrar geleceklerini söyleyip kısa bir süre içinde giderlermiş.⁴⁴⁰ Görücü ziyareti sırasında kabul edilemez, saygısızlık ve terbiyesizlik olarak nitelendirilen bazı davranışlar hakkında ayrıntılı bilgi Abdülaziz Bey’in makalelerinde bulunmaktadır. ‘Kızın misafirlerin yüzlerine dik dik bakması, gülmesi, eteğiyle oynaması, parmaklarını çıtlatması, eteğini çekip örtmesi veya parmağındaki yüzükle oynayıp çevirmesi, sert sert cevap vermesi’ ayıp karşılanırmış ve misafirler için terbiyesizlik sayılan davranışlar arasında ‘kızın ismini, yaşını sormaları, tahsilinden söz etmeleri, hepsinin gözlerini kıza dikip bakmaları ve o sırada birbirlerine sokulup aralarında konuşmaları’ yer almış.⁴⁴¹

Görücüler bazen beğendikleri kızı hamamda da görmek istedikleri için kızın ailesine belli bir gün belli bir hamamda olacağına dair haber gönderirlermiş. Kız kadın akrabalarıyla ve arkadaşlarıyla beraber hamama gittiğinde, kızın alçakgönüllü ve ziyaretin nedenini sanki hiç bilmiyormuş gibi doğal davranması beklenirmiş.⁴⁴² Hamamda görücü ziyaretleri büyük olasılıkla çok sık yaşanmazmış, çünkü az kaynak bundan bahsetmektedir. Ama yine de hamam doğal olarak gelin seçmek için uygun bir ortam olduğu için genç oğlanların anneleri bu fırsatı kaçırmazlarmış.⁴⁴³ Görücü ziyaretleri muhtemelen haremdeki tekdüze hayatı bozan ve heyecan verici olaylardan biri olduğu için kızlar tarafından genelde heyecan ve sevinçle

---

⁴³⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 238.; Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 211.

⁴³⁹ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 107.

⁴⁴⁰ Görücü ziyaretleri hakkında daha ayrıntılı bilgi bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 93.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 62.; Lewis, R.: Everyday..., s. 100.

⁴⁴¹ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 107.

⁴⁴² Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 100.

⁴⁴³ Bk.: Orga, İ.: Portrait..., s. 21.

karşılanırmış.⁴⁴⁴ Ama her zaman böyle olmayabilirmiş. Bazen kızlar bu ziyaretleri daha çok hoş olmayan bir zorunluluk, hatta kabus olarak da hissedermiş.⁴⁴⁵

Ali Rıza Bey'in, Abdülaziz Bey'in veya Garnett'in bahsettiği çevrelerde, yani yüksek veya en az orta sınıf ailelerde genç oğlan onun için seçilen kızı doğal olarak düğüne kadar hiç göremezmiş⁴⁴⁶ ve mecburen sadece annesinin betimlemesiyle yetinmek zorunda kalırmıştır. Bazen de oğlan kızı görebilsin diye arabayla gezinti veya piknik düzenlenerek oğlanın kızı uzaktan görmesi sağlanırmış.⁴⁴⁷ 19. yüzyılın sonlarında kızı hiç görmeden görücü usulüyle yapılan evlilikler eleştirilmeye başlanmış⁴⁴⁸ ve birinci dünya savaşı döneminde bazı çevrelerde oğlan ile kız arasında kısa ve nispeten resmi bir görüşme ayarlanması moda olmuştur.⁴⁴⁹ II. Meşrutiyet yıllarında evlenme şekli de değişime uğramış, seyrek de olsa, gazetelerde yeni bir unsur olarak evlenme ilanları çıkmaya başlamıştır.⁴⁵⁰

Tüm bu değişime rağmen toplumun büyük bir kısmı geleneklerine sadık kalmış ve aileler bu dönemde hâlâ çocuklarının eşleri konusunda karar vermeye devam ederlermiş. Söylediğimiz gibi gelin ve damat seçiminde ne oğlanın ne de kızın kendi fikirlerini ve beğenilerini söylemeye hakkı varmış. Seçimde daha önemli etkenlerden biri iki ailenin sosyal uyumluluğu ve ailenin anlaşması olurmuş, aileler bazen çocuklar bebekken bile anlaşmışlar. Bu sistem hemen hemen her kızın evlenmesini sağlarmış, Garnett'e göre Osmanlı toplumunda hiçbir kız evde kalmamış, hatta çirkin veya sakat kızlar için uygun eş bulunmuş. Kızın güzelliği ve yaşı ne kadar önemli olsa da, ailesinin zenginliği ve toplumsal pozisyonu, iki ailenin sosyal, siyasî veya ticarî bağları yanında ancak ikincil rol oynamış.⁴⁵¹

II. 3.4. Ailelerin Karar Vermesi (Söz Kesme) ve Nişan

Oğlanın ailesi beğendiği kızı kocasına ve oğluna anlatırmış ve babanın da izin vermesi halinde kızın ailesine haber verilirmiş. Kızın babası oğlanı ve ailesini tanımadığı halde hemen çevrede onları sormaya başlarmış. Bu aşamada da söz kesme töreni yapılmış. Abdülaziz

⁴⁴⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 94.

⁴⁴⁵ Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 566.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 63, 77.

⁴⁴⁶ Daha fakir mahallelerde ve kırsal kesimlerde gençler birbirlerini gözlemlemeye daha çok fırsat bulmuşlar, orada bu tür ayarlamalar gerekli değilmiştir.

⁴⁴⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 239.

⁴⁴⁸ Örnek olarak İbrahim Şinasi'nin 'Şair Evlenmesi' adlı eserini gösterebilmek mümkündür. Bk.: Vambéry, Armin: Scenes From the East Through the Eyes of a European Traveller in the 1860s. Budapest, Corvina Kiado Yay., 1979, s. 51-66.

⁴⁴⁹ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 78.

⁴⁵⁰ Bk.: Toprak, Zafer: Osmanlı'da Alafranga Evlenme İlanları. Ali Yazıları 4, Evlilik Kurumu ve İlişkileri, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Bilim Serisi 5/4, s. 555-559.

⁴⁵¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 210.; Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 94.; Lewis, R.: Everyday..., s. 101.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 64.

Bey'in anlattıklarına göre söz kesme töreni pusula kullanılarak yapılmış. Oğlanın akrabası olan bir kadın, kızın evine oğlan hakkında bilgileri içeren bir pusula bırakmış, on on beş gün sonra tekrar pusulayı sormaya geldiğinde, kız verip vermeyeceklerini öğrenmiş.⁴⁵² Bu dönemde istihare denilen rüyaların açıklanması yapılmış. Görülen rüyaların özel bir önemi olduğuna ve bu rüyalarda yeni çiftin geleceği hakkında ipuçların saklı olduğuna inanılmış. Kız tarafı oğlanı veya ailesini herhangi bir nedenden beğenmemişse, rüyaların kötü olduğunu söyleyerek oğlan tarafını kimseyi incitmeden reddederlermiş.⁴⁵³ Kızın babası öğrendiklerinden memnun kalırsa, oğlanın babasıyla ve akrabalarıyla buluşup nikah ve düğün ayrıntıları hakkında konuşurlarmış. Özellikle yeni çiftin kızın mı yoksa oğlanın ailesiyle mi beraber yaşayacağına, çeyizin, ağırlık, başlık, mehr-i muaccel ve mehr-i müeccelin miktarı gibi konularda karar verirlermiş. Her şey olumlu geliştiğinde nişan ve nikah günü kesinleşirmiş.⁴⁵⁴

Nişan sırasında kıza, gümüş mücevher kutusu, gümüş ayna, kozmetik malzemeleri, parfüm, süslü terlik ve zengin ailelerinde de tek taş yüzük gönderilirmiş. Kız tarafı karşılık olarak oğlana değerli taşla süslenmiş tütün kesesi ve kaşmir şal içeren nişan bohçası gönderirmiş.⁴⁵⁵ Abdülaziz Bey nişan ile ilgili 'ayak ölçüsü' denilen bir gelenekten bahsetmektedir. Gelin olacak kıza nişan takımı verildiği gün kızın ayak ölçüsü alınır ve hem kıza hem tüm akrabalarına uygun süslü terlik yaptırılmış.⁴⁵⁶ Nişan takılan günde veya ertesi gün oğlanın annesi kızını ziyaret edermiş ve kıza hediye olarak kırmızı ipek kumaş ve şeker götürürmüş. Kız şekerin bir parçasını ısırılmış ve kalan kısmını, onunla hayatını paylaşmak istediğini göstermek için oğlana gönderirmiş.⁴⁵⁷

II. 3.5. Nikah

Nişandan genellikle bir hafta sonra nikah kıyılmış. Nikah gününün Muharrem ve Sefer aylarına ve diğer ayların Perşembe ve Pazartesi günlerine denk gelmemesine dikkat edilirmiş, nikah günü bazen müneccim tarafından özel olarak seçilirmiş.⁴⁵⁸ Osmanlı toplumunda nikah, Hıristiyanlıktaki nikah töreninden farklı olarak dinî bir tören değil, sadece dünyevi bir

---

⁴⁵² Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 108.

⁴⁵³ Ayrıntılar için bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 100.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 65.

⁴⁵⁴ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 65.; Chmielowska, D.: Nabi..., s. 527.

⁴⁵⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 239.; Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 212.

⁴⁵⁶ Ayrıntı için bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 110.

⁴⁵⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 239-240.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 65-66.

⁴⁵⁸ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 111.

anlaşma olarak algılanırmış. Mahallenin imamı kadıdan evlilik izinnamesi çıkarırmış.⁴⁵⁹ Nikah töreni genellikle kızın evinde düzenlenirmiş, törene ne damat⁴⁶⁰ ne de gelin bizzat katılırmış. Kızın vekili ve oğlanın iki şahidi onların yerine akit denilen anlaşmayı imzalamaya yetkili sayılırlarmış. Anlaşmanın metni ve mehrin yüksekliği harem kapısında kıza da okunmuş. Sonra kıza vekilin ismi söylenip onun vekili olsun mu diye sorulmuş. Kızıdan olumlu cevap geldikten sonra anlaşma imzalanırmış.⁴⁶¹ Biraz farklı bir şekilde de, harem kapısının arkasında duran kıza bu kişiyle evlenmek isteyip istemediği sorulmuş, kız da üç kez evet dedikten sonra anlaşma imzalanırmış.⁴⁶² Nikah sonra akrabalar arasında kutlanır, ama bu kutlamalara da damat ve gelin genellikle katılmazmış. Nikah bittikten sonra ‘müjdecî’ denilen, damadın arkadaşlarından veya yakın akrabalarından biri aceleyle damada haber vermeye gidermiş ve haberi hızlı iletmesi için damadın ona iyi bahşış vermesi gerekirmiş. Geline hediye verilirmiş ve kız tarafı oğlanın ailesine şerbet şişeleri, tatlıları, sakızı ve kınayı içeren süslü sepetleri gönderirmiş.⁴⁶³

II. 3.6. Düğün

II. 3.6.1. Düğün Hazırlıkları

Damat ve gelin bu aşamada hâlâ görüşemezlermiş, kanunen evli bir çift sayılmalarına rağmen evliliklerinin sosyal geçerliliği ancak düğünle kazanılırmış. Nikah ve düğün arasında birkaç hafta, hatta birkaç ay boyunca aileler düğün hazırlıklarıyla, yani süslü gelinlik, çeyiz, cihaz takımı, gelin için oda, odanın döşemeleri, mangal, mobilya ve mutfak aletleri gibi eşyaların hazırlamasıyla meşgul olurmuş.⁴⁶⁴ Bir babanın toplum içinde biraz iyi bir durumu olduğunda, geleneklere göre kendi kızı için mümkün olan en şenli ve görkemli düğünü yapmak zorunda olurmuş. Fakir ailelerde düğün masraflı olduğu için sadece bir gün süren

⁴⁵⁹ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 66.; Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 58. Kadı sicillerinde evlilik kayıtlarına fazla sık rastlanmaz, ama bazı yerlerde ve dönemlerde kayır-t yapması oldukça yaygınmış, örneğin 16. yüzyılın Konya’daki şer’iyye sicillerinde bol miktarda kayıt bulunmaktadır.

⁴⁶⁰ Garnett damadın törende bulunduğunu söylemekte, ama diğer kaynaklar tam tersi iddia etmektedirler. Garnett büyük olasılıkla bu konuda yanlış bilgi vermektedir. Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 212.; Abdülaziz Bey tam tersini söylemektedir. Ona göre, damadın nikah töreninde bulunmasını bırakın, nikahın nasıl geçtiğini sorması bile ayıp görülürmüş. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 112-113. Burada vurgulanması gerekir ki, her sosyal sınıf ve her dönem içinde gelenekler değişebilmiştir, o yüzden kesin olarak seçeneklerin her birini yadsımak yanlış olur. Ama bu halde bu iki yazar aşağı yukarı aynı sosyal tabakadan ve aynı tarihten bahsederken Abdülaziz Bey daha güvenli bir kaynak sayılmaktadır.

⁴⁶¹ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 111.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 67.

⁴⁶² Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 212.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 240.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 66.

⁴⁶³ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 110-112.

⁴⁶⁴ Düğün hazırlıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 122-124.

kutlamaları yaptırabilirlermiş, ama biraz zengin ailelerde düğün altı gün kutlanırmış.⁴⁶⁵ Düğün yapmak oldukça masraflı bir iş olduğundan dolayı aileler bunun için bazen borç bile alırlarmış.⁴⁶⁶ Bu dönemde de oğlan tarafı, kız tarafına ‘ağırlık’ veya ‘akçe’ denilen para ödermiş. Ağırlık kızın babasına düğün ve kızın odasının döşenmesi masraflarına katkı olarak kabul edilirmiş. Kız tarafına ödenen nikah parası çoğu kez iki kısma bölünürmüş, bir kısım hemen ve genellikle daha büyük olan öbür kısmı ise koca öldüğü veya çift boşandığı zaman ödenirmiş. Bazı bilim adamlarına göre ağırlık ve başlık parası ve İslam hukukunda var olan mehr arasındaki kesin sınır çizilerek, başlık ve ağırlık parası daha çok geleneksel bir topluma özel bir unsur olarak nitelendirilebilir.⁴⁶⁷

II. 3.6.2.Çeyiz Alayı

Esas düğün zengin ailelerde altı yedi gün sürermiş. Kararlaştıkları Pazartesi günü gelinin çeyizi ve ev cihaz takımı, yani tüm eşyaları şenli alayla damadın evine gönderilirmiş. Gelinin eşyaları için yeterli sayıda arabaları ve eşyaları yükleyecek adamları sağlamak damadın görevlerinden biri olurmuş. Tüm eşyalar, herkesin görebileceği şekilde arabalara koyulduktan sonra yola çıkarlarmış ve uğurlu bir işaret olarak arabaların arkasından bir kova su dökmek unutulmazmış. Gelinin eşyaları damadın evine gelince, uğurlu geleceği sağlamak için kurban kesilirmiş ve eti fakirlere dağıtılmış. Gelinin akrabalarından iki üç kadın damadın evine gidip orada indirilen eşyaları gelin odasına yerleşirlermiş.⁴⁶⁸ Gelinin çeyizi ve cihaz takımı içinde yorganlar, yastıklar, çarşaf, kilim ve halılar, seccadeler, mangallar, sedef kakmalı ufak tefek mobilya, mutfak eşyaları, gümüş tepsiler, porselen ve çam takımları, aynalar, sırma işlemeli elbise, gecelik, yaşmak ile havlular ve kızın mücevherleri ve diğer değerli eşyalar yer almış.⁴⁶⁹ Pazartesi günü öğleden sonra gelinin akrabalarından olan yaşlı bir kadın eşeğe binip damadın evine gidermiş ve damadın kadın akrabalarını ertesi günkü hamam törenine davet edermiş.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 241.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 67.; Lewis, R.: Everyday..., s. 101.

⁴⁶⁶ Garnett, muhtemelen Viktoryan iş ahlakından etkilenerek, böyle bir şey için borç almak yanlış olarak eleştirmiştir. Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 212.

⁴⁶⁷ Ağırlık hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk.: a. g. e., s. 212.; Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 52-55, 64.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 109.

⁴⁶⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 242.; Abdülaziz Bey: 113-114.

⁴⁶⁹ Abdülaziz Bey zengin aileden gelinin eşyalarını ayrıntılı şekilde saymaktadır. Bk.: Abdülaziz Bey, Osmanlı..., s. 115-119.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 69.

⁴⁷⁰ Bk.: Lewis, R.: Everyday..., s. 102.

II. 3.6.3.Hamam Ziyareti

Salı günü kadınlar beraber hamama giderlermiş. Birçok aile bu fırsat için tüm hamamı kiralamaya karar verirmiş ve geleneklere göre hamam masrafları damadın tarafı karşılamış. Gelin şenli bir alayla evden hamama giderken kadınlar onun üstünde ipekli baldaken tutarlarmış. Hamamda hamam ustası gelini yıkarmış, tüm vücudundaki tüyleri temizlemiş, kaşlarını şekillendirip siyaha boyarmış ve saçları boncuk ve mücevherlerle süsleyip bir çok örgüye ayırmış. Gelin, hamam prosedürleri bittikten sonra giyinirmiş. Bu aşamadan itibaren gelinlik giyene kadar gelin sadece ödünç alınmış elbiseyi giymek zorunda olurmuş.⁴⁷¹ Gelin camekanda bekleyen kadınlara döndüğünde ilk önce kayınvalidesinin ve sonra diğer kadınların elini öpermiş, yiyecek ve içecek ikram edilirmiş ve sonradan da müzikli ve dansözlü eğlenceler yer almış.⁴⁷²

II. 3.6.4.Kına Gecesi

Ertesi gün öğleden sonra damadın annesi ve diğer kadın akrabaları gelini ziyaret edermiş. Gelin kayınvalidesi yanında otururmuş, kahve ve tatlıları ikram edildikten sonra gelin ve kayınvalidesi bir şekeri paylaşarlarmış, bu da onların ortak ve uyumlu geleceğinin işareti olarak kabul edilirmiş. Garnett gıda paylaşmasının birçok kültürlerde var olan eski düğün geleneği olduğunu söyleyerek Osmanlı-Türk geleneklerin kökleri oldukça eski dönemlere kadar indiğine dair bir ipucu olarak kabul etmiştir.⁴⁷³

Aynı gün, yani Çarşamba günü akşam damat kendi arkadaşlarıyla beraber müziğin ve dansözlerin olduğu bir eğlence akşamı düzenlemiş. Aynı akşam gelinin evinde kadınlar arasında 'kına gecesi' olarak bilinen eğlenceler kızın yer almış.⁴⁷⁴ Gelin gelen misafirleri harem kapısında karşılarken gelinin üstüne para atılmı, para harem kapısında bekleyen çocuklar toplarmış. Gelin bazen hava karardıktan sonra mum ışıkları altında alayla bahçede gezdirilirmiş.⁴⁷⁵ Kına gecesinde gelinin elleri, tırnakları ve ayak parmakları kına ile boyanmış. Kına hazırlandıktan sonra gelinin ilk önce sağ sonra sol elinin avcuna kına ve altın koyulmuş ve ipek bez ile sarılmış. Kınayı gelinin sağ eline kayınvalidesi, sol eline

⁴⁷¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 243.

⁴⁷² Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 242-243.; Lewis, R.: Everyday..., s. 102.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 70.; Başka konularda ayrıntılı bilgi veren Abdülaziz Bey gelinin hamama gitmesinden bahsetmemiştir. Bu durum, en zengin ailelerin konaklarında özel hamam bulunmasından dolayı gelinin kendi evindeki hamamda tüm bu işlemleri yaptırabilmesiyle ve dışarıdaki hamama gitmeye ihtiyaç duymamasıyla açıklanabilir.

⁴⁷³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 244.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 485.

⁴⁷⁴ Kına gecesi bazı ailelerde düğünden bir hafta on gün önce yapılmıştır. Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 575.

⁴⁷⁵ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 71.

annesi sürermiş. Sonra da kızın ayak parmakları boyanmış ve bazen de kına ile yüzüne süs motifleri çizilirmiş. Gelin kınayı belli bir süre beklettikten sonra çıkarıp yıkanmış. Kınanın rengi amber renginde olmalıymış, kına fazla uzun süre kalmışsa, rengi koyulaşıp siyaha dönüşebilirmiş. Kadınlar arasında kınanın siyaha dönüşmesinin uğursuzluğun işareti olduğuna inanılmış, o yüzden kınayı doğru zamanda çıkarılmasına büyük özen gösterilirmiş.⁴⁷⁶ Kına gecesine katılan diğer genç kızlar uğur getireceğine inanarak kınayı kulak memelerine sürerlermiş.⁴⁷⁷ Kına gecesinin genellikle neşeli eğlencelerden ibaret olmasına rağmen, kızın ailesi arasında bazen hüznü bir hava ağırlık kazanırmış. Kına gecesi eskiden beri ailesinin kızla vedalaşma töreni olarak kabul edilirmiş, İstanbul'da kızların evlenince uzak bir yere gitmemelerinden dolayı vedalaşma gereği o kadar şiddetli hissedilmezmiş, ama Anadolu'da veya kırsal kesimlerde kızın bazen uzak bir yere gitmesi ailesiyle büyük bir ölçüde ilişkisini ve iletişimi kesmek zorunluluğu getirirmiş. Kına gecesinin eğlencelerinde müzik, türküler, danslar ve oyunlar önemli rol oynarmış. Zengin ailelerde Kıpti dansözler de davet edilirmiş, onlar gecenin son dansı olarak 'sakusam' denilen ve Avrupalılar tarafından müstehcen ve ahlaksız olarak nitelendirilen danslar gösterirlermiş.⁴⁷⁸ Bu dans muhtemelen meşhur göbek dansıymış, Avrupalı seyyahların çoğu onu ya sert bir şekilde kınamış, ya da şok içinde görmezlikten gelmiştir.⁴⁷⁹ Ahmet Midhat, çocukken kına gecesini sırasında gördüğü ve hatırladığı başka dans gösterilerden de bahsetmiştir. Erkek elbisesini giymiş olan bir kadın diğer dansöz kadınla beraber oldukça açık, müstehcen dans göstermiş ve Ahmet Midhat'ın söylediğine göre bu dans o zamanki en ayıp sayılan Karagöz gösterisinden daha sert olarak nitelendirilebilmiştir.⁴⁸⁰

II. 3.6.5. 'Yüz Yazısı Günü' ve 'Paça Günü'

'Yüz yazısı' olarak bilinen Perşembe günü sabah kız gelinlik elbisesini giyermiş, gelinlik mümkünse süslü ve görkemli olmalıymış, gelinin saçı örülürmüş, kırmızı kurdelelerle, boncuk ve mücevherlerle süslenirmiş, gelin tacı takılırmış ve üstüne gelinin başını ve yüzünü tamamen örten gelin duvağı süslü iğneyle saçına ve elbisesine tutturulmuş. 19. yüzyılın sonunda zengin aileler arasında Avrupalı geleneklerinden etkilenmiş beyaz

⁴⁷⁶ Bk.: a. g. e., s. 72.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 244-245.

⁴⁷⁷ Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 575.

⁴⁷⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 486. Garnett dansın ismi Blunt'un seyahatnamesinden almış olabilir. Bk.: Blunt, Lady Fanny: The People of Turkey. By a Consul's Daughter and Wife, vol I-II. London, 1878, II, s. 95.

⁴⁷⁹ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 72.

⁴⁸⁰ Bk.: Kocatürk, Vasfı Mahir: Metinlerde Edebiyat II. İstanbul, 1955, s. 136-138. bu antolojide bulunan Ahmet Midhat'ın 'Jön Türk' eserinin 'Bir Kına Gecesi' adlı bölümünü F. Davis tarafından da aktarılmıştır. Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 72-73.

gelinlikler moda galine gelmiştir.⁴⁸¹ Nazar değmesin diye ufak mavi bir kesenin içine kırk bir tane çörek otu koyulup gelinin elbisesine asılmış.⁴⁸² Gelin baba evini terk ederken, kapıya indiğinde bel kuşatma töreni yapılmış. Gelin babasının elini öpermiş ve babası dua ettikten sonra onun beline süslü kırmızı şal bağlamış.⁴⁸³ Gelini sonra oğlanın evine alayla götürürlermiş. Damat onu kapıda beklemiş ve kolundan tutup gelin odasına götürürmüş. Damat ve gelin üstüne bozuk para havaya atılarak saçılmış. O anda damadın gözü sadece geline odaklandığı düşünüldüğü için, orada bulunan kadınların yüzü açık kalabilirmiş.⁴⁸⁴ Damat gelinle hazırlanmış gelin odasına giderken ayak basma oyunu oynarlarmış, kim öbürünün ayağına ilk olarak basmışsa, onun evlilikte baskın çıktığına inanılmış. Damat gelini süslü bir koltuğa oturtuktan sonra tekrar selamlığa dönermiş.⁴⁸⁵

Gelin en yakın akrabalarıyla gelin odasında oturmuş ve diğer misafir kadınlar hem geline hem sergilenmiş çeyizine bakmaya gelirlermiş. Kadınlar geline bu fırsatta düğün hediyelerini verirlermiş. Damat selamlıkta akraba ve arkadaşlarıyla 'güvey yemeği' denen yemeği yemiş, bazen de rakı içirmiş ve çeşitli eğlenceler yapılmış. Akşam namazı kıldıktan sonra damat babasının ve kayınpederinin elini öpüp babası onun için dua edermiş ve 'Uğurlu kademli olsun!' dilemiş.⁴⁸⁶ Damat haremlığe giderken arkadaşlar ona pabuçlar atarlarmış.⁴⁸⁷ Harem kapısında onu 'yenge' veya 'kılavuz' olarak bilinen yaşlı bir kadın beklemiş ve gelinin odasına götürürmüş.

Damat gelinin odasına girince ilk önce iki rekat kıldıktan sonra yüzünü geline çevirmiş. Yenge hanım onlara 'tek yastıkta yaşlanın' diyerek mutluluk dilemiş ve ellerini birleştirmiş. Gelin damadın elini öptükten sonra beraber bir mindere oturlarmış. Sonra damat duvağı kaldırabilirmiş ve geline 'yüz görümlüğü' adı taşıyan kıymetli hediye, çoğu kez mücevher verirmiş. Gelin o ana kadar hiç konuşmazmış, damat çeşitli soru sorarak yavaş yavaş onu konuşurmaya çalışmış. Gelin konuşmaya başladığı zaman kapıda bekleyen yenge

⁴⁸¹ Bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 77.

⁴⁸² Zengin aileden kızın gelinliği ve mücevherleri hakkında ayrıntılı bilgi bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 124-126.

⁴⁸³ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 245.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 126.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 74.

⁴⁸⁴ Vasıf'ın yazdığı anne kız konuşmalarında anne kıza düğüne katılmaya nasihatlar vermektedir. Bu fırsatlarda, örneğin damadın gelini karşılamaya geldiğinde onu belki görücü görür ve ona uygun bir kocayı bulabilir. Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 567. '...çekdir çiçekli 'anterine telli bir şerit / akranlarına pâça günü giy de gürlük it / kâkullerini bağla saçı düğününe git / alur seni de belki bugünlerde bir yiğit...'

⁴⁸⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 246.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 487.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 75.; Chmielowska, D.: Nabi..., s. 576.

⁴⁸⁶ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 128-129.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 75.

hanım onlara ufak bir aynada birleşmiş yüzlerini gösterirmiş ve kahve, meyve ve şeker getirirmiş. Kız şekerin bir parçasını yedikten sonra şekerin kalan kısmını, tatlı ortak geleceğin sembolü olarak damada verirmiş. Akşam yemeği beraber yerlermiş, bu yemekte mümkünse et olmamalıymış, çünkü karı kocanın ilk beraber yedikleri yemek etli olunca evlilikte çok kavga çıkacağına inanılırmış. Yemek bittikten sonra yenge hanım gelini başka odaya götürüp süslü özel elbise giydirmiş ve damatla beraber onu yalnız bırakırmış.⁴⁸⁸

Ertesi gün sabah damat gelinle el ele kahvaltıya giderken akrabalar yüzlerinden ‘yıldızlarının birleşip birleşmemesini’ öğrenmeye çalışırlarmış. Zengin ailelerin evleri Cuma günü herkese açık kalırmış. Koyun ayaklarından ve pilavdan ibaret olan geleneksel yemek yapılmış ve gelen misafirlere ikram edilirmiş. O yüzden bu gün ‘paça günü’ olarak bilinirmiş. Cuma ve Cumartesi günü eğlenceler ve ziyaretler devam edermiş. Gelin odasında oturup çeyizine ve özellikle ‘yüz görümlüğü’ hediyesine bakmaya gelen kadınların tebriklerini kabul edermiş.⁴⁸⁹

II. 3.6.6. İkinci Evlilikler ve Cariyelerin Düğünü

Cumartesi günü düğün bitirmiş ve ailelerin hayatı normale dönermiş. Gelin artık oğlanın ailesinin üyesi olarak kabul edilirmiş. Bu kadar görkemli düğün ancak ilk kez evlenen yüksek veya orta sınıfa ait özgür kız için yapılmış. Dul veya boşanmış kadınlar için daha basit ve sade törenler düzenlenirmiş ve daha az miktarda hediyeler alınmış, örneğin ‘yüz görümlüğü’ hediyesi artık verilmezmiş. Özgür olmayan kadının düğünü için de daha az masraf harcanarak kısa törenler düzenlenirmiş.⁴⁹⁰ Garnett’e göre bir aile kendi belli bir sosyal seviyede büyümüş özgür kızla evliliği ayarlanamadığında veya evlenme ile ilgili ödeme ve masrafları karşılanabilir durumda olmadığında oğulları için özgür olmayan bir kızla evliliği sağlarmış. Hatta belli çevrede cariye için özgür kıza tercih ederlermiş, çünkü kendi aile desteği olmayan, uyumlu ve saygılı davranmayı öğretilmiş olan cariye için daha iyi ve itaatli eş olması beklenirmiş.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Garnett bu geleneğin kız kaçırma geleneğinin kalıntısı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre kız kaçırma geleneği Anadolu’da yaşayan bazı kabileler, örneğin Tatar ve Çerkez kabileleri arasında hâlâ yapılmakta, ama İstanbul’da artık unutulduğunu söylemektedir. Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 246.

⁴⁸⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 247.; Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 488.; Abdülaziz Bey: *Osmanlı...*, s. 130.; Davis, F.: *The Ottoman...*, s. 76.

⁴⁸⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 247-248.; Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 489.; Abdülaziz Bey: *Osmanlı...*, s. 131-133.; Davis, F.: *The Ottoman...*, s. 76.

⁴⁹⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 248.; Lewis, R.: *Everyday...*, s. 104.; Abdülaziz Bey eserinde ayrıntılı olarak kalfa ve cariyelerin evlenme törenlerini de betimlemiştir. Bk.: Abdülaziz Bey: *Osmanlı...*, s. 134-136. ; Cariyelerin çeyizi ve evlenme töreni hakkında bk.: Ellison, G.: *Turkey...*, s. 160-161.

⁴⁹¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 408.

II. 3.7.Mary Lucy Jane Garnett'in Osmanlı Evliliklerine Bakış Açısı, Vurguladığı ve Göz Ardı Ettiği Unsurlar

Garnett evlilik ve evlenme gelenekleri konusunda büyük ihtimalle hem kendi duyduklarını veya gördüklerini yazmış, hem daha önce İstanbul'a gelmiş gezginlerin seyahatnamelerde yazılmış bilgileri de eklemiştir. Kendi toplumuna göre farklı ve ilginç bulduğu özelliklerini belirtmiştir. Avrupa'da ve Viktoryan İngiltere'de de her kız veya her oğlan evlenemezmiş, evlenmesini engelleyen nedenler arasında ailenin yetersiz maddî olanakları veya miras bölmemeye eğilim yer almış. İsa'nın ve onun ilk öğrencilerinin bekar kalmalarını özendirilmesi, bekarlığı erdemlilik olarak algılanması ve ona yüksek değer vermesi gibi Hıristiyan kilisesinin tutumları muhtemelen bu durumda önemli rol oynamıştır.⁴⁹² O yüzden Osmanlı toplumunda erken evlenme yaşı, eş bulma ve seçme tarzı ve sistemin her kızın evlenmesini sağlaması Garnett için büyük olasılıkla alışılmamış ve olağanüstü toplumsal davranış unsurları olduğu için onları her eserinde birkaç kez vurgulamıştır. İslam'ın evliliğe karşı duyulan saygı ve evliliğin hem kadının, hem erkeğin doğal ve istenilen hal olduğu düşünceleri, Hıristiyan bir toplumda büyümüş bir kadın tarafından ilginç ve kaydetmeye değer bilgiler olarak algılanmalıymış. Garnett İslam'ın evliliğe karşı duyulan saygıyı basitçe ifade etmenin yanında, Muhammet'in hayatından bir iki kısa anı aktararak okuyuculara evliliğe karşı hislerini daha iyi şeklide anlatmaya ve açıklamaya çalışmıştır.⁴⁹³

Garnett evlenme geleneklerinden bahsederken, cinsellik ile ilgili bilgileri tamamen göz ardı etmiş ve bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi eklemekten kaçınmıştır. Garnett, Viktoryan toplumda büyüdüğü için doğal olarak Viktoyan ahlak anlayışını ve değerlerinin bir çoğunu benimsemiş ve cinselliği tabu, söz edilemez, hatta düşünülemez konu olarak algılanmış.

---

⁴⁹² Bk.: Gillian, A.: Victorian..., s. 62-63.; İncil, 1 Korintliler, 7; 1, 6-8, 32-33, 36-38. '...Erkeğin evlenmemesi iyidir. ... Bunu bir buyruk olarak değil, bir uzlaşma yolu olarak söylüyorum. Bütün insanların benim gibi olmalarını (demek ki bekar) dilerdim. Ama kiminin şöyle, kiminin böyle, herkesin Tanrı'dan payına düşen bir ruhsal armağanı vardır. Yine de evlenmemiş olanlara ve dul kadınlara şunu söyleyeyim, benim gibi kalsalar onlar için iyi olur. ... Kaygısız olmanızı istiyorum. Evli olmayan erkek, Rab'bi nasıl hoşnut edeceğini düşünerek Rab'bin işleri için kaygı çeker. Ama evli erkek karısını nasıl hoşnut edeceğini düşünerek dünya işleri için kaygı çeker. Böylece ilgisi ikiye bölünür. ... Bir kimse kızına karşı haksız davrandığını sanıyorsa, kızın yaşı geçiyor ve evlenmesi gerekiyorsa, o kimse istediğini yapsın, kızını evlendirsın; günah işlemiş olmaz. Ama zorunluluk altında bulunmayan, yüreğinde kararlı ve isteğini yerine getirebilecek durumda olan kişi, kızını evlendirmemeye yüreğinde karar verirse, iyi eder. Kısacası, kızını evlendiren iyi eder, evlendirmeyen ise daha da iyi eder.'

⁴⁹³ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 210-211. 'Muhammet söyledi ki Allah'ın kulu evlendiğinde dinî buyrukların yarısı yerine getirmiş oluyor. Başka bir zaman Peygamber bir adama evli olup olmadığını sordu, olumsuz cevabı alınca sağlıklı ve sağlam olup olmadığını sordu. Cevap evet olunca Allah'ın dostu adama 'o zaman sen şeytanın kardeşisin.' dedi.' Garnett'in eklediği dipnota göre hadisler Mişkat'tan alınmıştır. (Büyük bir ihtimalle Mişkat'tan, 12. yüzyılda Husayn Bagav'nin yazdığı ve Mişkat-ul masabih adı altında bilinen ve özellikle Hindistan'da sevilen hadis derleme kitabı anlaşılmaktadır. Bk.: Kropáček, Luboš: Duchovní Cesty Islámu. () Prag, Vyšehrad Yay., 1992, s. 53.)

Söylediğimiz gibi Viktoryan toplumuna göre orta sınıf kadınları ve kızları saf, temiz ve masum yaratıklar olduğu kabul edildiği için, cinsel duygularından veya arzularından tamamen yoksun sayılmış ve cinselliğin kirletici etkisinden uzak olması gerektiği düşünceleri yaygın olmuştur. Cinsellik ancak fakir çalışan kadınlarla, fahişelerle ve yabancı kadınlarla birleşebilmiştir.⁴⁹⁴ Garnett Osmanlı toplumunu ve Osmanlı kadınlarını beğendiği için, yabancı kadınların abartılmış cinselliği ve şehvet düşkünü olan simgeleri değiştirmeye çalışmıştır. Osmanlı kadınlarını, en az bahsettiği yüksek ve orta sınıf Osmanlı kadınlarını, okuyucularına mümkün olan en olumlu şekilde betimlemeye çalıştığından dolayı eserlerinde cinsellikten bahsedilmemektedir.⁴⁹⁵ Bu yüzden gerdek gecesinden ve Osmanlı toplumunda önemli olan bakirelikten bahsetmemektedir. Osmanlı toplumunda gelinin bakire olması iyi bir evliliğe girmek için şart olup, aksi hal boşanmanın nedeni sayılmıştır.⁴⁹⁶ Şair Vasıf Enderunî'nin yazdığı İstanbullu orta sınıf anne - kız konuşmalarında anne kıza çeşitli nasihatler arasında bakireliliği, namusunu ve şöhretini korumasının gerektiğini söylemektedir; örnek olarak birkaç mısra ekleyebiliriz.

'olma sokak süpürgesi, kadın kadıncık ol...

çıkıp pınara kalma Bekir başeden gebe...

destgah kurma alup eve taze uşak

bez çöggücinde, çözme kızın kimseye kuşak,

vay başına ıolursan eğer yüzi yumuşak

eyler birisi göbeğinin altın iki şak...⁴⁹⁷

Garnett, Osmanlı evlenme gelenekleri ve genel olarak Müslüman evliliği hakkında yazdığı metinlerde Avrupa'da bu konu hakkında yaygın olan önyargıları eleştirip, doğru bilgi vererek okuyucuların bakış açılarını değiştirmeye çalışmıştır. Özellikle çokeşlilik konusunda Avrupalıların önyargıları düzeltmek istemiştir.⁴⁹⁸ O zamanlarda Avrupalıların gözünde Osmanlı İmparatorluğu'nda hemen hemen her erkek çokeşli evlilikte yaşamış ve çokeşli evlilik aynı zamanda abartılmış cinselliğin ve şehvet düşkünlüğün simgesi olarak

⁴⁹⁴ Bk.: Davidoff, L.: Class..., s. 21-22, 26.; Tingsten, H.: Victoria..., s. 44, 54-59.

⁴⁹⁵ Viktoryan kadın gezginlerin çoğu haremde, çokeşli evlilikten veya genel olarak kadın erkek ilişkilerinden bahsederken cinsellik konusu ile ilgili bilgileri eklemekten kaçınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Melman, B.: Desexualizing..., s. 313.

⁴⁹⁶ Bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 80.

⁴⁹⁷ Bk.: Chmielowska, D.: Nabi..., s. 567, 573.

⁴⁹⁸ Genel olarak Osmanlı kadınlarına ve harem teşkilatına Garnett'in ve Avrupalıların bakış açıları başka bölümde ele alınmaktadır.

algılanırmış.⁴⁹⁹ Garnett bu fikirlerine karşı çıkmıştır. Ona göre Osmanlı toplumunda tekeşlilik ağırlık kazanmış, hatta kural haline gelmiştir. Sadece dinî görevi olanlar ve zengin, yüksek tabakaya ait olanlar arasında istisna olarak iki kadınla evli bir erkek bulunmuştur.⁵⁰⁰ İki kadınla evlenmek masraflı olmasının yanında, toplum tarafından fazla istenmeyen duruma gelmiştir, çünkü kadınlar kendi kızlarının mutlu, tekeşli bir evlilikte yaşamalarını isteyerek ikinci eş olarak vermek istemezlermiş ve evliliğin tekeşli kalacağını evlilik anlaşmasında şart olarak koyarlarmış. Üstelik Osmanlı toplumunda kızların sayısı erkeklerinkiyle orantılı ve dengeli olduğuna göre, çokeşli evlilikler nasıl olsa da büyük ölçüde yaygın olamazmış.⁵⁰¹ İkinci bir kadınla evlenmenin nedenleri arasında, Avrupalı erkeklerin hayal ettikleri şehvet düşkünlüğü değilmiş. Çoğu kez birinci eşinin kısır olduğunda ikinci eş alınırmış. Ama çocuksuzluğun bu çözümü bile bir çok ailelerde uygulanmazmış ve iki eş arasındaki olası kavgaları göz önüne alınarak ailenin huzurunu bozmamak amacıyla çocuğu evlat edinmeyi tercih ederlermiş. Garnett'in kişisel tecrübeleri tekeşliliğin kural olduğunu pekiştirmektedir; bir çok haremi ziyaret etmiş, ama sadece bir kez çokeşli bir hareme, Manisa'da yaşayan ve iki kadınla evlenmiş olan Mevlevî şeyhin haremine girebilmiştir.⁵⁰²

II. 3.8. Ali Rıza Bey'in Görüşleri

Ali Rıza Bey yazdığı makalelerde evlenme geleneklerine dair hiçbir bilgi vermemektedir. Sadece genel olarak evlilikten ve aile içerisinde kadın erkek ilişkilerinden bahsetmektedir, özellikle eleştirdiği ve tehlike olarak algıladığı toplumsal unsurlardan bahsetmektedir, örneğin eşcinsellik, aile içinde kavgalar veya kadına uygulanan şiddet değindiği konulardandır.⁵⁰³ Evlenme geleneklerinde nispeten az değişme kaydedildiği için, kaybolan ve o yüzden kaydetmesi gereken gelenek ve görenekler arasına onları tasnif etmemiş ve eserlerinde onlara yer ayırmamıştır. Ali Rıza Bey orta halli, veya yüksek orta halli aileden olduğu için o çevrede

⁴⁹⁹ Örnek olarak bk.: Vambéry, A.: *Scenes...*, s. 34.; Ayrıntı için bk.: Said, E. W.: *Orientalism...*, s. 180-190.; Schick, İ. C.: *Batının...*, s. 54.

⁵⁰⁰ Bk.: Behar, C.: *Some...*, s. 6. İncelediği çokeşli evliliğinin çoğu din adamları ve yüksek memurlar arasında tespi edimiştir.

⁵⁰¹ Ayrıntı için bk.: Ortaylı, İ.: *Osmanlı...*, s. 75-76. Örneğin, İstanbul'da Çamlıca'da 1885-1901 döneminde kaydedilmiş ve incelenmiş evliliklerin sadece % 2.16-2.51'i çokeşli olmuştur.; Benzeyen bir tablo Cem Behar'ın araştırmasından çıkmaktadır. İstanbul'da 1885 yılında evli erkeklerin % 2.51'i ve 1907 yılında % 2.16'sı iki kadınla evlenmiştir. Üstelik bu rakamların fazla yüksek olduğu da düşünülebilir, çünkü sık sık boşanma, ayrılma, ölüm vb. nedenlerden dolayı çokeşli dönemi oldukça kısa olabilirdi. Bk.: Behar, C.: *Some...*, s. 1, 4-5.

⁵⁰² Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 410, 433-434.; Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 221-222.; Garnett, M. L. J.: *Turkey...*, s. 193-194, 206. Garnett elit Osmanlı tabaka ve Anadolu'da göçebe kabileleri, özellikle Yürükler arasında yaşanan çokeşliliğin farklı olduğunu söylemektedir. Osmanlı erkeği için ikinci evlilik, harcaması gereken büyük masrafları temsil ederken Yürükler için hayatı sürdürebilmek için gereken zorunluluk haline gelmiştir.

kadınlarla ilgili geleneklerin değişimleri muhtemelen daha yavaş gerçekleşmiş ve Avrupa etkisine daha dayanıklı çıkmıştır. Abdülaziz Bey, Ali Rıza Bey'den daha yüksek, elit tabakada büyüdüğü için, oradaki gelenekler daha hızlı değişmiş ve o tabakanın bir çok mensubu yeni eş arama yöntemlerine başvurarak geleneksel olmayan unsurları evlenmeye ve evliliğe getirmişlerdir. O yüzden aynı amacı, yani kaybolan toplumsal özelliklerin ve geleneklerin kaydetmesini izleyen Abdülaziz Bey evlenme ile ilgili gelenekleri ayrıntılı şekilde kaydetmeye karar vermiştir. Abdülaziz Bey'in elit tabakada yaygın olan evlenme hazırlıkları, nikah ve görkemli düğünü betimlediğine rağmen Ali Rıza Bey'in bildiği ve muhtemelen de uyguladığı geleneklere benzediği için Garnett'in yazdığı bilgilerle karşılaşmaya uygun sayılmaktadır.

---

⁵⁰³ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 9-11, 31-33. Bu konular Osmanlı kadınlarına bakış açıları bahsettiği

II. 4.Hastalık ve Ölüm ile İlgili Gelenekler ve Değişik İnanışlar

Bu bölümde ele alacağımız gelenekler, değişik hastalıklarla ve onlara karşı alınan tedbirlerle veya tedavileriyle ve ölüm ile ilgilidir. Toplumun sağlığa, hastalıklara ve ölüme yaklaşımı onun birçok özelliği yansıtmakta; önemseydiği değerleri ve ahlak anlayışını göstermektedir. Bu değerler ve yaklaşımlar hem Osmanlı toplumunun içinde büyümüş birkaç insanın yazdıklarından, hem de içinde büyüdüğü İngiliz toplumunu ölçü olarak alan ve Osmanlı toplumunu yabancı bir toplum olarak algılayan yazarların notlarından izlenmektedir. Bu iki gözlem; betimleme ve yorum, bizde Osmanlılar hakkında daha geniş bilgi ve ilginç izlenimler bırakmaktadır. Halk hekimliği zengin, geniş ve araştırmaya değer çeşitli alanları kapsamına rağmen, bu bölümün sınırları ve yeri kısıtlı olduğu için, sadece incelediğimiz yazarların dikkat ettikleri inanışlara ve tedavi yöntemlerine yer ayrılabilir.

Hem Garnett'in hem de Ali Rıza Bey'in hastalıklarla ilgili gelenekler hakkındaki yazdığı bölümlerde bu konu üzerinde sistematik bilgi verilmemektedir. Eserlerinde daha çok ilgilerini çeken ve dikkate değer buldukları olay ve bilgiler yer almaktadır. Hastalıkların semptomlarına neredeyse değinmeden hastalıkların olası nedenlerine ve teşhis konulduktan sonraki tedavi yöntemlerine odaklanmaktadırlar. Bu bölümde incelediğimiz iki yazarın, hastalıklara, hastalıkların nedenlerine, halk hekimliğinin çerçevesindeki tedavilere, değişik batıl inanışlara ve ölüme dair görüşleri ele alınmaktadır.

II. 4.1.Osmanlılarda Geleneksel ve Modern Tıp

Sağlıklı bir hayat bugün insanoğlu için ne kadar değer taşıyorsa Osmanlılar için de değeri taşımaktaydı. Genel olarak hayat ve sağlık Allah'ın büyük bir lütfü ve nimeti olarak görülürdü. Osmanlılar her insanın Allah tarafından belirlenen bir kaderi ve hayat süresi olduğuna inanırlardı. Allah'ın verdiği hayat süresi bitmeyince doktor yardımıyla da, yardımı olmadan da hastalığın iyileşeceğine inanılırdı. Aynı şekilde insanın ölüm vakti gelince ne doktor ne de başka biri ölümü engelleyebilirdi. Garnett, kadercilik inanışının Osmanlılara etkisine fazla önem vermiş, hatta onu abartılı şekilde vurgulamış ve yanlış yorumlamıştır. Ona göre Osmanlılarda kadercilik inanışı yüzünden doktorlara güvenilmez ve tıbbî bilgilere önem verilmezdi; çünkü doktor bir şey yapsa da, yapmasa da şifanın veya ölümün Allah'ın elinde olduğuna inanılırdı. Garnett muhtemelen şarkiyatçıların İslam hakkında yazdıklarından ve diğer seyahatnamelerden etkilenmiş, ya da kendi izlenimlerini yanlış yorumlamıştır diye

düşünüyoruz.⁵⁰⁴ Garnett'in iddiaların aksine, tarih araştırmalarına göre Osmanlı toplumunda tıbbı oldukça önem verilir ve buna paralel olarak da doktorların toplumdaki statüleri bakımından değerlendirildiğinde diğer mesleklerden daha yüksek bir seviyede kabul görmekte ve onlara her zaman saygı gösterilmekteydi.

Osmanlılarda tıp 19. yüzyıldaki Avrupa ülkelerindeki farklı olduğu için Garnett Osmanlı tıbbının bu farklı yönlerini ya fark etmemiş, ya da anlamamış olabilir. Osmanlılarda tıp ortaçağda Arapça yazılmış eserlere ve doktorların tecrübelerine dayanırdı. Osmanlı doktorları 19. yüzyıla kadar çoğunlukla tanınmış temel tıp kitaplarını ve yüzyıllar boyunca bu kitapların içine eklenen daha önceki doktorların kişisel tecrübelerini öğrenerek meslek hayatına atılırlardı. Sarayda bulunan okullar dışında geleneksel Osmanlı tıbbi medreselerde de öğretilirdi. 19. yüzyılın başlarında Avrupa etkisiyle tıp eğitimi, hatta tıp ve tedavi anlayışı değişmeye başlamıştır.⁵⁰⁵ 19. yüzyılın başlangıcında Avrupa dillerinde yayımlanmış tıbbî kitapların çevirileri yoğunlaşmış ve 1826 -1827 öğretim yılında açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye'de artık ders kitabı olarak bu çeviriler kullanılmıştır. Osmanlılarda 19. yüzyılda modern tıp her ne kadar yaygınlaşmaya başlamışsa da, geleneksel tıbbın yerini tamamen alamamış ve yüzyılın sonuna kadar geleneksel tıp hâlâ medreselerde öğretilmiştir. Araştırmacılara göre, 19. yüzyıl modern tıbbı geçiş dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde modern ve geleneksel tıp birbirine paralel olarak uygulanmaktaydı.⁵⁰⁶

Geleneksel Osmanlı tıbbi eğitimi alan doktorlar çoğu zaman erkek olurdu. Buna rağmen; tarihî kayıtlarda, sicillerde, fermanlarda ve fetvalarda ara sıra kadın doktorlara da rastlanmaktadır.⁵⁰⁷ Doktora gidip tedavi olmak genellikle pahalı olduğundan, orta sınıfa mensup olanlarla maddî imkanları zayıf olanlar hastalanınca doktorlara başvurmakta daha ucuz ve ulaşılması kolay olan geleneksel tedavi yöntemlerini tercih ederlerdi. Kadın doktor sayısı erkek doktorlara nazaran oldukça az olduğundan kadınlar her zaman kadın doktor bulamazlar ve erkek doktora gitmek için ailelerinden izin alamazlardı. İzin alsalar bile fizikî muayene olmamak şartıyla alabiliyorlardı. Bu nedenlerden dolayı kadınlar ve çocuklar hastalanınca geleneksel yöntemlerle hastalıklarını iyileştirmeye çalışmışlar, çoğu kez hocaları,

---

⁵⁰⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 491.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 119.

⁵⁰⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 200. Garnett büyük Osmanlı limanlarında yeni düzenlenmeye başlanan karantinadan bahsetmektedir.

⁵⁰⁶ Osmanlı geleneksel tıp ve modern tıbbı geçiş hakkında ayrıntılı bilgi bk.: Sarı, Nil: Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi. in: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999, s. 11-68.; İhsanoğlu, E.: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim, s.: 337-342, 362-368.

⁵⁰⁷ Kadınlar diğer doktorlara gibi belli sınavlardan geçtikten sonra doktor olabilirdi, yaşlanınca hem kadın hem erkeklere hizmet verebilirlerdi. Modern tıp eğitimi almış olan ilk Türk kadın doktor Safiye Ali, 1916 yılında

şeyhleri ve geleneksel tıp tedavileri yapan kadınları çağırılmışlardır. Bu geleneksel yöntemler arasında yüzyıllar boyunca aktarılan tecrübelerle göre yapılmış bitkisel ilaçlar yanında hiçbir mantığa dayanmayan batıl inançlar da yer almıştır. Bu tür tedavilerin o zamanlarda yapılıp yapılmadıkları konusunda şüphemiz olmamakla beraber onların toplumsal etkinliği ve yaygınlığı bazı bilim adamları tarafından abartılarak kültürel bir vaka olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰⁸

Bu durum 19. yüzyılın ortalarına doğru yavaş yavaş değişmeye başlamış, bu dönemlerde kadınlara yönelik sağlık hizmetlerinde de yeni anlayışlar ve kurumlar ortaya çıkmıştır. Kadınlar, 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye yakınlarında özel kiralanmış evlerde tedavi görmeye başlamış ve aynı dönemde de birkaç hastanede; örneğin Zeynep Kamil Hastanesi ve Hamidiye Etfal Hastanesinde kadınlar için ufak bölümler açılmıştır. Sadece kadınlara hizmet veren ilk hastane Haseki Darüşşifası adı altında 1843 yılında açılmıştır. Padişah tarafından hastane için vakıf açıldığından, hastanede sadece paralı hastalara değil, yatacak yerleri ve bakacak kimseleri olmayan fakir kadınların tedavileri de mümkün olmuştur.⁵⁰⁹ Buna rağmen hastanede tedavi olmak bazı İstanbullular tarafından ayıp sayılmış ve bu tür hastaların tedavilerinin evde, aile içinde yapılması tercih edilmiştir.⁵¹⁰

II. 4.2. Hastalıkların Nedenleri

Bir insan hastalandığı zaman, hastalığın çeşidine ve özellikle de hastalığın olası nedenlerine göre tedavi yöntemi seçilirdi. Hastalığın hem fizikî hem de manevî nedenleri olabilirdi. Fizikî nedenler arasında yer alan üşümek, yanlış beslenmek veya bir yerden düşmek, küçük kazalar geçirmek gibi basit olayların aksine manevî nedenlerden kaynaklanan hastalıkların tedavileri daha karışık ve daha zor olarak görülürdü. Allah'a, peygambere ve ermişlere saygısızlık, anne-babaya ve yaşı büyük olanlara saygısız davranışlar ve itaatsizlik, adaletsizlik, cinayet, yalan yere yemin etmek gibi davranışlar da hastalığın nedenleri olarak kabul edilirdi. Oldukça tehlikeli sayılan diğer nedenler arasında; melekleri, cinleri ve perileri kızdırmak ve büyüye veya nazara uğramak yer almıştır.⁵¹¹ Tedavi için hastalığa göre verildikten sonra belli bir yöntemle uzmanlaşmış kadın veya hoca çağırılırdı. Kadınlar çoğu

---

Almanya'da mezun olmuştur. Ayrıntı için bk.: Davis, F.: The Ottoman..., s. 265-266.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 356.

⁵⁰⁸ Bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 111.

⁵⁰⁹ Haseki hastanesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Saygılıgil, Feryal: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastane: Haseki. in: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999, s. 95-112.

⁵¹⁰ Bk.: Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 88.

⁵¹¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 510.; The Turkish..., s. 126, 131.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 7-8.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 87.

kez kadınlar tarafından muayene edilirdi. Geleneksel tedavilerde uzmanlaşan kadınlar bir çok branşlara, örneğin; ebeler, aşıcılar, kırbacılar, alazcılar,⁵¹² kelci kadınlar, korku damarlarına basıcılar, parpıcılar,⁵¹³ karışmış faniler,⁵¹⁴ toşbağacılar,⁵¹⁵ dalak kesiciler, ateş söndürücüler, tütüncüler⁵¹⁶ veya kurşun dökücüler, ayrılırlardı.⁵¹⁷

II. 4.3. Tedavi Yöntemleri

Geleneksel tedavi yöntemleri çok çeşitli olmasına rağmen, bölümün kapsamı kısıtlı olduğu için, incelediğimiz eselerde ancak ayrıntılı şekilde ele alınmış olan tedavilere değineceğiz. Özellikle yazarlarımızın ilginç veya dikkate değer buldukları ile eleştirdikleri bazı tedavilerden bahsedeceğiz. Bunları değerlendirirken de ilk önce tıp açısından yararlı ve etkili olabilme olasılığı olanlardan başlayarak sırf batıl inançlardan ibaret olanlarla devam edilmesi kanımızca uygun görülmektedir

II. 4.3.1. Aşılar

Aşıcı kadınlar özellikle çiçek hastalığına karşı aşı yaparlardı. Avrupa'da aşılama bilinmezken Osmanlılarda nispeten yaygın bir uygulama olarak her yıl binlerce çocuk aşı olurdu. Ünlü İngiliz kadın gezgin Lady Mary Montagu, yazdığı mektuplarda aşılama hakkında oldukça ayrıntılı bilgi vermiştir. İngiltere'de o zamanlarda çiçek hastalığı hâlâ bir çok insanın ölümüne sebep olduğundan dolayı Lady Montagu bu tür koruma yöntemini takdir ederek arkadaşlarına yolladığı mektuplarda bu uygulamayı şiddetle önermiştir:

'Bu hastalığa dair size bir şey nakledeyim, siz de mutlaka burada bulunmak istersiniz. Bizde pek umumi ve zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şeydir. Birçok kocakarılar var ki, san'atları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, sonbaharın başlangıcı, büyük sıcaklar geçtikten sonra. O

⁵¹² Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 355. Alazcılar 'ekseriya çocukların yanaklarında görülen, kadınların alaz dedikleri, kaşıntılı ve kabuklu bir cins egzama ile uğraşırlardı.'

⁵¹³ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 354, dipnot no 29. 'Yazar parpıcılar hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. İstanbul sağlık folkloru ile ilgili ulaşılabilir kaynaklarda da parpıcılara rastlanmamıştır. TDK Söz Derleme Dergisi'nde 'parpılamak', Anadolu'nun çeşitli yörelerinden verilen örneklerle halk hekimliği sağaltım usullerinden biri olarak açıklanır: 'Parpıcılar en çok kuduz, bazen kemik iltihabı ve verem gibi hastalıkların sağaltımı ile uğraşırlar. ...' Kamus-ı Türkî'de ise 'parpullamak' yazım biçimiyle geçer ve 'Okunmuş su ile kuduza efsun yapmak' olarak açıklanır.'

⁵¹⁴ Bk.: a. g. e., s. 369, 354, dipnot no 30. Yazar 'karışmış fanilere' sağlıkla ilgili bölümde değinmiş, ama daha sonra çeşitli inanışlardan söz ederken "Karışık Faniler", Cinciler, Büyücüler, Okuyucular' diye başlık altında onları tekrar, ancak daha ayrıntılı açıklamadan, zikretmiştir. 'Karışmış fanilerin' perilerle ve cinlerle konuşabildiğine inanıldığını söylemiştir.

⁵¹⁵ Bk.: a. g. e., s. 350. Tosbağacı denen kadın kışın kaplumbağaları besleyip ilk baharda onları öldürüp kaplumbağanın kanını sağlıklı olamak isteyenlere içirir ve etini külbasti gibi pişirerek yedirirdi.

⁵¹⁶ Tütüncülerin nazarı yok edici özelliklerinden Doğum ile İlgili Gelenekler bölümünde bahsedilmektedir.

⁵¹⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 112, 114.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 350, 354.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 91-97. Biz tüm bu tedavi yöntemlerini ayrıntılı olarak teker teker ele almayacağız, sadece en önemli olanlara odaklanacağız.

zaman aile reisleri, aileleri içinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını birbirlerine soruyorlar. Birkaç aile toplanıyorlar. Adetleri 15-16'ya çıkınca bu kocakarılarından birini çağırıyorlar, o da bir ceviz kabuğu dolusu, en mükemmel cinsten çiçek hastalığının aşısını getiriyor. Hangi damarın açılması istenildiğini soruyor. Aldığı cevaba göre büyük bir iğne ile bir damar açıyor, tırmık kadar bile ağrı duyulmuyor, iğnesinin ucu alabildiği kadar aşığı buraya koyuyor. Sonra yarayı bağlıyor, üzerine de ceviz kabuğu parçası yapıştırıyor. Aynı ameliyeyi diğer dört beş damara da yapıyor. ... bu ufak yaraların yerleri kaybolmuyor. Bu ameliye için mesela bacaklar veya kollar gibi vücudun kapalı taraflarındaki damarlar intihap olunuyor. Aşılana çocuklar sekiz gün kadar oynuyorlar, bir şey olmuyorlar. Fakat ondan sonra bir sıtmaya tutuluyorlar, o zaman iki gün, en fazla üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi veya otuz kadar sivilce çıkarıyorlar; fakat bunlar behemhal çıkıyor. Sonra sekiz gün içinde gûya hiç hasta olmamışa dönüyorlar. Açılan yaralar hastalıkları esnasında pek ziyade akıyor. Şüphesiz bu, çiçek hastalığının akıtıyor, başka taraflara şiddetle yayılmasına meydan bırakmıyor. Bu ameliye her sene binlerce çocuklara yapılıyor. ... Kimsenin aşından öldüğü görülmemiş. Bu ameliyenin iyiliğine bende o derece kaniim ki, sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için bu usulün orayada girmesini arzu ederim.⁵¹⁸

II. 4.3.2. Kan Aldırma

Halk inanışına göre kan aldırma veya sülük yapıştırma bazı hastalıklara, örneğin basur ve değişik cilt hastalıklarına iyi geliyordu. Bu yöntem sadece hastalar değil, sağlığını korumak isteyenler de başvuruyordu. Kanın yaz başlarında bayatlayıp koyulaştığına ve yenilenmesi için kan aldırılması gerektiğine inanılırdı. Kan alma işini berberler, hacamatçılar ve sülük yapıştırıcılar yaparlardı. Berber genellikle neşter kullanır ve açılan yaradan yeterli miktarda kan akıttıktan sonra yaraya yanık pamuk bastırırdı. Hacamatçılar 'zemberek' denilen ve açıldığı zaman içinden birçok küçük bıçak çıkan alet kullanırdı. Sülük yapıştırma, özellikle basur hastalarına uygulanırdı. Hastanın makat bölgesine sülük yapıştırılır ve sülüğün kanla şişip kendi kendine düşmesine kadar beklenirdi.⁵¹⁹

⁵¹⁸ Bk.: Lady Montagu: Şark..., s. 54-55. Metin Ahmet Refik tarafından çevrilmiş ve ilk kez 1933 yılında basılmıştır. Metin değiştirmeden basıldığı gibi aktarılmaktadır.

⁵¹⁹ Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 349-350.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 99.

II. 4.3.3.Korku Damarlarını Basma

Korku damarlarına basma tedavisi Osmanlı kadınları arasında yaygın olan bir diğer tedavi yöntemidir. Özellikle, çocuklar bilinmeyen nedenlerden hastalandığında uygulanırdı. Çocuğun herhangi bir şeyden korkmuş olabileceğine karar verip korku damarlarına basıcı kadına götürürlerdi. Korku damarlarına basıcı kadın onu yatırır, dizlerini büktürür ve kasık bölgesinde bulunan korku damarlarına birkaç kez hafifçe basardı. Basarken üç kez “Bas gitsin!” ve “Benim elim değil, Ayşe Fatma anamızın eli” denmesi adet sayılırdı. Tedavi uygulayan kadın bu sözleri söyledikten sonra esnemeye başladığında, hastalığın ona geçtiğine karar verilirdi. Bu şekilde korku damarlarının yerine geldiğine ve hastanın iyileştiğine inanılırdı.⁵²⁰

II. 4.3.4.Dalak Kesme ve ‘Kırbacı’ Kadınlar

Bir insanın karnı şiştiği ve ağrıdığı zaman dalakçılara ve kırbacı kadınlara başvurulurdu. Kırbacı kadınlar yanlarına makas, tarak, bir koyun çene kemiği, kül ve ufak kurtları alırlardı. Kırbacı kadın hastayı sırt üstü yatırıp karın bölgesini açar ve hastalığa göre getirdiği nesnelere hastanın karnı üzerinde gezdirirdi; karnına kül döker, makası açıp okur ve gerekirse karnına kurt koyardı. Üzerine dualar okuyarak bez sarardı. Herhangi birinin karnında su toplandığına inanılırsa onun dalakçılara gitmesi gerektiğine inanılırdı. Dalakçı hastayı yattırdıktan sonra, karnına bastırarak ovalar ve sallardı. Sonra karnına koyun dalağı koyup kara saplı bıçağıyla parçalardı. Hastaya sadaka vermesi, çok su içmemesi ve hamama gitmemesinin gerektiği söylenirdi. Hasta kesilmiş dalağı yanına alır ve evdeki ocağın üstüne asardı. Dalak kuruyunca hastalığın geçeceğine inanılırdı.⁵²¹

II. 4.3.5.Türbe Ziyaretleri

İstanbul kadınların çeşitli hastalıklardan kurtulma ümidiyle uyguladığı bir diğer tedavi yöntemi ise, evliya ve ermişlerin mezarlarının olduğu yerleri, türbeleri ziyaret etmesiydi. Müslüman kadınlar sadece Müslüman ermişlerin türbelerini değil, Hıristiyan azizlerin mezarlarını, şifalı suyuyla meşhur olmuş kiliseleri de ziyaret ederler, hatta Meryem Ananın yortusuna bile katılırlardı.⁵²² Bazı ailelerin özellikle bağlı olduğu özel bir türbe olurdu, hanımlar bu türbeye yılda en azından bir defa gidip dua ederler, zengin kadınlar da buralara

⁵²⁰ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 6, 9.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 356.; M. H. Bayrı kitabında korku basıldıktan sonra yapılması gerekenleri de yazmıştır: “..korku basıldıktan sonra kara saplı bir bıçağın sivri ucu bir bardak veya başka bir kap içine gelecek surette dik tutulur, sap tarafından bıçak üzerine su dökülür. Bardakta toplanan bu su korkusu basılan kimseye içirilir.” Ayrıntı için bk.: Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 94.

⁵²¹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 9.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 357.; M. H. Bayrı kitabında hasta ve dalakçı arasında geçmesi gereken diyalogları da eklemiştir, ayrıntı için bk.: Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 93.

⁵²² Bk.: Ortaylı, İ.: Osmanlı..., s. 111.

adak getirirlerdi. Bazı türbelerin belli hastalıklara iyi geldiğine inanılırdı, örneğin Cafer Baba türbesine genellikle hasta olan çocuklar getirilirdi.⁵²³

II. 4.3.6.Kurşun Dökme

Her hastalığı iyileştirdiğine inanılan kurşun dökme İstanbul'da oldukça yaygın olarak kullanılan tedavi yöntemlerinden birisiydi. Ali Rıza bey diğer tedavileri nispeten kısa kısa anlatıp geçmesine rağmen kurşun dökmeye oldukça geniş yer ayırmıştır. Bu tedavinin herhangi bir rahatsızlığa iyi geldiğine ve nazarı önleyeceğine inanılırdı. Kurşuncu kadın, ocaklı ve izinli olmalıydı; olmadığı takdirde kurşun dökmenin faydasız olacağına inanılırdı. Ocaklı ve izinli olmanın anlamı ise, kurşuncu kadının tanınmış, bu işle uğraşan bir ailenin mensubu olması ve bu ailenin kurşun dökme bir kimseden izin alması olarak algılanırdı. Kurşuncu kadın çağırıldığı zaman yanına değişik aletler, örneğin; madenî çukur bir kepçe, uzun saplı bir tava, içi sırlı büyük bir çanak, iki mavi peştamal ve kurşun külçesinden ibaret olan takım alıp hastanın evine giderdi. Kurşuncu kadın ilk önce perilere saygı ifadesi olarak başını örter, sonra tavada eritilmiş kurşunla hastanın odasına girerdi. Hasta durumuna göre ya yatırılır, ya da diz üstü oturtulur ve başına mavi peştamal örtülürdü. Hastanın başı, karın bölgesi ve ayakları üstünde bir tas suyun içine kurşun dökülürdü. Her kurşun dökme sırasında besmele çekilip “Benim elim değil, Ayşe Fatma anamızın eli.” denilmesi uygun görülürdü. Kurşun hangi bölgenin üstünde daha fazla ses çıkarırsa, hastalığın da o bölgede olduğuna karar verilirdi. Bu şekilde tespit edilen yere tekrar kurşun dökülürdü. Çıkarılan sesin şiddetine göre hastalığın ağırlığı belli olurdu. Suyun içinde sertleşmiş kurşunun şekline bakılır ve ona göre hastalığın nedenleri ve gereken tedaviye karar verilirdi. Kurşunun içinde ufak delikler bulunduğu göze benzedikleri için hastaya nazar değdiğine karar verilip nazarı yok edici tütsülere başvurulurdu. Kurşun hayvana benziyorsa, hastanın bir hayvandan korktuğuna ve korku damarına basılması gerektiğine inanılırdı. Kurşun en çok hastanın karnı üstünde ses çıkartmışsa, hastanın dalakçıya götürülmesi gerektiğine karar verilirdi. Küllü sudan birkaç yudum hastaya içirilir, hastanın bileklerine, alınına, avuçlarına ve ayaklarına bu sudan sürülürdü. Sudan birkaç damla odanın sağ köşesine ve sokak kapısının eşiğine serpiştirilirdi. Kalan suyun içine ekmek doğranıp hastanın başı çevresinde üç kez çevrildikten sonra köpeklere verilirdi. Kurşuncu kadına para ve eğer mümkünse belli miktarda kurşun verilmesi adetti.⁵²⁴

⁵²³ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 6-7.; Garnett, M. L. J: Turkish..., s. 144.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 139.

⁵²⁴ Ayrıntılı için bk.: Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 114-116.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 7-8.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 356.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 91-92.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 267.

II. 4.3.7. Üfürükçü ve Muskacı Hocalar

Özellikle nazar, büyü veya perilerin kızmasından dolayı ortaya çıkan hastalıklarda kurşun dökmenin ve tütsülemenin yanında hoca çağırmanın gerekliliğine de inanılmaktaydı. Tedavi yapabilen hocalar arasında imamlar, dervişler, tekke şeyhleri ve Kuran okuyabilen ve tanınmış ailelerin mensubu olan hoca hanımlar da bulunurdu. Özellikle kadınlar hocalara daha körü körüne inanırlar ve en ufak bir rahatsızlık çıkınca onları çağırırlardı. Halk inancına göre hocaların sürekli Kuran okumakla, dua ve zikir söylemekle kutsanmış olan nefesleri hastalığı iyileştirebilirlerdi. Kadınlar hocayı evlerine çağırırlar veya hastanın çamaşırlarını veya sık sık kullandığı eşyaları tekkelere götürüp şeyhe üflettirirlerdi. Hastanın hocaya götürülmesi durumunda ise hoca sadece üflemekle değil, hastanın ağrıyan yerine el koyarak da hastayı iyileştirmeye çalışırdı.

Büyüye veya nazara karşı etkili olduğu iddia edilen tılsımlar ve muskalar⁵²⁵ da yazardı. Hoca ufak bir kağıt parçasına Kuran'dan kısa bir metin veya değişik dualar yazıp kağıdı rulo haline sarardı. Hasta bu kağıt parçasını hep yanında bulundurmaya özen göstermeliydi. Hasta diğer bir yöntem olarak Kuran ayetlerinin yazılı olduğu kağıdı yutar veya kağıdı suya koyup suyu içerdi.⁵²⁶ Tılsımlar sadece kağıda değil, taş üzerine de yazılırdı. Taşlar herhangi bir yerden değil, herhangi bir şekilde kutsanmış bir yerden alınmalıydı. Ermişlerin mezarlarından; örneğin en sevilen yerler arasında olan Hacı Bektaş Veli ve Hacı Bayram-ı Veli'nin türbelerinden veya özellikle Mekke ve Medine'den getirilmiş olan taşların etkili olduğuna inanılırdı.

Tılsımların arasında harfli tılsımlar önemli yer tutarlardı. Harflerin özel büyü özelliklerinin olduğuna ve bu harflerin belli rakamlara göre sıralandığında özel bir güce sahip olduklarına; hatta cinleri ve perileri emir altında alabildiğine bile inanılırdı. Her harfin belli bir sayısal değeri olduğuna göre belli kurallara göre rakamları çıkararak büyü yapan hocalar da vardı. Bir insanın ismindeki harflerin sayısal değerlerinden hesaplanan sayının son bir rakamı tek sayı olduğunda uğursuz, çift sayı olduğunda uğurlu olarak kabul edilirdi. Hocalar, büyücüler ve müneccimlerin çeşitli harflere ve rakamlara bakarak insanların kaderini ve geleceğini bile öğrendiklerine inananlar vardı ve onlar her yıl Nevruz zamanında, belirli uğurlu sayılan günlerde ve saatlerde gelecek yıl için özel kehanetlerde bulunurlardı. Bu kehanetlerde, örneğin; belli ayların ilk günlerinde lodos esecekse, bu veya şu olayların

---

⁵²⁵ Garnett, tılsım için kullanılan tabirler olarak 'nusha', 'yafta' ve 'hammail' adlarını vermektedir. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 510.

meydana geleceğinden veya ayın on beşinde yağmur yağarsa, bu veya şu olaylardan haber alınacağından bahsedilirdi.⁵²⁷ Tılsımların başarısız oldukları halde, başarısızlığın nedenleri arasında hocanın hataları kesinlikle yer almazlardı. Hatalı nokta olarak hastanın bir şey unutulması veya imansızlığı gösterilirdi. Hocalar, kendilerine inanmayanları kafir olarak göstermeye çalışıyorlardı.⁵²⁸

II. 4.3.8.Sahte Hocalar

Ali Rıza Bey hocaları ve hocaymış gibi davrananları sert bir şekilde eleştirmiştir. Hocalar hakkındaki makalesinin 'Hoca Taslakları' adlı bölümünde onlara 'Halk Sırtından Geçininler' demesi onun bu konudaki fikir ve yorumunu açıkça ortaya koymaktadır. Ali Rıza Bey hocaları sadece sahtekarlık ve cehaletle değil, bir aile hakkında öğrendiklerinin suiistimalinden de suçlamaktadır.⁵²⁹ Özellikle kadınlar hocalara karşı oldukça duyarlı olduklarından hocaların söyledikleri ve gösterdikleri her şeye kayıtsız şartsız inanmaktaydılar ve bu da istenmeyen bir takım olayların yaşanmasına sebep olmaktadır.

II. 4.4.Batıl İnançlar

II. 4.4.1.Nazar

Değişik batıl inançlar hem fakir, hem de zengin Osmanlı kadınlarının hayatlarının vazgeçilmez bir parçasıydı. En basit günlük olaylara kötü veya iyi işaretler yüklemeye ve bunlardan bir takım şeyler çıkarmaya eğilimli olurlardı. Kadınlar en ufak bir şeyi işaret olarak algılar, örneğin; kocalarının kendilerini ihmal etmesinin büyü veya nazardan kaynaklandığına inanırlardı.⁵³⁰ Bütün hayatları boyunca kendilerini büyüye, nazara ve çeşitli görünmez yaratıklara karşı tedbirli davranmak zorunda hissederlerdi. Özellikle nazara karşı bir çok

---

⁵²⁶ Bk.: a. g. e., s. 509-510.; Garnett, M. L. J.: The Turkish... ,s. 135-136.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 7.; Bayrı, M. H.: İstanbul...,s. 97-98.

⁵²⁷ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 63-64.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 137-138.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 512.

⁵²⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 510, 512.; Ali Rıza Bey: Eski..., s. 62.

⁵²⁹ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 59. 'Bu adamlar cahil ve ümmi oldukları hâlde kendilerini ricâl-i marûfe meziyetinde göstermeye ve lâfazanlıkları kuvvetiyle onlara muadil şöhret kazanmaya çalışırlardı. Bunların çoğu ulema ve derviş kıyafetinde ve heybetli bir tarzda idi. Mamafih avam kılığında birtakım sümsük, pinti, mıymıntılar da vardı. Bu hocalar deruhte edecekleri işin künhüne, hakikate muttali olmaklığı sanatlarının mihveri addettiklerinden nakış malûmat ile iş görülemez derler ve işin iç yüzünü bilmek ve hususiyetine vâkıf olmak isterlerdi. Kendilerini nice suçlular, kabahatliler, günahkârlar görmüşler; şeyn ve arı, nefret ve hecâleti mucip nice ahvale vâkıf olmuşlardır, fakat asla faş etmezler, ulûm-ı mektûmenin en büyük hassası ve birinci şartı ketumiyeti muhafaza etmek, sır saklamaktır derler ve böyle birtakım efkâr ve telkînât-ı bâtila ile ahlâk-ı milliyemize azim tesirler icra ederlerdi. Bu adamların dikkat ve tarassut eyledikleri şeylerden biri de kabul edildikleri konaklarda bulunanlarla, bahusus küçük çocuklar, halayıklar, boşboğaz, dalkavuk kadınlarla aralık buldukça temas etmek ve hane halkının birer birer tercüme-i hâllerini öğrenmek ve bu suretle istihsal edecekleri malûmatı kendilerine ricâl-ı gayb taraflarından haber verilmiş şeyler tarzında satarak celb-i itimâd ve temas edecekleri hanım efendilerin teveccühünü isticlâb etmek idi.'

önlem almaya özen gösterirlerdi. İnanışlarına göre bazı insanlar nazara daha eğilimli sayılır ve onların nazarı değişik hastalıkların, zararların ve felaketlerin sebebi olabilirdi. Mavi veya yeşil gözlü, kırmızı saçlı insanlar olağanüstü tehlikeli insanlar olarak kabul edilirdi. Garnett de mavi gözlü olduğundan bu önyargı ve batıl inançla sık sık karşılaşmış ve seyahatnamesinde bu hurafeyi sık sık vurgulayarak ayrıntılı şekilde ele almıştır.⁵³¹

Nazara karşı önlem alınmalıydı. Önlem olarak insan yanında her zaman mavi camdan yapılmış nazar boncukları başta olmak üzere, diğer değişik mavi renkli şeyler, örneğin; mercandan yapılmış boynuz şeklinde boncuklar, altın sikkeler, rölyefle süslü turkuvaz taşlar bulundurmaya özen gösterilmeliydi. Eve ve hane halkına nazar değmesin diye evin duvarına at nalı, yabanî tavşanın kafatası ve kumaş içinde sarılmış sarımsak asılmalıydı. Tüm bu koruyucu eşyalardan biri kırıldığında veya düştüğünde, ait oldukları kişiye veya evine zarar verecek olan nazarı çektiklerine inanılırdı.⁵³² Nazara karşı önlem almanın unutulduğu durumlarda veya yeterince önlem alınmadığına inanıldığında nazar değmiş olabileceğine inanılır ve aynı şekilde en ufak bir olumsuz olayda, örneğin; karı koca veya akrabaların birbirleriyle kavga etmesi durumunda, kötü rüyalar görmeye başladıklarında veya bir eşya kaybolduğunda nazar değdiğine karar verilir ve hemen bir hocaya, büyücüye veya tütsü yapan kadınlara gidilirdi. Nazarı ve büyüü bozmak veya büyü yapmak amacıyla kadınlar ya hocalara ya da büyücü kadınlara, Garnett'in ifadesiyle cadılara, başvururlardı.⁵³³ Büyücü kadınların yetenekleri çok olduğuna inanılmaktaydı. Büyü altında olduklarını zanneden insanlar büyü çıkarmak için veya sevdikleri insanı kendilerine bağlamak isteyip de aşk büyüsü yaptırmak isteyenler onlara sık sık başvururlardı. Ama büyücü kadınların sadece bunlarda değil; kaybolmuş eşyanın tekrar bulunmasında, kısır kadınların çocuk sahibi olabilmesinde, rüyaların açıklanmasında, kötü rüyalardan kurtulup iyi rüyaların görülmesinin sağlanmasında, bir insanın geleceğini ve kaderini tahmin etmede veya fal bakmada yetkili olduklarına inanılırdı.⁵³⁴ Garnett Selanik'teyken böyle bir büyücü kadının dükkanına gitmiştir. O bu dükkanı şöyle anlatmaktadır: "Dükkanın zemini halı ve minderlerle kaplıydı. Bunların orta yerinde madeni bir tepsinin yanında yaşlı bir kadın oturuyordu. Odada resimli kartlar, tepside dizilmiş kuru fasulyeler, metal para ve boncuklar vardı. Yaşlı kadın benim kendisine ve fala inanmadığımı anladıkça ziyaretimi kısa kesmeye çalışıyordu. Benim yerine kendisine

---

⁵³⁰ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 174-175.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 130.

⁵³¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 133.

⁵³² Bk.: a.g.e., s. 133.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 361.

⁵³³ Garnett bu bağlamda, İngilizce'de 'witch' olan 'cadı, büyücü kadın'dan bahsetmektedir. Bk.: a.g.e., s. 131.; Çeşitli büyüler hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Bayrı, M.H.: İstanbul..., s. 160-176.

⁵³⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 509-510.

inanan ve daha çok para kazanabileceğine inandığı kişileri içeri almak için sabırsızlanıyordu.”⁵³⁵

II. 4.4.2. Cinler ve Periler

Osmanlı kadınlarının hayatlarını etkileyen birçok göreneğin, alışkanlıkların ve alınan çeşitli tedbirlerin nedenleri arasında cinlere, perilere ve diğer görünmez yaratıklara olan inançlar bulunurdu. İnanışlara göre cinler ve periler her yerde yaşayabilirler; özellikle eski terkedilmiş binalarda, mağaralarda, mezarlıklarda, hamamlarda ve تنها köşelerde yaşamayı tercih ederlerdi. O yüzden kadınlar herhangi bir şey yaparken, onları kızdırabilecek veya onlara zarar verebilecek hiçbir şey yapmamaya çalışırlardı; örneğin kadınlar gece karanlıkta sokağa kirli su dökmek zorunda kaldıklarında ilk önce perilere haber vermek için “destur” derler, sonra su dökerlerdi, çünkü periye zarar verdiği takdirde perinin öcünü almak isteyeceğine ve hastalıklara veya başka bir felakete sebep olabileceğine inanırlardı.⁵³⁶

Perilerin ve cinlerin istedikleri vücut şeklini alarak bazen genç insan, bazen kedi veya yaşlı bir kadın olarak gözüktüklerine inanılırdı. Cinler arasında hem Allah’a inanan, Müslüman olan cinler, hem de şeytana tapanlar, İslam’ı reddedenler vardı. Kötü cinlerin insanlara zarar verebildikleri, ama kutsanmış yerlere giremedikleri düşünüldüğü için tehlike anında Kuran’dan birkaç ayet okumak ve dua etmek en güvenli koruma şekli olarak görülürdü. Garnett, seyahatnamesinde ‘ev sahibi’ denilen cinlerin bir grubundan bahsetmektedir. Garnett’in duyduğuna göre ev sahibi cin iyi olduğunda, ev hanımı nasıl olursa olsun, evde yapılan tüm işler iyiye gider. İyi cin çanlarla süslü gelinliğe benzeyen bir kıyafeti giyer, o yaklaşınca hafif çan sesi duyulur ve kimi beğenirse o kendisini görebilir. Fakat ev sahibi cini kötüyse, evde dayanılmaz gürültü yapar ve tüm ev işlerini engellemeye çalışır.⁵³⁷ Cinlerin veya perilerin bir insana zarar vermeye başladığına kanaat getirildiğinde hemen hoca çağırılırdı. Hoca tütsü yakılan bir odada cin veya perilerin zarar verdiği kişiyle veya tüm ailesiyle beraber kalırdı. Hoca belli alametleri gördüğünü, gürültü ve ayak sesleri işitmeye başladığını söyler ve konuşmaya başlardı. Sonra sanki perilerle ve cinlerle konuşuyormuş, kavga edip boğuşuyormuş gibi hareketler yapar ve bağırırdı. Belli bir süre hoca, perileri ve cinleri sanki gitmeye ikna etmiş gibi sakinleşir ve derin uykudan uyanmış gibi yapardı. Hoca bu ağır mücadeleden sonra belli bir süre yorgun ve bitkin gözüktür, sonra

⁵³⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 131.

⁵³⁶ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 7.; Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 508.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 176.

⁵³⁷ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 509.

kendini toparlamaya çalışırdı. Hocaya hizmeti karşılığında yol parası, beneksiz siyah tavuk, helva ve hünkar macunu verilmesi uygun görülüyordu.⁵³⁸

II. 4.4.3.Vampirler ve 'Fişoti'

Diğer görünmez yaratıklar arasında Garnett vampirlerden ve 'Fişoti' denilen bir periden bahsetmiştir. Ona göre; hocalar ve büyücüler bu kötü yaratıklara olan inanışları yeniden hafızalarda canlandırarak panik yaratırlar ve sonra büyü yaparak insanları bu yaratıklardan korumak için para alırlardı. Fişoti'ye inanış özellikle Anadolu'da yaygındı. Buna göre kışın, tam olarak 27 Kasım ve 5 Ocak arasında, gece Fişoti evlerin çevrelerinde dolaşır ve içerideki insanları çağırırdı. İnsanlar ona cevap verince korkunç bir şekilde gülmeye başlar ve cevap verenin dilini dışarıya çıkartırdı. İnanışa göre kapı veya pencere hafif açık kaldığında çocuklara zarar verebilirdi. İlkbahar gelince Fişoti'nin gücünü kaybettiğine inanılırdı. Garnett'e göre bu inancın kökleri Anadolu'da yaşayan en eski halklara kadar gitmektedir. Fişoti kelimesi etimolojik olarak bölgede yaygın hiçbir dile ait olmadığından hem kelime olarak hem inanç olarak bunun daha eski halklara ait olabileceğine karar vermiştir.⁵³⁹

Vampirler inaniş hem Balkanlarda hem de Anadolu'da oldukça yaygın sayılırdı.⁵⁴⁰ Vampirler 'hortlak' ve 'vurkodlak' isimleri verilirdi. En yaygın görüldüğü yerler Edirne civarlarıydı. Halkın inanışlarına göre cinayet kurbanları, cinayet işleyenler, kötü şeyleri yapmış ve affedilmemiş insanlar, lanet veya nazar değmiş olanlar veya bazı ailelerin mensupları vampir olabilirdi. Gece mezardan kalkıp kan içmek isterlerdi. Sabah horozun ötmesiyle beraber mezara dönerlerdi. Tüm bu korkunç şeyleri engelleyebilmek için vampir olduğundan şüphelendikleri kişinin mezarında çeşitli büyü ve pratiklerin yapılması gerektiğine inanılırdı. Bazı bölgelerde hem papaz, hem de hoca beraber kötü ruhu defetmeye çalışırlardı. Önlemler arasında mezarın içine kutsanmış ahşap çubuğun sokulması, mezarın içindekilerin yakılması, mezarın içine sönmemiş kireç ve su dökülmesi veya mezarın üstüne belli çalılıarın dikilmesi yer alırdı.⁵⁴¹

⁵³⁸ Bk.: Ali Rıza Bey: Eski..., s. 60-61.; Hocaların büyüleri, Mircea Eliade'nin bahsettiği şaman törenleriyle oldukça yakın benzerlikler göstermektedir. Bu da şaman pratiklerinin tamamen ölmediğine dair ipuçları olarak sayılabilir. Bk.: Eliade, Mircea: Şamanizm a nejstarší techniky extáze. (Şamanizm ve Vecdin En Eski Yöntemleri.) Prag, Argo Yay., 1997, s. 168-172, 192-194.

⁵³⁹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 138-140.

⁵⁴⁰ Garnett sık sık Balkanlarda gezdiği için daha çok Balkan kültürüne ait inançlardan fazla etkilenecek bunları tüm Osmanlı İmparatorluğu için genelleştirmiş olabilir. Vampir ve vurkodlak isimlerinin Balkanlarda yaygın olarak konuşulan dillere ait olması bu olasılığı daha da güçlendirmektedir.

⁵⁴¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 140-142.; Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. 374.

II. 4.5. Hayvanlarla İlgili İnançlar

Sadece görünmez büyüleri yaratıklarla ilgili değil, değişik hayvanlarla ilgili inanışlar Osmanlıların hayatında her zaman belli bir işgal etmiştir. Bazı hayvanlara daha çok sevgi ve özen gösterilirdi. Kedilerin ve kuşların beslenmesi ve tedavisi için vakıflar kurulurdu.⁵⁴² Mezar taşlarında ve binalarda kuşların su içebileceği veya yuva yapabileceği yerlerin olmasına dikkat edilirdi. Garnett'e göre leyleğin halk inanışında özel bir yeri vardı. Leylek her yıl güneye doğru göç ettiğinden onun Mekke'ye hacca gittiğine inanılır ve o yüzden de ona 'Hacı Baba' denilirdi. Leylekler genellikle camilerde yuva yaptığı için kutsanmış bir hayvan olarak görülürdü. Güneyden döndükten sonra leyleğin uçuşundan gelecek yılın olayları hakkında işaretler aranır, örneğin; leylek uçarken başı aşağıya doğru ise insanoğlundan memnun olduğuna kanaat getirilmekte ve bu şekilde selam verdiği düşünülmekteydi. Bu durumda herkes leyleğe 'Hoş geldin, Hacı Baba'⁵⁴³ diyerek selam verirdi. Leyleğin yuvasına ilk getirdiği şeye de dikkat edilirdi. Bu da gelecek yıl için başka bir işaret olarak sayılırdı;⁵⁴⁴ örneğin; leylek cam getirdiğinde, o yıl savaş, açlık veya vebanın olmayacağını işaretli sayılırdı.. Leyleklerin yuva yaptığı evler de uğurlu addedilir ve bu yerler veba, yangın ve diğer felaketlerden korunmuş sayılırdı.⁵⁴⁵

II. 4.6. Ölüm İle İlgili Gelenekler

II. 4.6.1. Ölüm Anı ve Cenaze Töreni

Halkın inançlarına göre bir insanın hayatının uzunluğu veya kısalığı Allah'ın taktiriydi ve ne yapılırsa yapılsın bunun önüne geçilemezdi. Dinine bağlı bir Müslüman hayatının sonunu hep aklında tutmalı ve ona göre davranmalıydı. Yaygın bir inanışa göre, her insanın kaşlarının arasında Allah'ın takdir ettiği ömür uzunluğu ve 'ecel' denilen ölüm zamanı yazılırdı. Allah'ın iradesine ne kadar teslim olurlarsa olsunlar, cennete gideceklerine dair inançları ne kadar tam olursa olsun iyi Müslümanlar için bile ölüm anı korkulacak zaman olarak kabul edilirdi. İnsanlar ölümden korkarlar ve onu mümkünse uzaklaştırmak isterlerdi. Ölümden saygısızca bahsetmek veya ölüm kelimesini söylemek uğursuz sayılırdı. Ölüm

⁵⁴² Bk.: Üçer, Müjân: Sivas'ta Folklor (Halkbilim) Gezintileri.in: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999, s.175.; Tezcan, M.: Türklerle..., s. 37-38. Leylekler için Bursa'da özel hastane yaptırılmış ve yaralı leylekler oraya tedavi için gönderilirdi.

⁵⁴³ Garnett bu sözleri fonetik olarak yazmıştır: 'Khosh gueldiniz, Hadji Baba.' Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 508.

⁵⁴⁴ Bk.: Örnek, S. V.: Anadolu..., s. 20. Leylek aynı zamanda halk inanışlarına göre ölümün habercisi olabilir, örneğin kara veya beyaz çaput getirirse, 'göç dönüşü ayaklarında beyaz şeyler getirirse' veya 'mevsimi olmadığı halde leylek görülürse, bu ölüm belirtisi olarak sayılır.'

⁵⁴⁵ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 507-8.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 129.; Lady Montagu: Şark..., s. 58.; Üçer, M.: Siva'ta..., s. 176.

kelimesinin yerine 'dönüş' veya 'Dünyanın taşıyıcı' kullanılırdı. Ölüm kelimesini söylemek zorunda olduğunda, en azından sözün kötü etkisini azaltmak amacıyla tükürüyormuş gibi yapmak adet sayılırdı.⁵⁴⁶

Ölüm anı yaklaşınca, ölen adamın yanına genellikle hem doktor hem hoca çağrılırdı. Hoca ölen adamın ruhunu sakinleştirmeli ve ölüm meleği olan Azrail'le karşılaşmaya hazırlamalıydı. Hoca ölen insanın nefsinin kötü ruhlardan kurtarmakta ve cennete kadar götürmekte de yardımcı olmalıydı. Ölünün yüzü Mekke'ye doğru çevrildikten sonra, kötü ruhları kovduğuna inanılan "Yasin" suresini okur ve "şahadet" getirirdi. Ölen insana zenzem suyu, veya zenzem suyu olmadığında gül suyu içirilirdi ve odasında hoş kokulu tütsü yakılırdı. Ölüm anında ölen insanın ruhunu ölüm meleği olan Azrail'e teslim ettiğine inanılırdı. Bu inanişe göre Azrail iyi Müslümanlara güler yüzlü ve merhametli bir melek olarak, kötü Müslümanlara sert ve acımasız bir melek olarak gözüktür ve ölen insanın yüzündeki son ifadesi Azrail'in görünümüne işaret olurdu.⁵⁴⁷

Öldükten sonra mümkünse en kısa zamanda cenaze hazırlanırdı. Ölmüş insanın gözleri kapatıldıktan ve çenesi bağlandıktan sonra 'rahat yatağı' veya 'rahat döşeği' denilen tahtaya yatırılırdı.⁵⁴⁸ Rahat yatağında ölenin vücudu cinsiyete göre ayrı görevliler tarafından yıkanılırdı. Her cinsiyet için 'ölü yıkayıcı' denilen görevliler vardı. Ölmüş bir vücudun hâlâ acı hissedebildiğine inanıldığı için vücuda saygılı ve yumuşak şekilde davranılmalıydı. Vücudun son abdesti yedi tane pamuklu bezle yapılırdı. Garnett'in aktardığı sırayla, üç kez ölenin yüzü, burnu ve ağzı, başı, yani üç kez kulaklarından enseye doğru ve sonra dirseğe kadar elleri ve ayakları yıkanılırdı. Koltuk altına ve parmaklar arasına pamuk parçaları sokulurdu. Kefen⁵⁴⁹ denilen kolsuz bir elbiseye giydirilir ve karnı şişmesin diye pamuklu bezle sarılırdı. En son olarak üstüne baharat ve gül suyu serpiştirilirdi. Bu şekilde hazırlanmış vücut üç örtüyle kaplanmış olan tabuta konulurdu.⁵⁵⁰

Cenaze töreni öğleden önce ölmüş insan için aynı günde, akşam ölmüş bir insan için ertesi gün yapılırdı. İmam ölmüş insanın evine gider, orada dua ettikten sonra, dört kişi tabutu omuzlarına alarak cenaze alayıyla ilk önce camiye giderlerdi. Tabutu taşımak övgüye değer, hatta günahların bağışlanmasını sağlayan bir davranış olarak algılandığı için herkes cenazeyi

---

⁵⁴⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 490.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 269.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 113-114.

⁵⁴⁷ Ayrıntı için bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 491.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 271.

⁵⁴⁸ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 491.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 115.

⁵⁴⁹ Garnett' keffet' sözünü de kullanmaktadır. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 493.

⁵⁵⁰ Bk.: a. g. e., s. 492-493.; Davis, F.: The Ottoman..., s. 271.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 116.

taşımak için adeta birbiriyle yarışır. Ölmüş insanı hiç tanımayanlar bile tabutu birkaç adım taşıyarak sevap kazanmak için taşımaya katılmak isterdi. Bir kadının veya bir erkeğin cenaze töreni hemen hemen aynı olurdu, cenaze alayını izleyenler sadece ufak ayrıntılara göre ölmüş insanın kadın veya erkek olduğunu anlayabilirlerdi. Bir erkeğin sosyal pozisyonuna göre tabutuna ya sarık ya da fes konulur, kadının yüzü örtülür ve tabutunun üstüne baş örtüsü konulurdu.⁵⁵¹

Caminin avlusunda namaz kılındıktan sonra, ölen insanın ruhu için dua edilirdi. Toplanmış olan insanlar ölmüş insana tüm yaptığı günahlar ve hatalar için 'helallik' verirler ve onu bağışlardı.⁵⁵² Garnett ölen bir kadın için duaları da kaydetmiştir. Bu dualarda kadının yaptığı günahların affedilmesi, ona cennette sonsuz hayat verilmesi, onun çocuklarıyla beraber cennete girebilmesi ve mezarının cennetteki bahçeler gibi olması için dua edilirdi. Tabut sonra mezarlığa götürülürdü. Mezarlar en azından bir kişinin omuz yüksekliği kadar derin olmalıydı. Mezarların yönü Mekke'ye göre ayarlanırdı. Ölmüş insanın ayakları veya sağ tarafı Mekke'ye doğru yönelik olmalıydı. Ceset büyük bir keten kumaşın içinde mezara indirilirdi. Cenazeye toplananlar dua ederek mezarın içine üç avuç toprak atardı. Bu iş de sevap sayılırdı. Mezarı kapattıktan sonra, herkes döner, sadece imam bir süre daha mezarın başında kalırdı. Yaygın bir inanışa göre ölmüş insanın vücudu ruhuyla bağlı kalırdı.⁵⁵³ İmam o yüzden ölünün Münkir ve Nekir adı olan iki meleğin soruşturulmasını duyabilir ve yardımcı olabilirdi. İki melek ölmüş insana imanını, Tanrı ve peygamberini sorarken, ölmüş iyi bir Müslüman olduğunda hemen 'Tanrım Allah, peygamberim Muhammet, dinim İslam ve kiblem Kabe'dir.' diye cevap verir, kötü bir Müslüman olduğunda cevabı hatırlayamazdı. Melekler cevabına göre ya mezarı genişletip zevkli şeyleri gösterirler, ya da mezarı daraltıp işkence yaparlardı.⁵⁵⁴

Ölmüşün ailesine kırk gün boyunca baş sağlığı dilemek amacıyla ziyaretçiler giderlerdi, belli günlerde toplananlar yasin suresini okurlardı.⁵⁵⁵ Garnett ölmüş insanın akrabalarının kırk gün boyunca siyah elbiseleri giydiklerine ve sosyal hayatından çekilip eve kapandıklarına

⁵⁵¹ Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 493-494.; Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 115-116.

⁵⁵² Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 252.

⁵⁵³ Ölü insanın vücudunun ruhuyla bağlılığı Garnett'in duyduğu başka bir hikayenin konusu olmuştur. Hikayede Celalettin Rumi'nin Kera adı olan karısı ölmüş. Cenaze alayı mezarlığa giderken birdenbire hiç kimse ilerleyememiş, herkes yerinde donakalmış. Belli bir süre geçtikten sonra cenaze alayı tekrar yola devam edebilmiş. Bu garip olay daha sonra rüyada açıklanmış. Cenaze alayının geçtiği yolda, zina yapmış bir kadın ve erkek taşıyarak öldürülmüş. Mevlana'nın eşi onların ruhları için Tanrıdan bağışlaması dua etmiş, Tanrı onları bağışladığı anda Kera'nın ruhu tekrar vücuda dönmüş ve cenaze devam edebilmiş. Ayrıntı için bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 496.

⁵⁵⁴ Ayrıntı için bk.: a. g. e., s. 495.

⁵⁵⁵ Bk.: Bayrı, M. H.: İstanbul..., s. 116-117.

alışık olduğu için bu ziyaretleri yanlış yorumlamış olabilmiş ve Müslümanların ölmüş insan için hissettikleri üzüntüyü açıkça ifade etmediklerini yazmıştır. Garnett'e göre sadece kadınlar ölüm anından hemen sonra ağlamaya ve göğüslerine vurmaya başlardı. Ama cenaze bittikten sonra artık kimse üzüntüsünü göstermez ve aile içinde kapanmazdı. Müslümanlar ölmüş akraba ve arkadaşları için sürekli dualar ederlerdi, ama üzülmezlerdi. Hele çocukken ölenleri için üzülme onların kazandıkları mutluluğu bozmak olarak algılanırdı. Ölümünden üçüncü, yedinci ve kırkıncı gün fakirlere sadaka, özel bir tatlı olan lokma ve yemekler dağıtılırdı. Karşılık olarak dua beklenirdi. Ölmüş bir insan için dua etmek dinî bir vazife sayılırdı ve bir mezarın veya mezarlığın yanında geçerken ölmüşlerin ruhları için bir fatiha okumak uygun görülürdü.⁵⁵⁶

II. 4.6.2. Mezarlık ve Yabancı Gezginlerin Osmanlı Mezarlıklarına Bakış Açıları

Garnett, diğer Avrupalı gezginler gibi, dikkatini mezarlıklara odaklanmıştır. Avrupa'daki mezarlıklar oldukça farklı gözükür ve atmosferleri de daha hüznü ve karamsar olurdu. Buna göre Avrupalı gezginlerin gözlerinde Osmanlı mezarlıklarının görünümü çok daha çekici görülürdü. Hemen hemen her gezginin notları arasında mezarlığı betimleyen çoğu kısım bulabilmek mümkündür. Mezarlıklar hem romantik hem egzotik bir konu olarak ele alınırdı. Garnett de eserine, mezarlığın duygusal, romantik ve abartılmış betimlemeyi eklemiştir. 'Bir mezarda sadece bir insan gömülmüş olabildiği için, müminlerin vücutlarının olduğu mezarların yer aldığı oldukça geniş alanlar, hesaplanamayan yaşta olan yüksek, kasvetli servi ağaçların ormanlarınca gölgede bırakılmaktadır. Bu da öğle zamanında bile derin gölgeler yaratmaktadır. Her yöne doğru bakıldığında gözlerin ulaştığı mesafeye kadar dikilmiş, yana yatmış, eğilmiş veya devrilmiş mezar taşların sonsuz sıraları bulunmaktadır.'⁵⁵⁷ Mezar taşlar genellikle mezarda yatan kişinin statüsüne göre, erkekler için sarık veya fes ile, kadınlar için başörtüsü veya ay çiçeği motifiyle süslenirdi. Mezar taşlarına fatiha, Kuran'dan bir ayet, Allah'ın güzel isimlerinden biri veya birkaç mısradan oluşan kısa şiir yazılırdı. Mezar taşlarının üstüne kuşlar için su toplayan çukurlar da kazılırdı. Bu da Türklerin gezginler tarafından sık sık vurgulanan doğa sevdasını ispatlayan başka bir unsur olarak kabul edilirdi.⁵⁵⁸

Eski İstanbul'un bazı semtlerinde nispeten çok bahçe, çam ormanı ve genel olarak yeşil alanı bulunmasına rağmen, tüm şehir için yeterli olmazdı. Yeşillik, ağaçlar İstanbul'da

⁵⁵⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: *The Women...*, s. 496-497.; Davis, F.: *The Ottoman...*, s. 275.

⁵⁵⁷ Garnett, M. L. J.: *The Turkish...*, s. 254-255.

⁵⁵⁸ Bk.: a. g. e., s. 255.; Pardoe, J.: *The City...*, s. 54.

değerli sayılır ve Türkler tarafından dikkatlice korunurdu. Gezinler sık sık Türklerin doğa, ağaç, yeşillik sevdasından bahsederlerdi. Yeşillik alanların büyük bir kısmı büyük veya her semte ait daha ufak mezarlıklar oluştururdu. İstanbul'da birçok büyük mezarlık bulunurdu, çünkü Müslümanlar bir mezara sadece bir kişiyi gömerler, Hıristiyanlar gibi bir mezara birkaç kişiyi gömemezlerdi. Mezarlıklar verimli toprakları kaplamasın diye tepelerin üstündeki olan daha az kullanılabilen topraklarında kurulurdu. O yüzden mezarlıklar harika manzaralı yeşil alanlar olarak sık sık mesire ve piknik yerleri olarak kullanılırdı. Taksim'de başlayan, Ayaspaşa ve Gümüşsuyu üzerinden geçen ve Fındıklı'ya kadar inen 'Büyük Mezarlık' ve Hasköy, Üsküdar ve Galata semtlerindeki mezarlıklar İstanbul'un meşhur mezarlıkları arasında yer alırlardı.⁵⁵⁹

Mezarlıklar güzel manzaralı yerlerde kurulduğu için gezginlerin dikkatlerini çekmişler ve seyahatnamelerde Türklerin birçok değişik özelliklerini sembolize ederlerdi. Her ne kadar bazı erkek gezginler mezarlıkları ve özellikle devrilmiş mezar taşlarını Osmanlıların çöküşünün sembolü olarak algıarlarsa da,⁵⁶⁰ mezarlıklar genellikle Avrupalı gezginler için olumlu özelliklerin sembolü temsil ederlerdi. Gezinlerin ve özellikle de kadın gezginlerin çoğu mezarlıkları ve mezarlıklarda gördükleri sahneleri beğenmiş, hatta Avrupalı mezarlıklarla karşılaştırmasında Osmanlı mezarlıklarının üstünlüğünü iddia etmişlerdir. 'Avrupalı mezarlıklarına göre Osmanlı mezarlıklarının üstünlüğü birçok nedenlerden kaynaklanabilir. Mezar taşları daha çeşitli ve daha güzel, yerleri daha iyi seçilmiş ve özellikle de Müslümanlar hiçbir zaman ölmüş insanların kalıntıları rahatsız etmezler. Bizdeki aynı yere tekrar gömülme yok. Ölmüş insanların kalıntıları kutsal sayılır. Ceset yer altına gömüldüğünde başına ve ayaklarına birer servi ağacı dikilir; Türkiye'deki manzaraların dikkat çekici unsuru olan ağaç sayvanların altındaki ölü şehirler ve engin ormanlar ondan kaynaklanıyor.⁵⁶¹ Avrupalılar Osmanlı mezarlıklarında, Avrupa'daki mezarlıkların tipik olan direk ölüm ve hüznle bağlarını Osmanlı mezarlıklarında hissetmezler ve mezarlıkların gündüz zamanındaki atmosferi oldukça iyimser ve huzurlu olarak algıladılar.⁵⁶² Türk mezar

⁵⁵⁹ Bk.: Cerasi, Maurice: Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi. İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 1999, s. 197-202.; Schiffer, R.: Oriental..., s. 205.; Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 254.

⁵⁶⁰ Olumsuz sembol olarak algılanan mezarlığın betimlemesi örneğin bir Çek gezginin seyahatnamesinde bulabiliriz. Bk.: Prášek, Justin Václav.: Dunajem do Čařihradu. Črty a vzpomínky z let 1885 a 1886. (Tuna nehri üzerinde İstanbul'a kadar. 1885 ve 1886 yıllarından notlar ve hatıralar.) Prag, A. Wiesner Yay., 1901, s. 72. 'Bu kolej (Robert Koleji) hayatın ve geleceğin garantisi demektir; onun altındaki yamaçta yayılan terk edilmiş mezarlık Türk unsurunun iç çürümesinin gerçek bir imgesidir.'

⁵⁶¹ Bk.: Pardoe, J.: The City..., s. 50.

⁵⁶² Buna karşı hava karardığı zaman gündüz bile gölgede olan mezarlıklar tamamen karanlığa gömülürdü ve gezginlerin gözünde korkutucu hale dönüştürüldü. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 255.

taşları bazı gezginlere göre bembeyaz, bazılara göre renkli bayanmış olarak tasvir edilirdi. muhtemelen yeni dikilen mezar taşlar boyanırlar, ama sonra artık boya yenilenmediği için beyaz kalırlardı.⁵⁶³

Mezarlıklar gündüz dinlenen veya piknik yapan insanlarla dolu olarak tasvir edilmekteydi. İstanbul'da elit tabakanın mesire yerleri uzakta kaldığı için orta halli ve fakir olanlar doğaya çıkmak istediklerinde en yakın olan yeşil alana, yani mezarlığa giderlerdi. Mezarlıkta grup halinde oturan, eğlenen veya piknik yapan Osmanlılar her gezginin dikkatini çekmiştir. Zengin aileler daha uzak olan meşhur mesire yerlerine gitmek için hem ulaşım parası, hem de bütün günü tamamen harcayabiliyorlardı. Orta halli ve fakir ailelerin böyle olanaklara sahip olması oldukça zordu. O yüzden yeterince miktarda boş vakti ve parası olmayanlar en yakın mezarlığa gider ve sarıkla süslü devrilmiş bir mezar taşının üzerine, servi ağaçlarının gölgesine oturarak yakınlardaki muhtemelen bir kafeteryadan getirtilen kahvenin ve arkadaşlarıyla sohbetin keyfini çıkarırlar.⁵⁶⁴ Mezarlıkta oturan gruplar nadiren bir aile olsa da, çoğu kez ya sadece kadınlardan ya da sadece erkeklerden oluşmaktaydı. Osmanlı kadınlarına da mezarlıkta piknik yaparken sık sık rastlanılmaktaydı. Gezginlere göre Osmanlı kadınları açık havada oturmaktan, piknik yerlerine gitmekten ve genel olarak evden çıkmaktan çok büyük keyif alırlardı; onların ifadesiyle 'bu tür yerleri ziyaret ederken orada dinlenen ve 'keyif'⁵⁶⁵ çıkaran Osmanlı kadınlarını görmemek mümkün değildi.'⁵⁶⁶

II. 4.7. Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in Görüşleri

Ölüm, hastalık ve hayatı çeşitli yönlerden etkileyen inançlar konusunda incelediğimiz yazarların her biri oldukça zengin malzeme toplamıştır. Buna rağmen ilgileri çektikleri şeyle biraz farklı olmuştur. Garnett daha çok kendi toplumuna Osmanlı inanışları ve cenaze törenleri tanıtmaya çabalamıştır. Onun odaklandığı noktalardan biri cenaze töreninin sadeliği, ölümden sonra yapılan Avrupa'daki törenlerden farklı olan değişik törenler olmuştur. Hayvanlarla, görünmez doğüstü yaratıklarla ve nazar, büyülerle batıl inançlarına ve alışkanlıklarına oldukça geniş yer ayırmıştır, muhtemelen hem kendisi onlarla ilgilendiği için, hem de okuyucuların merak ettikleri şeyler arasında olduklarını düşündüğü için hemen hemen her eserinde bu konu hakkında bilgi vermiştir. Garnett eleştiri her ne kadar Osmanlıların batıl

⁵⁶³ Bk.: a. g. e., s. 255.; Pardoe, J.: the City..., s. 54.

⁵⁶⁴ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkey..., s. 165.

⁵⁶⁵ 'Keyif' kelimesini hemen hemen her gezgin seyahatnamesine kaydetmiştir.

⁵⁶⁶ Bk.: Garnett, M. L. J.: Turkish..., s. 98.; Pardoe, J.: The City..., s. 100. '...kadınlar grup grup oturuyor ve atalarının mezarlarında ev işleri ve çocuklar hakkında sohbet ediyorlar; çocuklar mezarların arasında büyüyen çiçekleri koparıyorlar, sanki bu yerlere hiç ölüm girmemiş gibi...'; Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar..., s. 190-192, 200-202, 206-208. Ali Rıza Bey genel olarak kadınların piknik keyfini çıkardıklarından bahsetmektedir.

inançlara veya nazar ve büyü pratiklerine karşı yönelik olsa da, kendi toplumunu eleştirmek hep ağırlık kazanmıştır. Özellikle İslam, Müslümanlar ve Osmanlı kadınlar hakkında Avrupa'da yaygın yanlış bilgileri ve önyargıları sert eleştirmiştir. Bazı Avrupalılar, İslam'da kadınların ruhu olmayışına ve bu yüzden de cennete giremeyeşine inanıldığını zannederler, hatta bu yaygın yanlış bilgi meşhur bilim adamları ve düşünürleri, örneğin Montesquieu, tarafından da kabul edilir ve daha da yaygınlaşırdı. Garnett bu tür düşünce ve önyargıları yadsıyıp bunu yazanların cahil, bilgisiz, hatta kötü niyetli olduklarını öne sürmüştür. Garnett hem Kuran'dan birçok ayet alıntı yaparak, de hem Osmanlıların hayatlarından çeşitli örnekler verip aksini ispatlamaya çaba harcamıştır.⁵⁶⁷

Ali Rıza Bey ve Abdülaziz Bey, Garnett'in ilgilendiği bazı konulara, örneğin cenaze törenlerine hiç değinmemiştir. Cenaze törenlerinde az şey değiştiğinden ve aynı şekilde sürekli yapıldığından dolayı bunları kaydetmeye ihtiyaç duymamış olabilirler. Onların odaklandıkları konular arasında daha çok çeşitli tedavi yöntemleri, karıkoca ilaçları, büyücülük ve çeşitli batıl inançlar yer almıştır. Özellikle Ali Rıza Bey bu konulara oldukça eleştirisel şekilde yaklaşmış ve hem bunlara inananlardan, hem de tedavi veya büyü yapan kadın ve hocalardan bahsederken oldukça alaylı ifadeler kullanmıştır. Abdülaziz Bey, Ali Rıza Bey'e göre daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna rağmen, Ali Rıza Bey'in metinleri bazı yönlerden daha kullanışlıdır, çünkü sadece alelade bilgileri değil, Ali Rıza Bey'in temsil ettiği sosyal tabakanın yorumlarını, düşüncelerini ve değişen zamana karşı tepkilerini de ihtiva etmektedir.

---

⁵⁶⁷ Garnett North American Review 'Dünyada Kadınların Rolü' adı altında yayımlandığı makaleyi eleştirmiştir. Bu makalede 'Müslümanların dini kadınları korkunç duruma düşürdü, kadınları ilkel insanlardan daha düşük seviyeye indirerek onların hayvanlarla aynı aşamada olduğunu söyleyip sonsuza dek onlara gelecek zamanlarda kurtulma şansını reddetmiştir.' yazılmıştır. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Turkish..., s. 126.; Garnett başka bir eserinde Kuran'da kadınların ruhu olup olmayışı ve cennete girebilmeleri hakkında Kuran'da ve hadislerde yazıldıkları eklemiştir. Aynı konu üzerinde Osmanlı aydınların ve düşünürlerin yazdıklarına da değinmiş, örneğin şair Fazıl'ın ölmüş bir kadın için yazdığı şiiri aktarmıştır. Bk.: Garnett, M. L. J.: The Women..., s. 498-500.

Sonuç

Çalışmamızda, Mary Lucy Jane Garnett'in ve Ali Rıza Bey'in görüşlerine göre, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı kadınlarının hayatında önemi olan bazı tören, gelenek ve görenekler gösterilmiştir. İnsan hayatının temel geçiş noktaları üzerinde kümelenmiş gelenekler sırayla ele alınmıştır. Bu iki yazarın eserlerinde tespit edilmiş tören, gelenek ve göreneklerin betimlemesi ve yazarların Osmanlı kadını ve toplumdaki pozisyonu üzerinde düşünceleri ve yorumları çalışmamızın esas kısmını oluşturmuştur.

Doğum ile ilgili geleneklerden bahseden bölümde, doğum hazırlıkları, doğum anı ve doğumdan sonraki geleneklerin, kutlamaların ve çeşitli tedbirlerin; örneğin ebe seçimi, yeni doğan bebeğin yıkanması ve tuzlanması, lohusa yatağının hazırlanması, nazara karşı önlemler, beşik alayı veya kırk hamamı töreni, betimlemeleri yer almaktadır. Evlenme ile ilgili bölüm, uygun gelin – damat seçiminin, nişanın, nikahın ve düğünün günbegün betimlemelerinden oluşmaktadır. Hastalıkların geleneksel tedavileri, ölüm ile ilgili gelenekleri ve çeşitli halk inançları son bölümün konusudur. Anlatıklarımızın temel kısmının Ali Rıza Bey'in ve Mary Lucy Jane Garnett'in yazılarına dayanmasına rağmen, aynı dönemin önemli olan diğer gezginlerin notlarına ve Osmanlı aydınların hatıralarına ve makalelerine; örneğin Grace Ellison'un gezi notlarına ve Abdülaziz Bey'in ve Ziya Gökalp'in eserlerine, de başvurulmuştur.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumun bir çok alanında derin değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler gündelik hayatın hemen hemen tüm yönlerini; birçok geleneği ve göreneği de etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda değişimler ilk olarak toplumun kamusal; örneğin, askerî, iktisadî ve idarî alanlarında gerçekleşmiş ve daha sonra kişisel ve ailevî olarak nitelendirilebilen alanları da etkilemiştir. Pierre Bourdieu'nin değişimlerin mekanizması hakkındaki incelemesinde yer alan ilk değişimler hep güç ve otoritenin merkezinde ortaya çıkmakta ve daha sonra güç merkezinden daha uzak olan marjinal kısımlarına yayılmakta olduğu varsayımının Osmanlı toplumu için de geçerli olduğu görünmektedir.⁵⁶⁸ Orta sınıfa ait olan Osmanlı kadınları güç-otorite merkezinden nispeten uzak kaldıkları için, buldukları ortam ve yaşam şartları erkeklerinkinden daha yavaş değişmiştir. Aile içinde yapılan törenler, gelenek ve görenekler de toplumun değişmeyen, sabit ve sağlam öğeleri olarak görülmesine rağmen, 19. yüzyılın sonunda değişmeye

başlamıştır. Örneğin hastanelerin açılışı ve Avrupa’da gelişen tıp eğitimi, ebelerin eğitimini, doğumun gerçekleştiği ortamı ve doğum yöntemlerini veya çeşitli hastalıkların tedavilerini etkileyerek değişimlere yol açmıştır. Osmanlı kadınlarının toplumdaki rolünün sorgulanması, tartışması ve Avrupalı yaşam tarzıyla tanışması, evlenme tarzındaki değişimlerin de sebebi olmuştur. Büyük şehirlerde yaşayan gençler artık yalnız anne babalarının seçtiği gelin – damat adayını pasifçe onaylamak yerine, hayatını paylaşacağı insanla evlenmeden önce tanışmak da istemişlerdir.

Mary Lucy Jane Garnett ve Ali Rıza Bey, farklı kültürden gelen insanlar olduklarından, doğal olarak olaylara aynı gözle bakamamış, aynı ayrıntıları vurgulamamış veya göz ardı etmemişlerdir. Onların konulara bakış açıları arasındaki farklar; kendi yaşadıkları ve büyüdükleri ortamdan, içine yoğruldukları farklı kültür değerlerinden ve aynı zamanda da yazdıkları metinlerin ifade tarzından ve muhtevalarından da kaynaklanmıştır. Ali Rıza Bey’in yazdığı metinlerde sadece gündelik yaşamın değişik alanlarının ayrıntılı betimlemenin yanı sıra, bazı toplumsal sorunlarının yorumu veya eleştirileri de bulunmaktadır. Yazılarının olası amaçlarından biri kaybolmuş veya değişmekte olan eski hayat tarzının ve geleneklerin gelecek nesiller için kaydedilmesi olmuş, ama buna rağmen Ali Rıza Bey’in yazıları sadece yüzeysel bir betimleme değil, kişisel yorumları içeren canlı metinler olarak da nitelendirilebilir. Ali Rıza Bey’in yazılarının bazı kısımları, çocukluk ve gençlik hatıralarına dayalı olduğu için, biraz nostalji de hissedilmektedir. Buna rağmen yazılarında, kendi toplumuna yönelik nostalji ve onu idealleştirici görüşler nispeten az bulunmaktadır. Buna karşın Abdülaziz Bey’in aynı konular üzerindeki yazıları Ali Rıza Bey’inkinden daha ayrıntılı olmasına rağmen, yorum ve eleştiri içermediğinden, daha yüzeysel ve durağan metin hissini vermektedir.

Ali Rıza Bey’in vurguladığı konular arasında değişime uğramış veya unutulmuş törenler, gelenekler, görenekler ve alışkanlıklar veya eleştirilmesi gereken konular yer almaktadır. Örneğin ebelerin eğitim durumu, doğumdan sonra yapılan kutlamalar, orta halli ailelerin içinde kadınların durumu, hastalıkların geleneksel tedavileri ve değişik batıl inançlar, önem verilen ve nispeten daha geniş yer ayırdığı konulardır. Ali Rıza Bey’in eleştirileri ise, daha çok orta halli ve fakir tabakalara yönelmiştir. Özellikle bebeklerin sağlıksız koşullarda büyümeleri, kadınların aile içi şiddete maruz kalmaları ve toplumsal hayata katılmaları bu eleştirilerin arasında önemli yer tutmaktadır. Orta halli kadınların yaşam ortamlarını

---

⁵⁶⁸ Bk.: Bourdieu, Pierre: The Rules of Art. Genesis and Structure of The Literary Field. Cambridge University Press, 1996, s. 239.

eleştirmekle beraber, çalışan orta halli kadınlara sempati duymuş, onları zengin kadınlardan daha olumlu şekilde betimlemiştir. Zengin kadınlara atfettiği tembellik ve eşcinsel eğilimi, yüksek tabakaya yönelik nadir eleştirilerinden biridir.

Mary Lucy Jane Garnett daha çok tanıtım amaçlı eserler yazmıştır. Amatör bilim adamı olduğu için, eserleri bilimsel çalışma ve olağan gezi notları arasında yer almaktadır. Osmanlı kültürü onun için yabancı olduğundan, Ali Rıza Bey kadar ayrıntılı betimlemeleri okuyuculara sunamamasına rağmen, kadın ve yabancı olarak farklı bakış açısından olayları ele almış ve birçok ilginç bilgiyi okuyucularına sunabilmiştir. Eserlerinde Osmanlı kadınları hakkında daha çok tanıtım amaçlı olan ve okuyucular için çekici olabilecek Avrupa'da yaygın olan yanlış düşünceleri ve önyargıları yadsıyan bilgiler üzerinde odaklanmıştır. Örneğin doğum ile ilgili geleneklerden en çok görkemli olan kutlamalar üzerinde yoğunlaşmış, özellikle de doğumdan sonra lohusanın kutlamalara katılmasını, hasta olan kişi olarak toplumdaki çekilmemesini kaydetmeye ve vurgulamaya önem vermiştir. Evlenme konusunda da okuyucular için olağanüstü olabilecek bilgileri birkaç kez vurgulamıştır. İngiltere'de evlenmemiş veya geç evlenmiş insanların sayısı nispeten yüksek olmasına karşın, Osmanlı toplumunda evlenmemiş insanın hemen hemen hiç bulunmaması ve herkesin oldukça genç yaşta evlenmesinin olağan olduğunu eserlerinde birkaç yerde yazmıştır. Mary Lucy Jane Garnett, hastalık ve ölüm ile ilgili geleneklerden, Ali Rıza Bey için sıradan ve belki de değişmediği için zikretmeye değmez bir konu olan, Müslüman cenaze törenine eserinde oldukça geniş yer ayırmıştır.

Avrupa'da Osmanlı kadınları hakkında yaygın olan ve oryantalist söylemden etkilenen basmakalıp düşünceler ve önyargılar kadın gezginler ve Mary Lucy Jane Garnett tarafından sert bir dille eleştirilmiş konular arasındadır. Bu tür yanlışları ve önyargıları değiştirmeye çaba göstermiştir. Osmanlı ailesi çoğu kez çok eşli ve şehvet dolu bir ortam olarak tasvir edilmiştir. Mary Lucy Jane Garnett bunu eleştirerek, kadın olarak Osmanlı harem ziyaretlerini ve kendi kişisel tecrübelerini vurgulayıp haremi ve Osmanlı ailesini gerçek, erkek gezginlerin ve bilim adamlarının bahsettiklerinden farklı tasvir etmiştir. Onun tasviri, başat oryantalist söylemin etkisindeki tasvirin tam bir zıt olarak algılanabilir. Ama buna rağmen, tamamen bağımsız ve gerçeği doğru yansıtan betimlemesi onun getirdiği kabul edilemez. Mary Lucy Jane Garnett, Osmanlı kadını ve ailesini mümkünse olumlu gösterebilmek için, yaşadığı hayat tarzını ve ortamını, yani haremi daha çok orta halli Viktoryan ailesinin evine benzetmiştir. Söylendiği gibi Viktoryan toplum özellikle çalışkanlığa yüksek değer vermiştir. Mary Lucy Jane Garnett Osmanlı ailesini ve harem ortamını olumlu şekilde tanıtmak istediğinden,

tasvirinde özellikle kadınların çalışmalarını vurgulamıştır. Benzer nedenlerden, Viktoryanlar için tabu sayılan ve sadece insanların kötü eğilimlerini ve günahkarlığını çağrıştıran cinsellik, Mary Lucy Jane Garnett'in yazdığı harem betimlemelerinden tamamen kayboluştur.

Mary Lucy Jane Garnett'in- bu idealize eğilimi Osmanlı kadınlarının durumunda da belirgin olmuştur. Osmanlı kadınlarının özgür, İngiliz kadınlarından daha özgür olduklarını iddia etmiştir. Bu iddia büyük ölçüde Osmanlı kadınlarının mal sahibi olabilme imkanlarından kaynaklanmış olabilir, çünkü o zamanki İngiliz toplumunda kadınlara böyle bir hak verilmemiştir. Bu nedenden İngiliz kadın gezginler sık sık bu gerçeği vurgulayıp kendi toplumunu eleştirmişlerdir. Mary Lucy Jane Garnett'in Osmanlı kadınları hakkında söylediği ifadelerin her ne kadar başat oryantalist söylemine ilk bakışta aykırı gözükmelerine rağmen, genelleme ve basmakalıplardan ibarettir. Oryantalist söyleminde olmayan için olumsuz ve oryantalist söyleminde olan içinse olumlu gibi basit bir eşitleme yapmak yanlıştır. Bu ifadeler esasında oryantalist söyleminde üretildiği, hatta olumlu olduğundan daha tehlikeli ve yanıltıcı olabilen sabit fikirler ve basmakalıplardır.

Mary Lucy Jane Garnett, bazı fikirleriyle hem Ali Rıza Bey ile hem de başka Osmanlı aydınları, örneğin Ziya Gökalp, ile benzeyen fikir ve görüşlerine de sahip olurdu. Örneğin; modernleşme ve avrupalılaşma konusunda, değişimlerin sadece bazılarını Osmanlı toplumu için uygun görmüştür. Hızlı değişimler ona göre Osmanlı kültürünü ve gelenekleri tehdit etmiştir. Özellikle kültürün, ana dilinin, ahlak sisteminin ve geleneklerin Avrupa etkisindeki değişimden korunması gerektiğini düşünmüştür. Bu düşüncenin altında, Osmanlı kültürünün kaybolabilmesi korkusunun yanı sıra, Oryant'ı sabit, zamandaki değişimlere uygun olmayan romantik ve egzotik bir yer olarak algılaması olabilir.

Son Osmanlı nesline ait olan bir aydının ve Viktoryan dönemi İngiliz toplumunun amatör bilim adamı olan bir kadın gezginin gözüyle Osmanlı kadınlarının ve onların törenlerinin, gelenek ve göreneklerinin incelemesi, hem bir kültürün tanınmasında hem de kültürler arası ilişkiler kurmasının anlaşılmasında önemli rol oynamaktadır. Görüldüğü gibi, Ali Rıza Bey ve Mary Lucy Jane Garnett, bu konular üzerinde sadece sade betimleme değil, aynı zamanda da birçok değişik alanıyla ilgili düşüncelerini ve yorumlarını ifade etmişlerdir. Tüm bunlar bir kültürün zaman içerisindeki değişmesini ve gelişmesini ve aynı zamanda da kültürlerin birbirlerini tanıma ve tanıtılmalarını göstermektedir.

Bibliyografya

Kaynaklar

Ali Rıza Bey: Bir Zamanlar İstanbul. (haz.: Banoğlu, Niyazi Ahmet) İstanbul, Tercüman Yay., 1973.

Abdülaziz Bey: Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.

Ali Rıza Bey: Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı. (haz.: Çoruk, Ali Şükrü) İstanbul, Kitabevi Yay., 2001.

Amicis, Edmondo de: Istanbul (1874). Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1981.

Birinci, Ali: Tarihin Gölgesinde Meşahir-i Meçhuleden Birkaç Zât. İstanbul, Dergah Yay., 2001.

Blunt, Lady Fanny: The People of Turkey. By a Consul's Daughter and Wife, vol I-II. London, 1878.

Elliot, Fr.: Diary of an Idle Woman in Constantinople. Leipzig, 1893.

Ellison, Grace: An Englishwoman in a Turkish Harem. London, Methuen and Co. Yay., 1915.

Ellison, Grace: Turkey To-Day. London, Hutchinson and Co. Yay., 1928.

Garnett, Mary, Lucy, Jane: The Women of Turkey and Their Folk-Lore. London, 1890.

Garnett, Mary Lucy Jane: Turkish Life in Town and Country. New York, G. P. Putnam's Sons Yay., 1904.

Garnett, Lucy Mary Jane: The Turkish People – their social life, religions, beliefs and institutions and domestic life. London, University of Kansas Library – yeni baskı, ilk baskı 1909.

Garnett, Lucy Mary Jane: Turkey of the Ottomans. London, 1911.

Garnett, Mary Lucy Jane: The Dervishes of Turkey. London, Octagon Press Yay., 1990, ilk baskı 1912.

Gökalp, Z.: Turkish Nationalism and Western Civilisation. London, Ruskin House Yay., 1959.

Gökalp, Ziya: Türk Ahlakı. İstanbul, Toker Yay., 1975.

Gökalp, Ziya: Şiirler ve Halk Masalları. Kızılelma – Yeni Hayat – Altun Işık – Eserleri Dışında Kalan Şiirleri. Haz.: Tansel, Fevziye Abdullah. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1977.

Gökalp, Ziya: Türkçülüğün Esasları. İstanbul, İnkilâp Yay., 2001.

Kirchmann, Julius Hermann: Nach Konstantinopol und Brusa – Ferienreise des prussischen Juristen. Berlin, 1855.

Lady Montagu: Şark Mektupları. İstanbul, Timaş Yay., 1998.

Prášek, Justin Václav.: Dunajem do Cařihradu. Črty a vzpomínky z let 1885 a 1886. (Tuna Nehri Üzerinde İstanbul'a Kadar. 1885 ve 1886 Yıllarından Notlar ve Hatıralar.) Prag, A. Wiesner Yay., 1901.

Orga, İrfan: Portrait of a Turkish Family. New York, London, 1950.

Pardoe, Julia: The City of Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836. London, 1837.

Kitaplar

Acıpayamlı, Orhan: Türkiye'de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü. Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1974.

Ali Rıza, Mehmet Galib: Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricali (haz. Derin, Fahri Çetin). İstanbul, 1977.

Ali Rıza; Mehmet Galip: Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Devlet Ricali ya da Sonun Başlangıcı. İstanbul, Milenyum Yay., 2001.

Art, Gökçen: Şeyhülislam Fetvalarında Kadın ve Cinsellik. İstanbul, Çiviyazıları Yay., 1996.

Bayrı, Mehmet Halit: İstanbul Folkloru. İstanbul, Türkiye Yay., 1947.

Becher, Ursula A. J.: Geschichte des Modernen Lebensstils: Essen, Wohnen, Freizeit, Reisen. München, C. H. Beck Yay., 1990.

Bečka, Jiří; Mendel, Miloš: Islám a České země. (İslam ve Çek Ülkeleri.) Prag, Votobia Yay., 1998.

Behar, Cem: Some Data on Polygyny in İstanbul (1885-1926). İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1986.

Berkes, Niyazi: Türkiye'de Çağdaşlaşma. İstanbul, Yapı Kredi yay., 2002.

Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic. J. D.: Invitation to Reflexive Sociology. The University of Chicago Press, 1992.

Bourdieu, Pierre: The Rules of Art. Genesis and Structure of The Literary Field. Cambridge University Press Yay., 1996.

Cerası, Maurice: Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi. İstanbul, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., 1999.

Chmielowska, Danuta: Nabi, Vehbi ve Vasıf'ın Eserlerinde Türk Kadını. Erdem, cilt 9, sayı 26, ayırbasım. Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1996.

Cruysmans, Philippe: Peinture Orientaliste. Brusel, Laconti Yay., 1982.

Davis, Fanny: The Ottoman Lady. A Social History from 1718 to 1918. New York, Westpost, Connecticut, London, Greenwood Yay., 1986.

Eliade, Mircea: Şamanismus a nejstarší techniky extáze. (Şamanizm ve Vecdin En Eski Yöntemleri.) Prag, Argo Yay., 1997.

Faroqhi, Suraiya: Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts. München, C. H. Beck Yay., 1995.

Faroqhi, Suraiya: Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir? İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001.

Gillian, Avery: Victorian People in Life and in Literature. London, Collins Yay., 1970.

Göçek, Fatma Müge: Bujuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme. Ankara, Ayraç Yay., 1999.

Gombár, Eduard: Úvod do dějin islámských zemí. (İslam Ülkelerin Tarihine Giriş.) Prag, Najáda Yay., 1994.

Gombár, Eduard: Moderní dějiny islámských zemí. (İslam Ülkelerinin Modern Tarihi.) Prag, Karolinum Yay., 1999.

İggers, Georg G.: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı. Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003.

İnalçık, Halil: Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler. İstanbul, Eren Yay., 1996.

Johnson, Paul: Dějiny Anglického Národa. (İngiliz Milletinin Tarihi) Prag, Rozmluvy Yay., 1995.

Kabbani, Rana: Avrupa'nın Doğu İmajı. İstanbul, Bağlam Yay., 1993.

Kropáček, Luboš: Duchovní Cesty Islámu. (İslam'ın Ruhanî Yolları) Prag, Vyšehrad Yay., 1992.

Kurnaz, Şefika: Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923). Ankara, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., 1991.

Kurnaz, Şefika: II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1996.

Kurt, Abdurrahman: Bursa Sicillere Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876). Bursa, Uludağ Üniversitesi Yay., 1998.

Lewis, Bernard: Dějiny Blízkého Východu. (Yakın Doğu Tarihi.) Prag, NLN Yay., 2000.

Lewis, Raphaela: Everyday Life in Ottoman Turkey. London, New York, Putnam's Sons Yay., 1971.

Loomba, Ania: Kolonyalizm, Postkolonyalizm. İstanbul, Ayrıntı Yay., 2000.

Loti, Pierre: Aziyade. İstanbul, Pera Yay., 1999.

Malečková, Jitka: Úrodná půda. Žena ve službách národa. (Verimli Toprak. Millete Hizmetinde Kadın.) Prag, ISV Yay., 2002.

Melman, Billie: Women's Orients. English Women and the Middle East, 1718-1918. Sexuality, Religion and Work. The University of Michigan Press, 1995.

Mill, John Stuart: Poddanství žen. Prag, Časopis českého studentstva Yay., 1890.

Mümtaz, Semih: Evvel Zaman İçinde. Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler. İstanbul, Hilmi Yay., 1948.

Ortaylı, İlber: Osmanlı Toplumunda Aile. İstanbul, Pan Yay., 2002.

Örnek, Sedat Veyis: Türk Halkbilimi. Ankara, İş Bankası Kültür Yay., 1977.

Parla, Jale: Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik. İstanbul, İletişim Yay., 1985.

Said, Edward W.: *Orientalism*. London, Penguin Books, 1995.

Schick, İrvin Cemil: *Batının Cinsel Kıyısı. Başkalıkçı Söylemde Cinsellik ve Mekansallık*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001.

Schiffer, Reinhold: *Turkey Romanticised Images of the Turks in Early 19.th Century*. Bochum, Brockmayer Yay., 1982.

Schiffer, Reinhold: *Oriental Panorama. British Travellers in 19.th Century Turkey*. Amsterdam, Atlanta, Rodopi Yay., 1999.

Sevengil Refik, Ahmet: *İstanbul Nasıl Eğleniyordu? İstanbul, İletişim Yay., 1985. (1.baskı, İstanbul, Sühulet Kütüphanesi Yay., 1927.)*

Smith, Bonnie G.: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press Yay., 2000.

Stoneman, Richard: *Across the Hellespont. A Literary Guide to Turkey*. London, Melbourne, Auckland, Johannesburg, Hutchinson Yay., 1987.

Strauss, Claude Levi: *Smutné trophy*. Prag, Odeon Yay., 1966.

Tingsten, Herbert: *Victoria and the Victorians. Great Britain*, Delacorte Press Yay., 1972.

Vambery, Armin: *Scenes From the East Through the Eyes of a European Traveller in the 1860s*. Budapest, Corvina Kiado Yay., 1979.

Wiegelmann, Günter; Zender, Matthias; Heilfurth, Gerhard: *Volkskunde. Eine Einführung*. Berlin, Erich Schmidt Yay., 1977.

Yavuz, Hilmi: *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam*. İstanbul, Boyut Yay., 1998.

Yeğenoğlu, Meyda: *Sömürgeci Fantaziler. Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark*. İstanbul, Metis Yay., 2003.

Yerasimos, Stephane: *Les Voyageurs Dans l'Empire Ottoman XIV – XVI. Siecles*. Ankara, Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, 1991.

Makaleler

Birkett, Dea: Mary Kingsley and the West Africa. İn: Victorian Values. Personalities and Perspectives in Nineteenth-Century Society. Ed.: Marsden, Gordon. New York, Longman Yay., 1990.

Celkan, Gül: British Women Travellers in Ottoman Territories During the 19th Century. Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, cilt 5, sayı 15, eylül 1989, s. 803-823.

Davidoff, Leonore: Class and Gender in Victorian England, s. 17-71. in: Sex and Class in Women's History. Ed.: Newton, Judith L.; Ryan, Mary P.; Walkowitz, Judith R. London, Boston, Melbourne, Henley, Routledge Yay., 1983.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., Tarih Vakfı Yay., 1993.

Gillis, John R.: Servants, Sexual Relations and the Risks of İllegitimacy in London, 1801-1900, s. 114-145. in: Sex and Class in Women's History. Ed.: Newton, Judith L.; Ryan, Mary P.; Walkowitz, Judith R. London, Boston, Melbourne, Henley, Routledge Yay., 1983.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim. İn.: İnalçık, Halil; Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003.

İnalçık, Halil: Siyaset, Ticaret ve Kültür Etkileşimi. İn.: İnalçık, Halil; Renda, Günsel (haz.): Osmanlı Uygarlığı, c.1. İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 2003.

Melman, Billie: Desexualizing the Orient. Mediterranean Historical Review, Tel Aviv, 1989.

Quataert, Donald: Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829. İJMES, sayı 29, 1997.

Sarı, Nil: Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999.

Saygılıgil, Feryal: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastane: Haseki. Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999.

Scarce, Jennifer: Turkish Fashion in Transition. Costume, sayı 14, 1980.

Summers, Anne: Ministering Angels. Victorian Ladies and Nursing Reform. İn: Victorian Values. Personalities and Perspectives in Nineteenth-Century Society. Ed.: Marsden, Gordon. New York, Longman Yay., 1990.

Tekeli, İlhan: Tarih Yazımında Gündelik Yaşam Tarihçiliğinin Kavramsal Çerçevesi Nasıl Genişletilebilir? İn: Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar. Küreselleşme ve Yerelleşme. Üçüncü Uluslar arası Tarih Kongresi. İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2000, s. 42-60.

Toprak, Zafer: Osmanlı'da Alafranga Evlenme İlanları. Aile Yazıları 4, Evlilik Kurumu ve İlişkileri, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Bilim Serisi 5/4, s. 555-559.

Turdimov, Şamirza: Türk Dünyasında Albastı. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi III. Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1999.

Üçer, Müjgân: Sivas'ta Folklor (Halkbilim) Gezintileri. in: Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, sayı 5, İstanbul 1999.

Yeğenoğlu, Meyda: Peçeli Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark. İn: Keyman, Fuat; Mutman, Mahmut; Yeğenoğlu, Meyda: Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark. İstanbul, İletişim Yay., 1999.

Yetkin, Sabri: Kolera Günlerinde İzmir (1910-1911) İn: Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar. Küreselleşme ve Yerelleşme. Üçüncü Uluslar arası Tarih Kongresi. İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2000, s. 142-163.

Ek

Resimler

1. Ali Rıza Bey'in gençlik yıllarına ait bir fotoğrafı (Taha Toros Arşivi'nden) Bk.: Ali Rıza Bey: İstanbul'da Ramazan Mevsimi. İstanbul, Kitabevi Yay., 1998, resim no.1.
2. Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey (1842-1924) (Milli Mecmua) Bk.: Ali Rıza bey: Eski..., s. XXIII.
3. Abdülaziz Bey. Bk.: Abdülaziz Bey: Osmanlı..., s. XIII.

Ali Rıza Beyin gençlik yıllarına ait bir fotoğrafı
(Taha Toros Arşivi'nden)

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey (1842-1928)

(Millî Mecmua)

xiii

Parnasse

CONSTANTINOPLE
GRAND'RUE DE PÉRA 288

Abdülaziz Bey

Özgeçmiş

Ad ve soyadı: Žofie Yükselova (kızlık soyadı Rudova)

Doğum tarihi: 24.9.1977

Doğum yeri : Prag

Medeni hali: evli

Milliyet : Çek

Uyruk: Çek Cumhuriyeti

Eğitim: 1983-1986 ilkokul Sázavská 25, Prag 2

1986-1991 ortaokul Kladská 1, Prag 2

1991-1996 Arcibiskupské gymnázium (Başpsikoposluk Lisesi)

1996-1997 VŠCHT (Kimya ve Teknik Enstitüsü)

1997-2002 Charles Üniversitesi Felsefe Fakültesi

Türkoloji - İslam Ülkeleri Kültürü ve Tarihi Bölümü – Master Derecesi Öğretim Programı

2002- Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans

Çalışma Deneyimleri: 1996 Prag Yahudi müzesi (rehberlik)

2000-2002 Charles Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Yakın Doğu ve Afrika Enstitüsü Kütüphanesi (kütüphanede kaynak kayıt işlemleri)

2001-2002 Devlet Dil Okulu (Temel Türkçe Öğretmeni)

2002 Çek Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yakın Doğu Şubesi (Osmanlı Elyazları Arşivi - katalog hazırlanması), yönetici: Mgr. Petr Štěpánek

Yabancı diller: Türkçe (TÖMER, Ankara, Ağustos 2000), Almanca (Çek Cumhuriyeti-
Devlet Dil Sınavı 1995), İngilizce
pasif: Rusça, Arapça

Yayımlar: Žofie Rudová, Turecké cechy, Historický obzor, prosinec 2000.
(Türk Esnaf Odaları. Tarihi Ufuk (dergi), Aralık 2000.)
Ludíková, V.: Je jaro(Bahardır). Praha, 2001. Ludíková, V.: Bahardır.
Prag, 2001.) (şiiirin çeviri)

İzmir, Ağustos 2004

Özet

Çalışmamızda, Mary Lucy Jane Garnett'in ve Ali Rıza Bey'in görüşlerine göre, 19.yüzyılın sonu ve 20.yüzyılın başı döneminde Osmanlıların hayatında önemli olan bazı gelenek ve görenekler gösterilmiştir. Sırayla, bir insan hayatının temel geçiş noktaları üzerinde kümelenmiş gelenekleri ele alınmıştır. Bu iki yazarın eserlerinde tespit edilmiş gelenek ve görenek betimlemesi çalışmamızın esas kısmını oluşturmuştur. Bu tür gelenek ve görenek daha çok kadınlara ilişkin olduğu için Osmanlı kadınlarının durumu hakkında bilgi ve hem Garnett'in, hem de Ali Rıza Bey'in Osmanlı kadını ve toplumdaki pozisyonu üzerinde düşünceleri ve yorumları eklenmiştir.

Tezin ilk bölümünde yazarların hayat hikayelerine, yaşadıkları dönemin özelliklerine ve yazdıkları eserlerine dair bilgi bulunmaktadır. Yabancı gezginlerin eserlerinin incelemesiyle doğrudan ilişkisi olan oryantalizm söyleminin incelenmesi bu bölümünün önemli kısmını oluşturmaktadır.

Tezimizin ikinci bölümünde Osmanlı gelenek ve göreneklerinin incelenmesi bulunmaktadır. İnceleme, doğum (doğum hazırlıkları, ebe seçimi, doğumdan sonraki kutlamaları vb.), evlenme (gelin-damat seçimi, nişan, düğün kutlamaları vb.) ve ölüm (hastalık tedavileri, cenaze töreni, çeşitli halk inançları vb.) ile ilgili gelenekleri içeren üç esas kısma ayrılmıştır.

Garnett ve Ali Rıza Bey, farklı kültürden gelen insanlar olduklarından, yaşadıkları ve gördükleri olaylara aynı gözle bakmamışlardır. Osmanlı geleneklerine bakış açıları arasındaki farklar, diğer etkenlerden yanı sıra, içine yoğruldukları farklı kültür değerlerinden ve yazdıkları metinlerin içeriğinden ve ifade tarzından kaynaklanmaktadır. Ali Rıza Bey'in yazıların amaçların biri kaybolmuş olan ve değişmekte olan eski hayat tarzının ve geleneklerin gelecek nesilleri için kaydedilmesi olmuştur. Vurguladığı konular arasında değişime uğramış veya kaybolmuş törenler, gelenekler veya eleştirmesi gereken konular yer almaktadır. Ali Rıza Bey'in eserleri sadece betimleme değil, kişisel yorumları ve biraz da nostalji içeren canlı metin olarak nitelendirilebilir.

Garnett amatör bilim adamı olduğu için, eserleri bilimsel çalışma ve olağan gezi notları arasında yer almaktadır. Eserlerinde Osmanlı kadınları hakkında daha çok tanıtım amaçlı olan, okuyucuları için çekici gelebilen ve yanlış düşünceleri ve önyargıları yadsıyan bilgiler üzerinde odaklanmıştır. Avrupa'da yaygın olan ve oryantalist söylemden etkilenen

basamaklıp düşünceleri ve önyargıları kadın gezginlerin ve Garnett'in sert eleştirilmiş konular arasındadır. Garnett'in Osmanlı kadınları ve gelenekleri hakkında söylediği ifadelerin her ne kadar başat oryantalist söylemine ilk bakışta aykırı gözükmelerine rağmen, idealize eğilimi sayesinde genelleme ve basamaklıplardan ibarettir. Onun ifadeler de oryantalist söyleminde üretildiği, hatta olumlu olduğundan daha tehlikeli ve yanıltıcı olabilen sabir fikirler ve basamaklıplardır. Ali Rıza Bey kadar ayrıntılı betimlemeleri getirememesi rağmen, kadın ve yabancı olarak farklı bakış açısından ele alınmış birçok ilginç bilgi okuyucularına sunabilmiştir.

Son Osmanlı nesline ait olan bir aydının ve Viktoryan dönemin İngiliz amatör bilim adamı olan bir kadın gezginin gözüyle Osmanlı gelenek ve göreneklerinin incelemesi, hem bir kültürün tanınmasında hem de kültürler arası ilişkiler kurmasının anlamasında önemli rol oynamaktadır.

Abstract

Traditions and customs, which were important in the life of the Ottomans on the end of 19.th and beginning of the 20.th century, constitute, shown from the point of view of Mary Lucy Jane Garnett and Ali Rıza Bey, basis of our thesis. Traditions, which are heaped up around most important transition points of a human beings life, are considered one by one.

Description of traditions and customs, which are presented in the works of these two writers, are the ground of our thesis. Because these traditions and customs are connected mostly with women, some information about Ottoman women and both Garnett's and Ali Rıza Bey's thoughts and opinions about Ottoman women and their position in the society were added.

In the first part of the thesis are to be found some datas about biography of both writers, about era, in which they lived, and about their works. The important chapter of this part is a study of orientalist discourse, which is directly related to the research of traveller's works.

A study of Ottoman traditions and customs is to be found in the second part of our thesis. The study is divided into three parts, which contain traditions connected with birth (preparations before birth, selection of midwife, celebrations after birth, etc.), marriage (selection of bride-bridegroom, betrothal, wedding feast, etc.) and death (cures of illnesses, funeral, folk beliefs, etc.).

Because of different cultural background, Garnett and Ali Rıza Bey didn't share the same point of view on the events, which they have seen or experienced. Besides the other factors, different cultural values, in which they have grown up, contents of their works and way of writing have caused the difference between their point of view on Ottoman traditions. One of the aims of the works of Ali Rıza Bey was preserving traditions and old fashioned life style, which were changing or disappearing, for the next generations. Among the topics, which he had emphasized, are disappeared or changed traditions, ceremonies and matters, which he had felt to criticise. The works of Ali Rıza Bey could be characterised not only as a description, but as a vivid text with personal opinions and a little bit of nostalgia.

Because Garnett was the amateur scientist, her works are a mixture between scientific work and usual travel books. In her works about Ottoman women she had focused on datas, which were giving basic knowledge, were interesting for the readers or were rejecting wrong

ideas and prejudices. Prejudices and cliches, which were brought with the orientalist discourse and which were widespread in Europe, were severely criticized by the women travellers and among them also by Garnett. In spite of Garnett's texts about traditions of the Ottoman women did at first sight look like the opposite of orientalist discourse, they also consist of idealised generalizations and stereotypes. Her writings are also products of orientalist discourse and cause of their positiveness even more dangerous and misleading ideas and cliches. In spite of she didn't write down such detailed description as Ali Rıza Bey, she, as a woman and a foreigner, brought to their readers many interesting information, considered from the different front of view.

The study of Ottoman traditions and customs, considered from the point of view of an intellectual of the last Ottoman Turk generation and the amateur scientist and woman traveller of the Victorian period, is playing important part in acknowledgement of a foreign culture and in understanding relations between cultures.

YÜKSEKÖĞRENİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı:YÜKSELOVA

Adı:ZOFİE

Merkezimizde Doldurulacaktır

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : 'İngiliz Kadın Seyyahlarından Lucy Mary Jane Garnett'in Seyahatnamesi ile Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in Hatıralarına Göre XIX. Yüzyılın Sonunda Türk Gelenek ve Göreneklere'

Yabancı Dil : 'Turkish Traditions and Customs at the End of the 19.th Century According to Travel Books of Mary Lucy Jane Garnett and Memories of Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'

TEZİN TÜRÜ : Yüksek Lisans   Doktora   Doçentlik   Tıpta Uzmanlık
Sanatta   Yeterlilik
[x]   [ ]   [ ]   [ ]   [ ]

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ :

Üniversite : EGE ÜNİVERSİTESİ

Fakülte :

Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Diğer Kuruluşlar :

Tarih: 14.07.2004

TEZ YAYINLANMIŞSA :

Yayımlayan :

Basım Yeri:

Basım Tarihi:

ISBN:

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : TÜRKMEN, Fikret

Ünvanı : Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL :

Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI : 165

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

Osmanlı gelenekleri

Osmanlı kadını

Seyahatname incelemesi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1-Osmanlı Tarihi

2—Sosyal Tarih

3-Osmanlı Kadını

4-Osmanlı Gelenekleri

5-Seyahatnameler

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:(Konunuzla İlgili yabancı indeks, abstrakt ve thesaurus'ları kullanınız.)

1-Ottoman History

2-Social History

3-Ottoman Woman

4-Ottoman Traditions

5-Travel Books

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1-Tezimden Fotokopi Yapılmasına izin veriyorum [ ]

2-Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir [x]

3-Kaynak göstermek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir [ ]

Yazarın İmzası

Doç. Dr. Z. Z. Z.

Tarih :

13.8.2004

